

‘प्रकाशन प्रतिभा’ हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर आजच्या या प्रकाशनानील अप्रकाशित साहित्य माझ्याकडे आणून होऊन चालत आले. “तुमचे ‘प्रकाशन प्रतिभा’ वाचून मला विश्वास वाटला की माझ्याकडे पडून असलेल्या साहित्याची निगा व शोभा तुमचें प्रकाशनच वाढवू शकेल” असे उद्गार तें साहित्य माझ्या स्वाधीन करणारानीं काढले, व नित्येक दिवस आदर पूर्वक जपून ठेवलेले हे ‘धन’ त्यानीं माझ्या स्वार्थाने केले.

हे अप्रकाशित साहित्य चाटून पाहत असताना त्यांतील ओजस्वी वैभवा पाहून, माझे डोळे व मन स्तिमित झाले. तें वाड मी श्री. अत्रे ह्यांच्याकडे घेऊन गेलों. त्यानीं तें साहित्य आस्थेनें व बारकाईनें पाहिले. ते पाहून त्यानी आपल्या स्वतःच्या खास बासनातले गडदरी यांचें अप्रकाशित साहित्य घेवून काढलें व तो बहुमोल ठेवादि या प्रकाशनामाठी त्यांनीं दिलेदारपणे माझ्याकडे दिला.

‘अप्रकाशित गडदरी’ या प्रकाशनाला माझ्या कव्येनुसार मी घाट देत असताना मला वाटू लागले की, तुटक पण विविध, वैचित्र्यपूर्ण, व कलात्मिक स्त्रीच्या प्रक्रियेचा मागोवा काढण्याच्या दृष्टीनें अपूर्व अशा या साहित्य-कणाच महत्त्व कोणा तरी अधिकारी व्यक्तीनें विशद करून सांगणे आवश्यक आहे. स्वामाविकच हा अधिकार श्री अत्रे ह्यांचाच! मी त्यांना या प्रकाशनाला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती केली व ती त्यांनीं मोठ्या प्रयत्न उदारतेनें मान्यहि केली.

या सर्व योगायोगाने संश्लिष्ट झालेले हे अपूर्व प्रकाशन आज मी शिकांना सादरपणे सादर करीत आहे. श्री अत्रे यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना व या पुस्तकांतील प्रत्येक पान वाचकाच्या रसिकतेचें पूर्ण समाधान करील असेंच आहे.

या प्रकाशनाच्या साहित्याची इतर जमवाजमज करीत असताना व सतत आठ आठवडे प्रस्तावनेसाठीं अनेक ह्यांचा पाठलाग करून त्यांच्याकडून प्रस्तावना लिहून घेत असताना मीं अनूप आनंद अनुभवला आहे! तोच आनंद वाचकांच्याहि वाढत्या हे पुस्तक वाचून यावा हीच माझी उत्कट इच्छा!

माझ्या शेत व अशांत अशा अनेक व्यक्तींनी या प्रकाशनाला अनेक प्रकारचे साक्ष केले आहे. त्यांच्या या अमोल साहाय्याबद्दल मी सर्वांचा सदैव ऋणी आहे.

ह. वि. मोटे

अनुक्रम

प्रस्तावना	पाच
कथासाहित्य	१
नाट्य	१५
वाङ्मय	१७
स्मरणार्थ टिपण	३५
अभ्यासार्थी टिपण	८९
रोजनिशींनील पानें	९१
राम गणेश गडकरी	
यानी लिहिलेली पत्रे	१०१
राम गणेश गडकरी	
यांना बालेली पत्रे	१२१
परिक्षिष्ट	१५५
सूची	१६३

गडकऱ्याच वृत्त जसे अलीक, तसे त्याचे व्यक्तिमत्वहि लोक विलक्षण. म्हणून अवघ्या चौतीस वर्गाच्या आयुष्यात एवढा दिग्विजय मिळवून ते गेले. त्यांना जाऊन आतां बेचाळीस वर्षे झाली. तरा देखील नवून त्याची कीर्ति पहिल्याइतकीच प्रफुलित आणि टक्कीत आहे. त्याच्या बाब्याबद्दल आणि जीवनाबद्दल विचार करताना डोळे अद्याप धिपतात. विरगुना, त्याच्या अगस्त्यानंतर जशी जशी जास्त वर्षे लोकांहित, तसतस त्याच्याबद्दल आकर्षण जास्त जास्त वाढत चाललें आहे महाराष्ट्रानें त्याच्या गुणांचें जेवढें कोडकौतुक केलें तेवढें कोणत्याहि मराठी लेखकाचें नेलेलें नाहीं त्याच्या कायानें, नात्यानें आणि विनोदानें महाराष्ट्राला अभरश धेड लावले. त्याच्या देदीप्यमान भाषेनें आणि वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीनें शारदेच्या अगावर नवे नवे अडझार चढवले आणि मराठी साहित्यात नवें युग सुरू केलें. विष्णुशास्त्री चिपळुणगरांनीं मराठी भाषेला गामर्थ्य दिलें, तर गडकऱ्यांनीं मराठी भाषेला सौंदर्य दिलें.

गल्या चाळीस वर्गांत गडकऱ्याच्या बाब्यावर अनुकूल आणि प्रतिकूल दृष्टी लहून झाल आहे की, आता त्याच्या बाब्याची गुणदोषाबद्दल फारसे काहीं लिहिण्यासारगें उरलेलें आहे असें वाटत नाहीं गडकऱ्यांनीं जें लिहिलें आहे, तें जसे प्रसिद्ध झालेलें आहे, तसे त्याच्याबद्दल ज्यांना ज्यांना काहीं लिहिता येण्यासारगें होत, तें त्यांनींही लिहून टाकलें आहे अशा परिस्थितीत 'अप्रसंगित गडकरी' ह्या मध्यव्यानें प्रसिद्ध होत असलेलें हें पुस्तक म्हणून गडकरीमनाना आश्चर्याचा धडा बसल्यावाचून राहणार नाहीं

डोळे बंदानुन आणि भुजया उचावून ते विचारतील की, 'अप्रकाशित गडकरी' ही काय मानगड आहे ! आता गडकऱ्यांचे काय प्रकाशात येण्याचे राहिले आहे ? तथापि, पुस्तकाचा केवळ मथळा वाचून चरित झालेले वाचक प्रत्यक्ष पुस्तक वाचून तर अक्षरशः थक् होतील ह्याविषयी आमच्या मनांत विलम्ब शका नाही. कारण, मराठी माणेंतच काय पण कोणत्याहि माणेंत अशा तऱ्हेचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले असेल असे आम्हाला वाटत नाही.

'अप्रकाशित गडकरी' या पुस्तकात गडकऱ्यांचे वाङ्मय असे फार थोडे आहे. पण ते वाङ्मय ज्यानून अकुरले आहे, त्या तेजस्वी बीजाचे काही नमुने ह्यात पाहावयाला मिळतील. त्याचे अमर वाङ्मय ज्या प्रतिभेच्या राणीतून जन्माला आले, तिच्या तेजस्वी अंतर्भागाचे ज्वलन्त दर्शन या पुस्तकात घडेल. इतकंच नव्हे तर त्या राणीतून जाहेर न पडलेली अशी स्फुट विचारार्ची आणि कल्पनेची नवनवोन्मेषशाली रत्ने या पुस्तकात इतस्ततः विखुरलेली आढळतील. एखादा रत्नकार किंवा सुवर्णकार आपल्या कलाग्रहात अलंकार घडवीत असताना रत्नाचे वा सुवर्णाचे कण जसे आजूराज्जल उडतात, त्याप्रमाणे गडकऱ्यांच्या अमर वाङ्मयाची निर्मिति होत असताना त्यांच्या प्रतिभेनून विचाराचे वा कल्पनेचे जे जे स्फुटिंग उडाले, ते ते या ठिकाणी एकत्रित केलेले पाहावयास मिळतील. साराश, गडकऱ्यासारख्या एका प्रतिभाशाली लेखकाच्या अंतर्मनाचे प्रथमच दर्शन घडविणारे हे एक अभूतपूर्व पुस्तक आहे.

कोणतीहि कलाकृति लेखकाच्या प्रतिभेनून पूर्ण स्वरूपात जन्माला आली म्हणजेच ती जगाला पाहावयास मिळते. पण प्रतिभेच्या गर्भाशयात त्या त्या कलाकृतीच्या समग्र कसा झाला, तिचा परिपोष आणि विकास प्रतिभणी अन् प्रतिदिनी कसा होत गेला, वेळोवेळी तिच्यावर कोणकोणते संस्कार झाले, तिचे संवर्धन करण्यासाठी कलाकृताने कोणती साधना घेतली, या सर्व वैचारिक प्रक्रिया आणि अवस्था काही जगाच्या दृष्टीसमोर येत नाहीत वस्तुन, या गोष्टी कवीनी आणि लेखकांनी जगाला समजावून घ्यावयास हव्यात. पण पुष्कळां त्यांना स्वतःलाच आपल्यास काय होते आणि कसे होते हे समजत नाही. म्हणून आपले मानसशास्त्रीय अज्ञान शास्त्रासाठी त्यांनी आपल्या लेखनप्रेरणेमागील दिव्यत्वाचे एक कल्प्य निर्माण करून ठेवले आहे.

‘ही नि धर्मिते,
कोण सोढते,
विचारनी मिळनी त्याला
पुढे करा मग कर अपुला !’

आपलें काय ही परमेश्वरी निःश्वसिते आहेत हें लक्षात घेऊनच हिंमन असल्यास त्याज्जर टीका करा, असें एका कवीने आपल्या टीकाकाराना घमकावले आहे.

प्रतिमाशाली लेखाच्या आणि कवींच्या जीवनात स्फूर्तीला फार मोठें स्थान आहे यात शका नाही. पण स्फूर्ति हा परमेश्वरी चमत्कार नसून ती भावनात्मक तद्दीनतेची एक अत्यंत सूक्ष्मतरंग अवस्था आहे. विशिष्ट वेळीं किंवा विशिष्ट स्थळीं कवीला बाह्य जगाचा आणि आपल्या अस्तित्वाचा गिरे पडतो आणि त्याच्या अंतःकरणांत अकस्मात् अननुभूत उर्मि उचळते आणि त्या शूर्पी एखाद्या नवीन निचाराचा साक्षात्कार त्याच्या मनाला होतो किंवा एखादी नवीन कथना विपुलतेमाखी त्याच्या अंतःश्वसनेमोरून चमकून जाते. त्यानूनच महान् कणकृतीचा जन्म होतो. बाळ्ययाप्रमाणें विज्ञानालाहि हा नियम लागू आहे. सौंदर्याच्या दर्शनानें आणि संगीताच्या श्रवणानें मुक्ती अंतःकरण देखील दुरुदुरु लागते.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवंति यन्मुखिनोऽपि जन्तुः

हा अमर सिद्धान्त काळिदासानें त्या अवस्थेत गोधूनकादला, त्याच अपस्थित न्युटनला झाडावरून पडणाऱ्या एका पळ्यातच सगळ्या विश्वाचें नियंत्रण करणाऱ्या गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमाचा साक्षात्कार झाला.

या गूढ आणि स्वमवेद्य मानसिक अवस्थेचें वर्णन जास्तीत जास्त समर्पक स्वरूपात करण्याचा पहिला प्रयत्न केशवमुताजीं 'क्षपूक्षा' या कवितेंत केला आहे.

ज्ञाताच्या कुपणावरून
धीरत्व धरून
ठड्डाण करून
चिद्धनचपला ही जाते
नाचत तेथें चकचकते,
अंधुक आकृति तिस दिसनी
त्या गाताती
निगूढ गीती
त्या गीतीचे ध्वनि निघनी
क्षपूक्षा गडे क्षपूक्षा

ह्या 'शपूर्णा' अवस्थेत भासमान होणाऱ्या अधुन आकृति वेळोवेळीं जी गूढ गीतें गातात, त्याचा ध्वनि आणि अर्थ शब्दात जेव्हा प्रस्ट होतो तेव्हाच कलाकृति निर्माण होते. पण ह कांम कांहीं सोप नाहीं. त्यासाठी महान् तपश्चर्या करावी लागते. लेखन ही एक रसायनशाळा आहे. मूल कल्पनेमध्ये वाचन, अवलोकन आणि चिंतनादि रसायन मिसळून अनुभवाच्या मुशामध्ये त्यांना जेव्हा चांगले आटवावें, तेव्हा त्यातून चिरतन कलाकृति प्रकट होते. पण हें करताना लेखकाला वेवढे कष्ट करावे लागतात, तें 'जावें त्याच्या वशा तेव्हांचि कळे !

लेखकाच्या अतर्भनात प्रवेश करण्याचा योग वाचकांना कचित्च प्राप्त होता. उलट, कोणी तसा प्रवेश करू नये ह्याची ते काळजी घेत असतात. जणु काहीं आपल्या कठेचें रहस्य दुसऱ्यांना कळेल ह्याची त्यांना भीति वाटत असते. आभाळानून विमान उडत असलेलें किंवा समुद्रावरून जहाज चाललेलें पाहताना आपणाला केवढी मौज वाटते ? मग हें विमान उडतें कसे आणि ह जहाज चालत कस ह पाहण्याची साहजिकच आपल्या मनामध्ये जिज्ञासा उत्पन्न होते आणि त्या जिज्ञासेचें समाधान होण्याची त्या त्या वाहनामध्ये सोय असते. विमानाच्या नि जहाजाच्या यंत्रणात आपण डोक्यातून पाहिले की, यंत्रसुईतला तो अद्भुत चमत्कार नपून आपण हतबुद्ध होतो. आणि मग विमानाखाल आणि जहाजाखाल वाटणारा आपला आडर शतपदीन गृहिगत होतो. महान् लेखकाच्या अतर्भनात जर डोक्यातून कवण्याची आपणाला सधि मिळाली तर आपली तशी अवस्था होईल 'अप्रकाशित गडकरा' ह्या पुस्तकात असा पुष्कळसा भाग आहे की, ज्यावरून गड कवण्याच्या निर्मिती प्रतिभासाधनाची वाचकांना कल्पना येईल आणि त्याच्या वाङ्मयाकडे पाहण्याची त्यांना एक नवीन दृष्टि प्राप्त होईल.

तत्पूर्वी गडकव्याच्या व्यक्तिगत जीवनाचा काही तपशील समजून घेणे जरूर आहे. गडकव्यानीं 'आत्मचरित्र' काही लिहिलें नाहीं. त्याचें अधिष्ठित चरित्र लिहिण्याचा काणीं प्रयत्न केला नाहीं. त्याच्या वाङ्मयात आत्म चरित्रपर उद्देश्य जखळजवळ नाहींत असेच म्हणावें लागत. केवळ त्याच्या प्रस्तावनातून आणि अर्पणपत्रिकावरून त्याच्यामुरवीची काही माहिती गोळा करता येते.

असले पाहिजेत ह्याची कल्पना येते. 'अर्पणप्रतिने' च्या तळाशी 'फर्ग्युसन कॉलेज' असा स्थळनिर्देश केलेला आहे. खेरीत, ह्या नाटकाचा फर्ग्युसन कॉलेजवरील तरुणांच्याचे प्राध्यापक, त्या वेळच्या महाराष्ट्रामधले एक ख्यातनाम सुधारक आणि गडकऱ्यांचे विश्वासू गोविंद चिन्पात्री भाटे ह्यानी प्रस्तावना लिहिती आहे. गडकरी हे फर्ग्युसन कॉलेजमधील विद्यार्थी असूनहि त्याच्यावर त्या कॉलेजातील प्राध्यापकांचा फार लोभ होता आणि त्यांना ते भरोसरीच्या नात्याने वागरीत असत. हे त्याच आजच्यावरचे ऋण त्या नाटकाच्या प्रारंभी केलेल्या 'निवेदना'त गडकऱ्यांनी मान्य केले आहे. त्याच्याच तळाशी '१२६ कय्या पेठ' असा आपल्या राहत्या घराचा निर्देश त्यांनी केला आहे. सदर नाटकांमध्ये केशवमुताच्या 'सपूना' आणि दाल कपि ठोमरे ह्यांच्या 'आनंदी आनंद गडे' ह्या काव्यांमधल्या काही पत्ती उपयोक्तृ गडकऱ्यांनी ह्या उभय कविश्रेष्ठांमदल आपला आदरभाज व्यक्त केलेला आहे.

गडकरी हे बुधा १९०५ साली म्हणजे वयाच्या विसाव्या वर्षी मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले असावेत. कारण, त्यानंतर त्यांनी तीन वर्षे 'मिलेस्फर नाटक मंडळी'तल्या मुलाना शिक्षण्याचे काम केले. पुढे तेथे काही मतभेद होऊन १९०८ च्या नोव्हेंबरमध्ये वहाडातल्या वाळापूरच्या शाळेत काही दिवसपर्यंत त्यांनी मास्तरकी केली तेव ते अवचे पंधरा दिवस होते. १९११ साली पुन्हा त्यांनी आपल्या उच्च शिक्षणास प्रारंभ केला. आणि फर्ग्युसन कॉलेजात नारा नोंदवले ह्याच कालाव्दात त्यांनी 'प्रेमसत्यास' नाटक लिहिले. १९१२ साली वयाच्या सत्ता विसाव्या वर्षी ते प्रोव्हिडेंसची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे त्यांनी इतर मीट्रिक परीक्षेच्या दर्जे भरल्या, पण त्या परीक्षेला ते कधीच बसले नाहीत. तेथेच त्यांच्या महाविद्यालयीन शिक्षणाची इतिश्री झाली

१ जुलै १९१६ रोजी 'पुण्यप्रभव' नाटकाचा पहिला प्रयोग मुंबईच्या रंगभूमीवर झाला. पण त्या नाटकाचे पुस्तक पुढे दोन वर्षांनी म्हणजे १९१८ साली प्रसिद्ध झाले. त्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत आपण दहा वर्षांपूर्वी मिलेस्फर नाटक मंडळीचे एक द्वारस्थक असल्याचे प्राक्कथने त्यांनी नमूद केले आहे. सदर नाटक लिहिताना आपणास नारायण हरि घोरपडे, केशवराव रघुनाथ खिरकर, मल्लचंद्र वामन भडकळे, विठ्ठल सीताराम गुंजर आणि चिंतानग गणेश कोल्हटकर या मंडळींनी निरतिराव्या तऱ्हेची मदत केल्यामदल त्याचे आभार मानले आहेत. नारायणराव घोरपडे हे कोल्हा पुरचे एक सधन आणि शोकीन गृहस्थ होते. पुण्या-मुंबईला ते कधी

आले म्हणजे स्वतःच्या रचाने ते गडकऱ्यांची सरराई करीत. त्याचा लहरेस पुढे येईलच पुढे हे शहरच परागदा झाले. त्याच्याच आसुण्याचा शेवट कसा झाला हे आजनागायत कोणास माहीत नाही ' केशवराव ऊर्फ माऊसादेव शिखरकर हे गळकऱ्यांच्या राहत्या घराचे मालक त्याच्या समोर राहत कोणत्याहि महत्त्वाच्या नातीत गडकरी त्याचा सहा घेत. (अत्राप, ते ह्यात आहेत) मालचद्र ऊर्फ भावयामामा धडफळे हेहि गळकऱ्याचे आळीकर होते. एर्जीनियारिंग कॉलेजात असताना ते उत्तम क्रिस्स खेळत. त्यामुळे गडकऱ्यांना त्यांचे आकर्षण वाटे. गडकऱ्यांच्या वाड्याचे ते उत्कृष्ट चाहते होते. एवढेच नव्हे, तर बऱ्यावाईट प्रसंगा गडकऱ्यांचे ते निरुपवर्ती असत. (ते नुकतेच वारले.) गुर्जर आणि कोल्हटकर ह्यांची ओळख सर्वना आहेच ह्या मडळीचे जरी गडकऱ्यांनी आमार मानले असले तरी गडकऱ्यांच्या नाट्यलेखनामध्ये साहाय्य करण्याची त्यांच्यापैरी कोणाचीहि विशेष पानना नव्हती. केवळ औपचारिक भावनेनेच त्यांनी हे आमार मानले आहेत 'पुण्यप्रभावा'चे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर अगत्या पाच महिन्यांनीच गडकऱ्यांचे देहावसान झाले चाकीची त्यांची नाट्य त्यांच्या मरणोत्तरच रंगभूमीवर आरंभ

'भावमधन' नाटकाचा पहिला प्रयोग 'व्यवत्त संगीत मडळी'ने अकोला येथे १८ ऑगस्ट १९१९ ला केला ह्या नाटकाच्या 'मंगलाचरणा'त ज्या आपल्या लेखनगुरूची 'बहुनि त्या श्रीपादपदाप्रति याया यश कार्याते' असा वृत्तशेतेने गडकऱ्यांनी आधीच उल्लेख करून ठेवला होता, त्या श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनाच त्या नाटकाची जरी पद रचणी लागली आणि त्यांनीच त्या नाटकाची प्रस्तावना लिहिली. ह्या प्रस्तावनेत "१९१८ चे नाताळात

गडकरी पुणे येथे अत्यवस्थ असता आता आपण पार दिवसाचे सोपती नाहीत हे त्यांना कळून चुकले असल्यामुळे त्यांना त्यावेळी आपल्या वाङ्मय विषयक ससाराची निरवानिरव चालविली होती” असे कोल्हटकरांनी नमूद केलेले आहे. ह्या नाटकात घन श्यामच्या तोंडीं “आपल्याला माहितीच आहे की मला गुजराथी चारलेंच येत. जवळजवळ माझी मातृभाषाच गुजराथी आहे” हे जे वाक्य गडकऱ्यांनी घातलेल आहे तो त्याचा आत्मचरित्रात्मक उल्लेख आहे. कारण त्याचा जन्म गुजरातेत गणदेवी येथे झाला होता.

१९२१ साली ‘वाग्वैजयंती’ हा गडकऱ्यांचा संपूर्ण कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्याला तात्यासाहेब केळकर ह्यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे तिच्यात ते म्हणतात की, “गडकरी ह्यांच्या व माझ्या वयात बरेच अंतर असूनहि त्याचा व माझा परिचय बराच उशीरा झाला. तथापि, स्नेही या नात्याने त्याचे माझे जे थोडे दिवस गेले त्यांत त्यांच्याशीं समापण हा एक क्वचित् मधूनमधून मिळणारा, पण मिळेल तेव्हा उत्कट आनंद देणारा असा विषय होऊन राहला होता. त्याच्या भाषणाच्या विनोदीपणामुळे रंगलेली समा किंवा रंगलेले नाटक चालले असता त्याच्या शेजारी बसणें हे दुर्घट काम वाटे. कल्पनेचा अनिष्ट संचार त्याच्या समापणातून बरा पाहामयास मिळे. चमत्कृतिजनक व विवृत अशाहि कल्पना लोकाना एकवण्याच्या कामी गडकऱ्यादत्त धाडसी व त्रिभुवंतपोर लेखक मराठी भाषेत झाला नाही.”

गडकऱ्यांच्या काव्यात आत्मचरित्रात्मक उल्लेख जागोजागी विखुरले आहेत. आपली ‘पहिली कविता’ नरसारी प्रातातील गणदेवी या मुक्कामी १८९६ सालीं एका गुजराती शेजाऱ्याला उद्देशून आणि वडील बंधु विनायक गणेश गडकरी ह्यांच्या मदतीने आपण लिहिली असे त्यांनी म्हटले आहे, त्यावरून त्याचे बालपण गुजरातेत गेले असल्याचे सूचित होते. ‘दसरा’ ह्या कवितेतील शेवटच्या कडव्यामध्ये ‘केशवपुत्राचा महेश्वर, गोविंदपुत्र चला सच्चा’ ह्या ओळीमध्ये आपले कायगुरू केशवसुत असल्याचे त्यांनी जाहीर केले आहे. या काव्यसंग्रहामध्ये ‘मित्रप्रीति’ या नाटकातील तीन पदे दिलेली आहेत. आणि त्याच्या तळाशी १९०२ हा सन आहे. त्यावरून गडकऱ्यांनी आपले नाटक वयाच्या सतराव्या वर्षी लिहिले होते असे दिसते. ‘हालत्या पिंपळानास’ ह्या कवितेच्या प्रारंभी आपल्या राहत्या घराच्या सिडनीसमोर पिंपळाचे झाडे असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे ते वस्तुस्थितीस धरून आहे. ‘१३६ कसबा’ या घरापुढे एक पिंपळाचा पार होना. आणि त्या पिंपळाची एक फांश तिसऱ्या मजल्याच्या ज्या खिन्नीमध्ये गडकरी संगेदित असत असत त्याच्यासमोर आलेली

होती. गडकरी घरातून बाहेर पडले म्हणजे प्रथम ह्या पिंपळाच्या पायथरील मुजाबाला नमस्कार करित असत. 'अमिनदनपर वर्धापन,' 'निजलेल्या बालक्रीड' आणि 'नटमिनास पत्र' या कविता अनुक्रमे नितामण द्वारकानाथ देशमुख (पुढें झालेले आय. सी. एस आणि 'सर'), गालगि टोमरे आणि नटवर्य गगनपतराव मोडस ह्यांना उद्देशून लिहिल्या असल्यामुळे ह्या थोर व्यक्तींमदल गडकन्यांना वाटत असलेला आदर त्यातून प्रगट झाला आहे.

काव्यलेखनासाठी 'गोविंदाग्रज' आणि विनोदरेखनासाठी 'बाळकराम' ही जी टोपणनामें गडकन्यांनी धारण केले, तीं देखील चरित्रसूचकच आहेत. अल्पवयात मरण पावलेल्या आपल्या 'गोविंद' नावाच्या पाठच्या भावाला अमर करण्यासाठी त्यांनी 'गोविंदाग्रज' हें नाव धारण केले. बाळकरामातले 'राम' स्वतः तेच. एवढेंच नव्हे तर 'एकच प्याला' नाटकातल्या 'रामलाल' आणि 'तळीराम' ह्या दोन पात्रांच्या नावामध्ये सुद्धा त्यांनी आपल्याच नावामधला 'राम' घातला आहे. त्याची आई त्यांना घरात 'लालजी' असे म्हणत असे. त्या 'लालजी'तला 'लाल' त्यांनी आपल्या 'राम' ह्या नात्राला जोडून रामलाल हें नाव बनविलें. त्याचप्रमाणे 'तळीराम'च्या तळातला 'राम' तो आपणच असेंहि ते नित्येकदा गमतीन म्हणत असत. ही दोन पार्ने म्हणजे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे उदात्त आणि मलिन असे परस्परविरोधी दोन पैट्ट होत असेंच जणु काही त्यांना सुचवायचें होत.

१९१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यात जरी 'एकच प्याला' नाटक गडकन्यांनी लिहून पुरें केले असले तरी तें 'गंधर्व नाटक मंडळी'च्या रंगभूमीवर गडकन्यांच्या मृत्यूनंतर दहा अकरा महिन्यांनी आले. सदर नाटकाची बरीचशी पदे श्री. विठ्ठल सीताराम गुर्जर ह्यांनी लिहिली. आणि त्या नाटकाची 'प्रस्तावना' सुद्धा लिहिण्याचें काम त्यांच्याकडेच आलें. त्या प्रस्तावनेत 'एकच प्याला' या नाटकाची उमावणी गडकन्यांनी आपल्या एकाचपुत्या अनुमतावर केली' ह्या गुर्जराच्या निधानामुळे गडकरी हे एक अदृष्ट दारुजात होते अशी त्यांची सान्या महाराष्ट्रात जाहिरात झाली. किंरुना, 'एकच प्याला' हें नाटक म्हणजे गडकन्यांचें स्वतः चेंच चरित्र होय येथपर्यंत म्हणण्याची काही काही लोकांची मजल गेली. प्रा. तन्मणशास्त्री रेले हे गडकन्यांचे मोठे निदक. ते म्हणत 'गडकरी काय, प्यायचे अन् लिहायचे !' मग्नपानाच्या व्युत्पत्तात खोलवर बुडालेले गडकरी हे एक मद्यपी होते, असा त्यांच्यामदल जो सार्वत्रिक समज आजपर्यंत फैलावला आहे, त्याला 'एकच

प्याला' नाटकाच्या प्रस्तावनेतले गुंजराचे घर सांगितलेले वाच्य फारणीभूत आहे. गडकऱ्याच्या बहुरंगी ही समजूत फितफूट सत्यास धरून होती ह्याचे विवेचन स्वतःच्या दैनंदिनीत त्यांनी तत्समधी 'जी एक नाट्य वेलेटी आहे, तिच्या अनुपमाने पुढे लिहू

गडकऱ्यांनी आपल्या काव्यलेखनाचा प्रारंभ जरी वयाच्या अकराव्या वर्षी पायल केला असला तरी त्याचे साधारण परिपक्व स्वरूपाचे लेखन १९१० सालापासून, म्हणजे 'प्रेमसंन्यास' नाटक लिहिण्याच्या आधी दोन वर्षांपासून प्रकाशित होऊ लागले होते. 'प्रेमसंन्यास' नाटक हे त्याच्या परिणत प्रतिभेचे पहिले दर्शन होय. त्यावेळी ते सत्तावीस वर्षांचे होते. त्यानंतर ते पुढे अवघी सातच वर्षे जगले मरण्यापूर्वी अवघा अर्धा तास आधी त्यांनी 'भावमधना' चा शेवटचा प्रवेश लिहून पूर्ण केला. त्याच क्षणी त्याच्या नाट्यलेखनाचे आणि जीवनाचे 'भरतयज्ञ' समाप्त झाले. थाराय, वयाच्या पचवीसाव्या वर्षांपासून तो चौतीसव्या वर्षांपर्यंतचा साधारण दहा वर्षांचा काळ हा त्याच्या वाङ्मयनिर्मितीचा वसंत ऋतु होता असं म्हणावयाला हरकत नाही. ह्या काळात सातआठ महिने कुठे पुण्याच्या शाळेत त्यांनी मास्तरकी धरी असेल, नाही तर एखादे वर्ष त्यांनी काळजात बिग्याधी म्हणून इजेरी दिली असेल एवढेच काय सं. पण ते करित असताना त्याच्या वाङ्मयनिर्मितीत क्षणाचा मुद्दा पळ पडला नसेल. ह्या दहा वर्षांच्या कालखंडात वाङ्मयाचा अहोरात्र अभ्यास आणि निदिध्यास, वाचन आणि लेखन ह्यावाचून त्यांनी काहीही दुसरें केले नाही त्याखेरीज का महाराष्ट्रामुपेत अमृताशी पैशे जिंजणारे अक्षर वाङ्मय त्यांना निर्माण केलं ?

ज्यांनी आपले सर्वस्व वेचळ वाङ्मयाच्या उपासनेला घादिलेले आहे असे लेखक आज जसे थोडे आहेत, तसे त्या वेळीही फार थोडे होते टोक्ळ मानान बोलवयाचे शास्त्रास वाङ्मय ह्या महाराष्ट्रातल्या लेखकांचा जोडघडा आहे असे म्हणावे लागेल. ह्याचे कारण उघड आहे वेचळ लेखनावर उदरनिर्वाह करता येण्यासारखी परिस्थिती अजूनही महाराष्ट्रात निर्माण झालेली नाही. मग त्या वेळची गोष्ट तर सांगायलाच नको. तथापि, उपनीविनेचे साधन म्हणून गडकऱ्यांनी वाङ्मयकडे कधी पाहिलेच नाही. दारिद्र्याची आणि हलाखीची परवा न करताना आपल्या आयुष्यातील क्षण क्षण त्यांनी वाङ्मयाची तपस्या करण्यात चढनगरापा सिजवला

'प्रेमसंन्यास' नाटक लिहीपर्यंत तर गडकऱ्यांचे मासिक उत्पन्न वीस पच वीस रुपयाच्या घरांत होत तेरा सालांपासून तो अठरा सालाच्या अखेरीपर्यंत नाटक, कविता आणि पुस्तक ह्यांबरोबर त्यांना सालिना हजार चारशे रुपये

मिळू लागले. म्हणजे त्याचे मासिक उत्पन्न पाऊणशे ते शभरापयेत जाऊन पोहोचले. अर्थात्, ह्या प्राप्तीच्या खर्चा काही नियमितपणे त्याच्या हाती पडत नसत. त्यामुळे त्याची स्थिती नेहेमीच ओढगल्लीची असे. त्याच्या कुटुंबात स्वतः ते, त्याच्या मातोश्री, दुसरी बायको आणि धाकटे बंधू आणि एक आश्रित मुलगा अशी पाच माणसे होती. शिवाय येणाऱ्या जाणाऱ्या माणसाची वर्दळ फार असे. त्यामुळे चहाची पाणपोई सदैव वाहत असे. त्याखेरीज त्याची विडीकाडी, प्रसास, कपडे, औषधे आणि पुस्तकाची खरेदा ह्यामुळे महिना अगदी शरपूर रुपये मिळाले तरी रचर्चाची तोंड मिळवणी मोठ्या मिनतबारीने होत असे. ह्या सगळ्या तपशील मुद्दाम सांगण्याचे कारण हे की गडकरी हे परामाष्टेचे घ्यसनी होते अशी ज्यांनी आपली समजूत करून घेतली असेल त्यांना त्याच्या आर्थिक परिस्थितीची कल्पना यावी. आणि दुसरी गोष्ट अशी की अकप्या दहा वर्षांच्या आत त्यांनी एवढे देदीप्यमान याद्वय निर्माण करून आपला अवतार संपविला, त्यांना आलू फालतू गोष्टीत वेळ द्यायचा सवड होतीच कुठ मुळी !

गडकऱ्याची ही दैनंदिन याद्वयोपासना वर्षा चाले ह्याची आता थोडीशी फजना देता. गडकरी ज्या घरात भाड्याने राहत असत ते '१३६ कल्या' घर हे तीन मजली असून गडकरी दुसऱ्या आणि तिसऱ्या मजल्यावर राहत. दुसऱ्या मजल्यावर त्याच्या कुटुंबातली मंडळी राहत तेथे गडकरी जेवणापुरते काय दोन वेळा खाली उतरत असतील तेवढेच, नाही तर त्याच्या अष्टौप्रहर मुक्ताम तिसऱ्या मजल्यावर रस्त्याकडच्या सिड्डीशेजारी असावयाचा. हा तिसरा मजरा म्हणजे एक अखंड 'हॉल'च होता. मध्ये एक अर्धवट पडद्याचा आडोसा घेतला होता. पलीकडच्या घाबऱ्या पुस्तकाचे एक काचेचे कापट होते. त्यात हजार पांचशे तरी पुस्तके रचून भरलेली होती. त्यामध्ये इमजी पुस्तकाचा भरणा विशेष असे. पुण्याला त्यावेळी एक 'युरोपियन जिमखाना' असे. तेथे दर महिन्याला पुण्या पुस्तकाचा लिलाव करण्यात येत असे. त्यावेळी गडकरी तेथे हजर हजर असत. त्याखेरीज शनिवारवाड्यासमोर त्यावेळी दर रविवारी आणि बुधवारी भरणाऱ्या जुया

बाजारातून दुर्मिळ पुस्तक खरेदी करण्याचा नाद गडकऱ्यांना होता ह्या पुस्तकाच्या कपाटाखोर्जारीं एक भन्नी मोठी काळी पेटी होती त्यात गडकऱ्यांच्या एकूण एक लिखाणाच्या हस्तलिखिताचा गळाटा साठविलेला होता त्या पेटीवरच्या भिंतीवर 'मासिक मनोरंजन'च्या लेखाची टांगलेली एक मोठी तसवीर, एका पात्रावर खुनाथ यामन दिघे (अताचे सुप्रसिद्ध वादबरीकार) ह्याचा 'गा रे गा रे गाच जरा । माझ्या चिमण्या मुशाफरा' अशा खाली ओळी लिहिलेला लहानपणाचा गोजिखाणा फोटो, वसायच्या ठिकाणी खाली जमिनीवर टेकवून ठेवलेल्या श्रीशंकराच्या आणि श्रीविठ्ठलाच्या दोन चिमुकल्या तसवीरी एवढे वजा केले म्हणजे गडकऱ्यांचा तो तिसरा मजला अगदी उगाड आणि ओसाबोवा भासे म्हणूनच 'प्रमसऱ्यास' नाकातल्या कमलाकराच्या 'भूतमहाला'च नाव गडकऱ्यांच्या मित्रांनी ह्या तिसऱ्या मजल्याला घेऊन दिले होते

ह्या घराच्या तळमजल्याला एक मारवाड्याचे दुकान होतं मधोमध वर बाण्याचा एक अरुंद जिना होता तिसऱ्या मजल्याच्या खिडकीत गडकरी बसले असले म्हणजे खाली रस्त्यावरून आपणाकडे कोण येतो आहे याकडे त्यांचा कडक पटारा असे बहुतेक लोकांना ते खालच्या खालूनच पिढावून लावीत आणि खिन्कीपासून ते दूर असले आणि पहिल्या मजल्याच्या जि यावर कोणाचे नुसते पाऊल बाजले तर ते 'कोण आहे ?' म्हणून बाघा सारखे ओरडत हवे असतील त्यांनाच ते वर येऊन देत एवढेहि करून कोणी पहिला जिना ओलांडलाच तर त्याच्यासमोर 'गडकरी कामात आहेत सध्या' असे 'हा' पाटी 'आ' यातून उभी असेच तिलाहि न उभा नना एखादा धाडसी पुरुष वर जाऊ लागलाच तर दुसऱ्या मजल्यावर म्हणजे गडकऱ्यांचे फौदारीय त्याची तेथून घोळवण करात इतक्या चौक्या ओलांडूनहि एखादा दुसरा माणूस तिसऱ्या मजल्यावर बेधडक येऊन पोहोचे नाही असे नाही अशाच एका प्रसंगी भी होतो त्या अनोळखी माणसाच्या अंगावर गडकरी एकदम ओरडले, "मी पार कामात आहे तुम्हाला भेगयला मग वेळ नाही !" तो माणूसहि चांगलाच समक्या होता तो म्हणाला, "मला तर काही तुम्ही कामात आहात असं दिसत नाही विड्या ओडीत तर बसला आहात !" तेव्हा गडकरी म्हणाले, "लोकांना ज्यावेळी मी कामात नाही असे वाटत, त्याच वेळी मी खरा कामात असतो " गडकऱ्याची निदान एक कोटी तरी पैकायला मिळाली एवढ्यावरच समाधान मानून तो इतम मुकाऱ्याने मागल्या पावऱ्या परत गेला

अगदी माणूसवाणे वागण्याइतके गडकऱ्यांचे हे बागणे असे मोठमोठ्या

कवींची आणि लेखकांची भीडभाड न धरता ते त्यांना घराच्या दारापासून ताडकून पिटाळून लावीत. त्यामुळे अनेकांचा त्यांच्याविषयी अतिशय गैरसमज होई. पण गडकन्यांनी त्यांची कधी परवा घेऊ नये. ही अशी त्यांची वृत्ति होण्याचे कारण हे की गडमरी अष्टौप्रहर वाचनात, चिंतनात किंवा लेखनात निमग्न असत. आणि म्हणून आपल्या समार्थीत कोणी व्यत्यय आणला किंवा तिचा कोणी निष्कारण भग केला तर ते अतिशय सतापत. वाङ्मय हेच मुळी गडकन्यांचे जीवन होते. त्यांच्या निश्वासातून, त्यांच्या वाणीतून आणि त्यांच्या लेखनीतून वाङ्मयाखेरीज काहीच प्रकट झाले नाही. चोरीस तास वाङ्मयाच्या धुर्दात आणि प्रतिभेच्या मस्तोंत असलेला असा सरस्वतीपुत्र महाराष्ट्राने कवित्व कोणाला पाहण्याला मिळाला असेल.

त्याच्या तोंडून निघणारे प्रत्येक वाक्य हे त्यांच्या नाटकानल्या पाना प्रमाणे गळ्या घेणारे किंवा ह्या निर्माण करणारे असे. कोटिबाजपणा हा त्यांच्या रोमरोमात भिनडेल होता. त्यामुळे ते कोणता शब्द कोणावर फसा उलटवतील ह्याचा कधी पत्ता लागत नसे. तसे पाहिले तर त्यांचे शिक्षण काय होतं ? पण, त्या मानाने त्यांचे वाचन पाहिले तर ते एखाद्या पडिलाला देखील लाजवणारे होते. सख्खत काव्ये आणि नाटके त्यांना सुजोद्धत असत. प्राचीन मराठी वाङ्मयाची त्यांनी पारखणे केली होती. तुकोराचा आणि नामदेवाचा गाथा तर नेहमी त्यांच्या उद्यागतीच असे. ऐतिहासिक नाटकांची आणि शाहिरी वाङ्मयाच्या त्यांनी फार मार्मिकपणे अभ्यास केलेला होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'निग्रमाले'ची त्यांनी अनेकदा आवर्तने केली होती. पण सर्वात निरोप म्हणजे त्यांचे दमजी वाङ्मयाचे वाचन मोठमोठ्या प्राध्यापकांनी देवा करावा असे होते.

रोस्सपीअरची सगळीच नाटके त्यांनी वाचली होती असे मी म्हणत नाही. पण हॅम्लेट, ऑथेलो, मर्चंट ऑफ व्हेनीस, टेमिंग ऑफ दि थू ही नाटके त्यांनी अन्य चोखदपणे वाचली होती. त्याखेरीज शेक्सपियर आणि बेन जॉन्सन ह्यांच्या लोकप्रिय नाटकांचा त्यांचा परिचय होता. सुप्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार मोलियर त्यांनी संपूर्ण वाचून घेतला होता. मेटर्लिकची 'मोता व्हॅना' त्यांच्या डोक्यात गोन शिम्न बसली होती. इंग्लंडशी तर त्यांची चांगलीच ज्ञानगटान होती. सुप्रसिद्ध नाट्य टीकाकार मोल्न ह्यांनी रोस्सपीअरच्या नाटकावर लिहिलेला मुमेल्यात ग्रंथ त्यांनी पूर्णपणे अभ्यासिलेला होता. त्याखेरीज मार्क ट्वेन, चार्ल्स डिव्हिस, जीरोम के. जीरोम ह्या पाश्चात्य साहित्यामधील नामांकित विनोदी लेखकांचे वाङ्मय तर त्यांच्या समर्पण होते. जयरज, शैले आणि बीट्स ह्यांच्या काव्यांचे त्यांनी

अत्यंत चारकाईनें परिशील्यन केलें होतें. गडकन्याच्या वाचनाची गमत अशी की ते जे जे म्हणून काहीं वाचीत त्यातील सर्वोत्कृष्ट भाग—त्यातील उत्तमोत्तम कल्पना, घटना, सुभाषिते आणि विनोद ते तें टिपून ठेवीत आणि त्यावर आपल्या कल्पनेचे स्वतंत्र झमले उमारीत असत.

रोज असे त्याचें काहीं ना काहीं तरी वाचन चाललेले असे. आणि त्या दिवशीं त्याच्या बैठकीत जे जे कोणी बसलेले असत, त्याच्यापुढें वाचलेल्या पुस्तकातील विविध विचारांचें आणि कल्पनांचे मांडार ते इतक्या आकर्षक भाषेमध्यें मांडत की, ऐकणाराचे डोळे अवरधः दिपून जात. राजगी बैठकींतले त्याचें सभाषण म्हणजे वाङ्मयातील पंचपक्वान्नाची एक चमचमीत मेजवानीच असे. इतका आकर्षक सभाषक मीं तरी माझ्या आयुष्यात दुसरा पाहिला नाहीं. हीं त्याचीं वाङ्मयीन सभाषणें एक-तन्हेने त्याचा लेखनपूर्व मानसिक व्यायामच होता असे म्हणावयाला हरकत नाहीं. कारण, बोलता बोलता अकस्मात् काहीं तरी नवीन कल्पना त्याच्या डोक्यात चमकून जाई. त्यानरोर ते एकदम गप्प बसत आणि दोन्ही हात उलटे करून आपल्या मेंदूच्या पाल्याचा कण्याचा भाग ते जोराजोरानें चिमडू लागत. तेव्हा मग आपण समजावें की, गडकन्याना आतां स्फूर्तीचा झटका आला म्हणून. असे झटके त्यांना दिवसानून अनेकदा येत. बोलताना, वाचताना किंवा पत्ते खेळताना. अन् मग त्यावेळीं हाताशीं जो कागद सापडेल त्यावर ती कल्पना ते झटपट टिपून ठेवीत किंवा एखादे वेळीं सत्रधर्च्या सत्रध प्रवेश किंवा कविता झगड्यानें लिहून टाकीत. डोक्यात कोणतीहि कल्पना आल्यानंतर तिची गडकन्यानीं नोंद करून ठेवली नाहीं असें कधीच व्हावयाचें नाहीं. त्या घास्तींत त्यांना आळस म्हणून कधीं नसे.

या स्फूर्तीच्या झटक्यात त्यांना नव्या नाटकाचीं नांवे, त्याचीं कथानके, त्यानवल्या पानाच्या सभाषणातलीं महत्त्वाचीं वाक्ये किंवा कोट्या भरामर मुक्त असत. आणि मग शेजरीं जो कोणी माणूस बसला असेल त्याला ते सारे मडामडान मन मोकळे करून सागत. गडकन्यानीं जे प्रयत्न लिहून पूर्ण केलें त्याच्यापेक्षा किती तरी पटीनें जास्त त्यांना लिहावयाचें होत. 'गर्गनिर्माण' नाटकाचे तीन अंङ्ग त्यांनीं लिहिले होते. पुढे त्याचें हस्त-लिखित नापत्ता झालें. तथापि, त्या नाटकातल्या हिरण्यकश्यपूला आणि कयाधूला त्यांनीं 'पुण्यप्रभावा'त वृंदावन-कालिंदी बनविलें आणि फारक यागम्यना 'एकच प्याला'त वैद्य-डॉक्टर करून घेतले. 'वेड्याचा बाजार' आणि 'राजसत्यास' हीं त्याचीं दोन नाटके आणि 'वृष्णामाटी बुडल'

हे त्याचें महाकाव्य अपूर्णच राहिले. किलास्कराचे 'रामराज्यवियोग' हे नाटक त्यांनी पूर्ण केले होते असे म्हणतात. यागेरीज त्याचे निती तरी सरूप अपूर्ण राहिले !

रघुवशाप्रमाणे त्यांना एकोणीस सर्गांचे 'शिवयश' हे शिरछत्रपतींच्या चरित्रानर एक महाकाव्य लिहायचाचें होतें. त्याखेरीज 'शेल्म', 'लालाराम,' 'सोन्याची सल्लुत्री' अशा आमचरित्रात्मक कादंबऱ्या, त्यानंतर 'तोड-री-माळ,' 'सून्यमन्यास,' 'भित्तिगान्तर,' 'पिंडप्रदान' दिवा 'ब्रह्मसौख्य,' 'शिरार्द्र शिवा,' 'सुरी शिवा' अशी नाटक लिहिण्याचा त्यांनी सकल सोटला होता. ह्यांपैकी काहीं नाटकांचीं संपूर्ण कथानके आणि थोडेसे रुपाट तर त्यांनी गिटूनमुद्रा ठेवले होते. ते निनोदानें म्हणत, "शेल्मपीथर हा पूर्ण माणूस होता. त्याने छत्तीस नाटके लिहिलीं. मी अर्धयट माणूस आहे. म्हणून मी अठरा नाटके लिहिणार आहे ! " ह्यावरून गडकन्याच्या वैचारिक रुढीचा विस्तार केवढा अमर्याद होता ह्याची घाचकाना कल्पना येईल.

पण दुसऱ्या 'अमर्याद' ह्या विशेषणाने गडकन्याच्या प्रकट या अप्रकट या अप्रकट बाह्यपीन सगाराच्या वैशिष्ट्याची घालराना करुना येणार नाही. त्यांनी जे काहीं लिहिले आणि कविले तें सर्वच्या सर्व अत्यंत वेगळें आणि विलक्षण होतें. नावीन्य हा गडकन्याच्या बाह्यपक्षाचा प्राण आहे. त्याच्या मापेवर, कल्पनेवर, विचारावर, निनोदावर नावीन्याचा ठसठशीत 'गडकरी' छाप अगदीं स्पष्टपणे उमटलेला आहे. म्हणून आधुनिक मराठी साहित्यात गडकनाचें बाह्यपीन व्यक्तिमत्व इतरापेक्षा संपूर्णतया अपूर्व आणि अभिनव वाटतें. दुसऱ्यापासून गडकन्यांनी प्रेरणा पुष्कळ घेतल्या असतील पण दुसऱ्यांनी उष्टे केलेले विचार आणि कल्पना त्यांच्या बाह्यपक्षात औपधा-पुरत्याहि सापडावयाच्या नाहींत. गडकन्याच्या महान् लोकप्रियतेचें हे रसरे चीन आहे.

एवढें सांगित्यातनतर गडकरी हे सतत दहा वर्षे 'क्षपूक्षा'च्या अवस्थेंत कसे वावरत होते आणि रगत न्या शारीरिक अस्तित्वाला ते कसे संपूर्णपणें विसरून गेले होते, ह्याची कल्पना येईल.

'क्षपूक्षा' ह्या कवितेंत कवीच्या अतर्मनाचे जे चित्र केशवसुतानीं रेखाटलें आहे, त्याचेंच स्पष्टीकरण त्यांनी 'धगात नाहीसे होणारे दिव्य भास' ह्या कवितेंत केले आहे. या कवितेच्या प्राक्कथनात ते म्हणतात, 'कवि, चित्रकार आणि तानसेन यास बीं अलौकिक स्वप्न, ज्या दिव्यावृत्ति आणि जे गंधर्वा-लाप भासमान होतात—अहह ! त्यापैकी निती थोडे मात्र त्यास आपल्या

करामतीत गोडून ठेविता येतात बरें !' त्या कवितेत शेवटी ते म्हणतात की, कवीच्या आत्म्याला एवढा प्रत्यय स्पष्टपणे होतो की, आपण काही तरी सुंदर पाहिले आहे खरें. पण—

‘हा, हा, हे जर सत्य भास घेता येतील माते तर
पृथ्वीचा सुरलोक की बन्दुकी दळीज मी सत्वर !’

‘शत्रुंशो’ अवस्थेत भासमान होणाऱ्या अधुन आकृति आणि त्याच्या त्या निगूढ गीती किंवा कवीच्या मनामधून सणात नाहीसे होणारे दिव्य भास ह्यांना दर्शनाच्या, श्रवणाच्या वा जागिवेच्या क्षेत्रात मुळी आणताच येत नाही अशी जी वेशवसुतांनी आपली कल्पना करून घेतली आहे ती काव्य सृष्टीत मोठी गूढरम्य वाटत असेल, पण बलावत हे काही वेशवसुत मानतात त्याप्रमाणे शत्रुंशोच्या हातामधर्या असहाय खेळणी नव्हत. तसें असतें तर जगामधल्या दिव्य आणि अमर कलाकृति कधी निर्माणच झाल्या नसत्या. शत्रुंशोवस्थेत अतर्मेनाला दिसणाऱ्या अधुन आकृति आणि त्या गात असलेल्या निगूढ गीती ह्यांना मूर्त स्वरूप देण्याचें प्रत्येक कलावताचें काही तरी निश्चित तंत्र असलेंच पाहिजे, ह्यात काही संशय नाही ! इतर लेखकाचें तंत्र काय असेल ते असो. पण गडकऱ्याचें तंत्र जें काही होते तें मी अनेकदा प्रत्यक्ष पाहिले आहे.

चालताना, बसताना, चोळताना, वाचताना, विभाति घेताना, विचार करताना कोणतीहि कल्पना वा विचार डोक्यात चमकून गेला की तो गडकऱ्यांनी ताबडतोब कागदाच्या कपऱ्यावर, घडीवर, दायरीवर किंवा पुस्तकाच्या पाठ-कोन्या भागावर टिपून ‘बदिस्त’ घेला नाही असे कधी व्हावयाचें नाही. ह्या कामात त्यांनी कधी कदाळा किंवा चालटकल्पणा घेला नाही. अशा उत्कृष्ट आणि शुद्ध कल्पनांच्या टिपणमागऱ्या राशीच्या राशी त्यांनी आपल्या दस्तारात गजून ठेवलेल्या अवाक्याच्या. गडकऱ्यांच्या वाङ्मयनिर्मितीचा हाच कच्चा माल होय. त्यांपैकी एकेक विचार आणि एकेक कल्पना निपटून काढून त्याचा ते इतर मध्य आणि मनोः विस्तार करीत की तो पाहून आपण थरू होऊन जातो आणि अचंबा करीत राहतो की एकाहीपेशा एक चमत्कृतिपूर्ण कल्पनाचें विश्व गडकरी निर्माण तरी कसे करू शकले !

यात्रिज जगत ज्याप्रमाणे एखाद्या यत्राचे सर्व बारीकसारीक घटक आधी तयार केले जातात आणि मग ते एकत्र भरामर जोडून पूर्णावस्थेत तें यत्र तयार करण्यात येतें, तशा तऱ्हेने गडकरी आपली कलाकृति तयार करीत असत. एखादे नाटक लिहिण्याचा त्यांनी निर्धार केल्या म्हणजे तें नाटक संपूर्णपणे

त्याच्या डोक्यात शिजल्यागेराज आणि त्याचे सर्व आराखडे आणि नकाशे (Blue Prints) कागदावर काढून तयार झाल्यागेराज, ते प्रत्यक्ष लेखनात आरंभ करीत असत. त्या नाटकातले अनेक गदाद, त्यामधल्या फोण्या, मुमांति, डाब्यांची वासं ही सर्व त्यांनी आधीच कागदावर नोंदून ठेवलेली असत. त्यामुळे प्रत्यक्ष नाट्यलेखनाला ते काटेत त्या अकाशसून सुरुवात करीत असत. उदाहरणार्थ, 'राजसंन्यास' नाटकाच्या दोवड्या असाचा पाचरा प्रवेश त्यांनी २३ जून १९१६ला पहिल्याने लिहिला आणि त्याच अमातले पहिले चार प्रवेश त्यांनी ८ नि १० सप्टेंबर रोजी लिहिले, तर पहिल्या अरामधला परिला प्रवेश त्यांनी ५ नोव्हेंबरला लिहिला. असे ई गडकन्याने विप्रिप्त रांगडे असे. दोवड्या अक पहिल्याने लिहावयाच्या आणि पहिला अक दोवडून लिहावयाचा अगला 'आधी कळत मग पाया रे' छाप्याचा श्रमत्कार पेंचळ मराठी यादूमयाच नव्हे तर आमच्या माहिती प्रमाणे जगाच्या यादूमयात पत्त गडकरीच करू शकले. इतराची ती हिंमत झाली नाही, याचे कारण 'शपूशा' अवघेंत झालेले सर्व भास आणि साक्षात्कार हातात वेड्या घातलेल्या पैशाप्रमाणे शब्दांच्या मूर्त रूपात आपल्या डोक्यासमोर उभे घेतल्याचून त्यांनी प्रत्यक्ष निर्मितीच्या कार्याला कधी हातच घातला नाहीं. इतर लेखकांना लिहितां लिहिता कल्पना आणि विचार सुचतात, तर गडकन्यांना कल्पना आणि विचार अगोदर सुचल्यावाचून मुळीं लिहिताना येत नसे.

'राजसंन्यास' नाटकाच्या पुस्तकात प्रारंभी सात पानांची टिपणें दिलेली आहेत. तीं ह्या पुस्तकाच्या परिशिष्टांत समाविष्ट करण्यात आलेलीं आहेत. तीं वाचल्यानंतर एसादा पूल पिंचा इमारत बांधण्यापूर्वी स्थापत्यशास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणें शेंकडो आराखडे करतो, त्याप्रमाणें नाटकातील कथानकाची बांधणी करताना, त्यांनील पात्रांच्या स्वभावाचे प्राकृतिक भेदाभेद आणि त्यामधील निरनिराळ्या घटनांचा कार्यकारणभाव निश्चित करताना गडकरी किती सूक्ष्म तऱ्हेने निरनिराळ्या योजना आखीत असत ते समजूत येईल. आपल्या 'शेल्म' या सफलित कादंबरीचे त्यांनी असेच जे आराखडे लिहिले होते ते ह्या पुस्तकात पाहानयाला मिळतील. यावलून लेखनशास्त्राचा गडकन्यांनी किती पायाशुद्ध अभ्यास केला होता हें दिवत येतें. ज्या काळात गडकरी वावरत होते त्या काळात इतक्या तारिखक अन् शास्त्रीय दृष्टीने आणि तऱ्हाने लेखन करणारे लेखक बकळबकळ नव्हतेच असे म्हणावयाला हरकत नाही.

नाट्यलेखनाची ही शास्त्रीय दृष्टि त्यांना मोलून ह्या सुप्रसिद्ध नाट्यटीका-

काराच्या प्रभावाने आलेली असावी. मोल्डन त्यांनी अतिशय काळजीपूर्वक वाचलेला होता. (पान ६१). आणि त्यामुळे नाट्यरचनेचे मूलभूत सिद्धांत त्यांना चांगलेच अलग्न होते. मोल्डनने घाबून दिलेल्या नाट्यपरीक्षणच्या अनुमानपद्धती (Inductive Method) चाहि त्यांनी अभ्यास केलेला होता, असे शेक्सपीअरचे 'मॅचॅट ऑफ व्हेनिस', शेरिडनचे 'राय हल्स' आणि बेन जॉन्सनचे 'एल्डरी मॅन इन हिज ह्यूमर' ह्या तीन नाटकांचे त्यांनी जे तपशीलवार विश्लेषण केलेले आहे (पान ८१ ते ८६) त्यावरून कळून येते.

प्राश्नात्य नाटकांचे त्यांनी जे परिशीलन केले होते, त्याचा परिणाम त्यांच्या नाट्यलेखनावर होणे अगदी अपरिहार्य होते. अर्थात्, त्यांनी कोणत्याही परकीय नाटकाचे मापातर या वाङ्मयचौर्य केले नाही. त्यांच्याजवळ स्वतः कल्पनांचे एवढे प्रचंड भांडार भरले होते की दुसऱ्यापासून उसनवारी करण्याची त्यांना जरूरीच काय होती? नवीन नवीन प्रेरणा मिळाल्या आणि कल्पना मुक्ताव्यात ह्या त्यांच्या वाचनाचा मुख्य उद्देश असे. उदाहरणार्थ, मॉरिस मेडरलिक ह्या सुप्रसिद्ध नाटककाराच्या 'मोना व्हॅना' ह्या नाटकाचा गडकन्याच्या मनावर फार परिणाम झाला होता. देशाचे स्वातंत्र्य या पातित्रत्य अशी एक विलक्षण समस्या त्या नाटकामध्ये उपस्थित करण्यात आली आहे. ह्या समस्येत भारतीय परिस्थितीला अनुसरून गडकन्यांनी 'पातित्रत्य की प्राण' असा बदल करून त्यावर एक नाटक लिहिण्याचे योजिले होते. पण, ते काम त्यांच्या हातून पार पडले नाही. तथापि, ती कल्पना त्यांच्या डोक्यातून अजिगत गेली नाही. 'पुण्यप्रभाया'त ती निराळ्या रूपाने प्रगट झालीच झाली. मोना व्हॅनाची समस्या वेगळे रूप घेऊन भूपालाच्या तोंडून बाहेर आली, 'पत्नीचे पातित्रत्य आणि स्वतःचे प्राण ह्या दोहोपैकी कोणाचा त्याग करू?' परमावृत्तिल उत्तमोत्तम नाट्य कृति वाचून गडकरी त्यातून कशी प्रेरणा घेत त्याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. इन्सेनच्या 'वॉरियर्स ऑफ हेलिगोर्लॅंड' या नाटकातल्या नायिकेवरून त्यांना 'राजसम्राज्ञ' मधल्या तुळशीची कल्पना सुचली.

शेक्सपीअरच्या 'टेमिंग ऑफ दि मू' ह्या नाटकाचे 'त्राटिका' हे अ मराठी मापातर प्रा. केळकर ह्यांनी केलेले आहे, त्याची दाट छाया गडकन्यांच्या 'भावप्रधन' या नाटकावर पडलेली आहे. त्या दृष्टीने त्राटिका आणि लतिका किंवा प्रतापराव आणि धनश्याम ह्यांच्या स्वमानाची तुलना करून पाहण्यासारखी आहे. त्याशिवाय त्राटिकेचे बडोड जे धनाजीराव त्यांच्या घरात त्यांच्या मुलीची प्रेमावाचना करण्यास रहाजी हा 'विद्याधर

शाली पुराणिफा 'चे' सोंग घेऊन शिरतो, तर राणोजी हा 'बुमय्या रायलू' या मद्रासी गवयाचे सोंग घेऊन राहतो. ही विनोदी घटना गडकन्यांनी 'भाव बघना'त अगदीं सही सही घेतलेली आहे. लतिकेचे वडील जे धनेश्वर त्याच्या घरात लतिकेच्या प्रियकर प्रभाकर हा 'महामहोपाध्याय गिरसप्पा' या कानडी पंडिताचे सोंग घेऊन शिरतो, तर धनेश्वराचे कागदपत्र चोरण्यासाठी महेश्वर हा 'कामप्पा' या कानडी गवयाचे सोंग घेऊन राहतो.

'एकच प्याल' हे नाव गडकन्यांना शेक्सपीअरच्या ऑयेलोवरून सुचले असे जर मी सांगितले तर कोणी त्याजवर विश्वास ठेवील काय ? पण ती सरी गोष्ट आहे. ऑयेलो म्हणजे मुधाकर, डेसिमोना म्हणजे सिंधू, आयागो म्हणजे तळीराम आणि एमिलीया म्हणजे गीता अशीं पाने डोक्या समोर कळून आणि सशयाचे रूपांतर मंत्रपानात करून 'ऑयेलो'ची आणि 'एकच प्याल्या'ची जर तुजना केली तर त्या दोन्ही नाटकामधले साम्य लक्षात येईल. एवढेच नव्हे, तर 'एकच प्याल' नाटकातील एकच प्याल्याचा जो मूळभूत सिद्धान्त आहे, तो आणि 'एकच प्याल' हे नाव देखील गडकन्यांना 'ऑयेलो'वरूनच सुचलेले आहे हे अगदीं उघड आहे.

तुर्की आरमाराचा ऑयेलोने परामव केल्यानंतर त्या विजयाच्या आनंदाने त्याच्या छावणीतले सारे सैनिक आधीच वेहोप होतात आणि मग त्या वेहोपीत मद्याची भर पडल्यानंतर त्यांनी त्या रात्री काय जळोप केला असेल ह्याची कल्पनाहि करता येणार नाही. ऑयेलोचा दुस्यम साहाय्यक कॅशियो म्हणून होता. त्याला दारू फार चढे. म्हणून त्याने त्या रात्री फक्त 'एकच प्याल' (one cup only) घेतला होता. पण त्याला दारू पाजून वेहोप करण्याच्या उद्देशाने त्या नाटकातला रत्नपुरुष आयागो त्याला फक्त 'एकच प्याल' आणखी पिण्याचा आग्रह करतो. तो त्याच्यामधला संवाद असा.

आयागो : चल, ऑयेलोच्या आरोग्यासाठी आपण आज दारू पिऊ या !

कॅशियो : नको रे, आज रात्री नको. मला दारू मुळीच सहन होत नाही. आनंद व्यक्त करण्याचे दुसरे एखादे साधन नाही का ?

आयागो : But one cup only (अरे, एकच प्याल रे !)

कॅशियो : अरे, एकच प्याल मी आज रात्री घेतला आहे तो देखील इतका हात राखून, तरी देखील त्याने माझी काय दशा करून टाकली ती पाहा !

आयागो : (स्वगत) याला जर मला आणखी एकच प्याल पाजता आला तर काय मौन होई ! मग काय हा माझ्या मार्गिणीच्या बुन्या सारखा रिसाळेल अन् सर्वांना चावत मुंगेल !

सारास, माणसाची पिण्याची जी ठराविक मर्यादा असते, तिच्यात जाणखी 'एकच प्याल्या'ची मर पडली तर तो पणु होतो, ही जी शेक्सपीअरची कल्पना आहे ती गडकन्याां मुधाकन्या तांडून चौथ्या अनात वदविली आहे " या सदावावस्थेच्या शेक्सपीअरच्या दिवसात तर ह प्रमाण वाढत वाढत इतक्या नातुक मयादेवर येऊन ठेपलेले असते की नेटक सपल्यानंतर एकच प्याला अधिक घेतल्या तर तो अतिरेकाचा झाल्यावाचून राहू नये समोहावस्था जाऊन उमादावस्था पहिल्यान मुरु धरणारा असा हा एकच प्याला परळण, तोल सोडण, ताल सोवण, कुठे तरी पडण, काही तरी करण या गोष्टी अतिरेकानुळे त्याच्याकडून धडू लागतात "

'एकच प्याला'च मूळ कथानक जरी गडकन्याना हरि नारायण आपटे याच्या 'अल्प चुकीचा घोर परिणाम' ह्या दीर्घकथेवरून मुचलेले असले आणि त्यातील मूळ सिद्धांत आणि पात्रचौकट चरी त्यानीं शेक्सपीअरवरून घेतलेली असली, एवढेच नव्हे तर वैद्य आणि डाक्टरने रोम्यात एकाच वेळीं तपासण्याची निमोदी घटना त्यानीं मोल्लियरच्या 'लामूर मेदेसिन (प्रेम हाच एका वैद्य)' या नाटकातून (अंक २, प्रवेश ४) घेतलेली असली, तरी 'एकच प्याला' नाटक हें केवळ गटकन्याच्या अलौकिक आणि देदीप्यमान प्रतिभेचा स्वतः विलास होय ह्यात काय शक्य ? जगातील उत्तमोत्तम वाङ्मयाच्या आस्वादाचा उमाट गडकन्याना नित्येकड जरी अनावर झाला असला तरी, त्याची प्रतिभा स्वतःच्या पराच्या सामर्थ्यावर कल्पनेच्या स्वर्गीय वातावरणात उड्डाण करीत असत हें विसरता कामा नये गडकन्याच्या जीवनाची आणि लेपनाची ही सगळी पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन, आता या पुस्तकात प्रथमच प्रसिद्ध होत असलेल्या त्याच्या स्फुट आणि अस्फुट कल्पनांचा विचार करू या

ह्या पुस्तकातले प्राप्तीचें अपूण गद्य नि पद्य लेखाचे दोन भाग गडकन्याच्या प्राथमिक लेपनाची वाचकना थोडीशी तरी कल्पना यावी या दृष्टीने दिलेले आहेत त्यातील दोन प्रकरणे तर पुनर्मुद्रित आहेत 'याला साहस कोण म्हणणार नाही !' या कथेचे नायक 'हरिहर' म्हणजे स्वतः राम गणेश गडकरी होत हें ओळखणें काहीं कठीण नाही बालपणीं गडकन्याां जें काहीं उड्डाणपू वाचन—किंवा उगवाचन करूं त्याची जरी त्यानीं या लेपनात दिमी आहे गटकन्याचा प्रेमभाव वाचून काहीं टीकाकारांनी गडकरी हे स्वतः कोणा तरी 'सुनरी'च्या प्रेमात पडले असले पाहिजेत असा निष्पत्ती काढलेला आहे त्याला या लेखात गडकन्यानीं जणु काहीं आगाऊच उत्तर देऊन ठेवलेले आहे

हरिहरचें वगन करताना ते म्हणतात, 'प्रणयिनीवाचून तो प्रणयी झाला

होता. विरहावाचून तो विरहव्यथा अनुभवीत होता. जग त्याला उदास भासत होतं. प्रेमशून्य जीविताला तो कगळवून होता.' यावरून 'प्रणयनेडा' होण्यासाठी कवीला हमखास प्रणयिनीच लागते ही जी टीकाकाराची कल्पना आहे ती निती वेडगळ आहे हें दिसून येतं.

'शेल्म' कादंबरीमधील पात्रे, प्रकरणे आणि कल्पना ह्याचीं टिपणें वाचून वाचतं, ती कादंबरी जर गडकन्यानीं पूर्ण केली असती तर ती एक काही तरी विलक्षणच मौज झाली असती. ही कादंबरी कोठल्या तरी वास्तववादी घटनेवर आधारलेली असावी असे वाचतं आणि तिच्यातील विलेक पात्रं गडकन्याच्या परिचयातील काही व्यक्तींवर आधारलेलीं असावीत असें दिसतं. उदाहरणार्थ, महर्षि धांडो वेंकव कवें ह्याचे द्वितीय चिरजीव डॉ. शंकरराव फवें, जे धाक्किंत मेरीं चाळीस वर्षे वास्तव्य करून आहेत, त्याच्यावरून ह्या कादंबरीतल्या 'शानु' ह्या पात्राची कल्पना गडकन्यांना सुचली होती अशी त्यांनीं आरल्या स्मरणटिपणात नोंद करून ठेवलेली आढळते (पान ३५).

गडकन्यानीं ज्यावेळीं 'प्रमसन्यास' हें नाटक लिहिलें, त्याच वेळीं 'तोड-ही-माळ' ह्या नाटकाचें कथानक त्याच्या डोक्यात घोळत होतें. मिश्रविवाहाच्या समस्येवर हें दुसपर्यवसायी नाटक आधारलेलें होतें त्या नाटकाचा नायक श्यामल आणि नायिका तरु. त्याशिवाय त्यामध्ये कौस्तुभ काता, मणि-सुखल, सावित्री-चैकुठ या प्रेमिकांच्या इतर जोड्या होत्याच. प्रत्येक अकाच्या दोघीं एकेका प्रेमिकांच्या जोडीचा विवाह मोडतो आणि त्यामुळें त्याच्या विवाहाची माळ तुटते. म्हणून त्या नाटकाचें नाव 'तोड ही माळ' असे ठेवण्यात आलें होतें. श्यामल आणि कौस्तुभ हे दोघेहि फर्ग्युसन कॉलेजचे विद्यार्थी असतात घरच्या गरिबीमुळें श्यामल कॉलेज सोडतो कौस्तुभ इंग्लंडला जाऊन आय्. सी. एल्. होतो आणि न्यायाधीश होतो. श्यामलचें प्रेम तरु नावाचा एक सुत्र मुनीवर असतें पण दोघेहि भिन्न जातीचे असल्यामुळें त्याचा विवाह होऊ शकून नाहीं. तरुचें लग्न तिच्या जातीतल्या एका व्यक्ती मागसादी होत. हा माणूस एके दिवशीं तरुला मारखोड करित असता तिच्या सहाय्यासाठी श्यामल तिच्या घरात शिरतो. त्या गडगडीन तरुचा पति मारला जातो. आणि खुनाचा आरोप श्यामलवर येतो. आणि तो रागला त्याच्या कॉलेजनवधू पूर्वीचा सहाय्यापी जो कौस्तुभ ह्याच्या कॉलेज येतो. कथानकाचा एवढाच भाग आठवणीं आहे. सदर कथानक सर हॉन वेनच्या एका सुप्रसिद्ध कादंबरीवर जरी आधारलेलें होतें, तरी त्या गडकन्याच्या जीवनातील अनेक घटना आणि सरीसृप पत्र येणार होनी एवढेच नव्हे तर स्वतः गडकरी आपलें

स्वतःचें एक पात्र ह्या नाटकात धाग्यार होते त्या सगंधाचें पुढीं उल्लेख
पात्र ६९ वर आहेत

“ह्या निष्कर्षी गडकरी ही व्यक्ति पात्ररूपानें S B M (म्हणजे
निर्गोस्वर नाटक मशळीचे सुप्रसिद्ध व्यवस्थापक शरर वापूजी मुमुनगर)
वगैरेसह कौतुभाच्या घरी आणण गडकरी & कौलुम Versus केंगास
गव्करा वगैरेचा प्रसंग प्रेमसन्ध्यासाठीं उत्तर केंगास angry गडकरी s
taunts S B M मेहेंदळे (सद्), कोल्हटकर, रत्निवारचे नाटक वगैरे
इथेंच पत्न्य पत्तो अतोनात हें पात्र आणणें ” ह्या नाटक पिण्यावरून शरर
वापूजी निगा स्वतः गडकरी आणि मेहेंदळे, कोल्हटकर (रितामण) आणि
अतोनात हे त्याचे मित्र कोणत्या सभेंत ह्या नाटकात येणार हातें याचा
प्रोध होत नाही पण त्या नाटकातीं ह्या बुद्धा विनोदाचा मालमसाला
असावा कारण, ‘प्रभुरि बरिशळ्या’ची अद्भुत करुना काढणार जें विनोदी
पात्र केंगास, त्याचा ह्या खव मडळींसां सगंध येतो

‘तोन्ही माळ’च्या पहिल्या प्रयोगाचा जो अथय नाटक भाग उपलब्ध
आहे यात ‘चार चद्रापी’ कल्याण पराकाष्ठची काव्यात्मक आहे तथापि,
त्या नाटकाची ‘अवगमनिका’ आणि ‘मंगलचरण’ ह्या मान गव्कन्याच्या
प्रतिभेचे दोन अथय तेदखी उभय आहेत असं गूढलें पाहिजे त्यातीं
शब्दशब्दगुण गव्कन्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीचा शिक्का आहे

गडकन्याच्या उतरित अपूण आणि नाटक कविता ज्या या संवदात
प्रकाशित केल्या आहेत, त्यात सर्वांना परिचित असलेल्या ‘गोविनाप्रजा’च्या
काव्यात्मक घेनीच आल्हाददायक दृश्य निश्चिंतणें होत एवढच नव्हे,
तर त्यातल्या दिवेक काव्यकर्तामधून गडकन्याच्या अतःकरणात दडलेल्या
कसल्या तरी यथेची वाणीव होऊन मन धणमान व्याकुळ झाल्यावाचून
रहात नाही या निष्कर्षी गडकन्यानीं आपल्या आयुष्यात निहिलेच्या एका
शेवट्या कवितेचा उल्लेख करणें मग्न अपरिहाय वाग्तें कारण, ती
कविता आणि ज्या प्रमगा ती निहिली गेली तो प्रसंग आता मला एकव्या
अच मारीत आहे

गडकन्यानीं आपली पहिली पत्नी सीताबाई ही तरुणपणींच दावून दिली
होती केणी म्हणत, ती त्यांना सोडून गेली होती त्यानंतर मरणापूर्वी
एक बरं आधीं त्यांनीं रमा नावाच्या एका तरुण मुनीशीं लग्न करूं होतें
उभयतांच्या घरात सोळा सगंध वगैरे अंतर होतें वस्तुतः, या विवाहाच्या
वेळेसूनच गडकन्याची प्रवृत्ति दाखळ लागली होती म्हणून ह्या विवाह
वेळ नांममात्रच होता आणि त्यापासून त्या दोघांपैकी कोणाला कसलेंच

मुल लामल नाही. उभयताची एकान्ता जेव्हा पहिल्याने भेट झाली त्याच वेळी या निराशाच्या वैषम्याची गडकऱ्यांना पूर्ण क्यना येऊन चुकते. त्या निराश आणि व्याकुळ मन स्थितीत गडकऱ्यांनी जी कविता लिहिती होती, ती त्यांच्या मृत्युनंतर जेव्हा मी 'वाग्वैज्या'चे हलकिलित तयार करात होतो, तेव्हा अचानक माझ्या हातात आली. ती कविता आता मला काही स्मरत नाही. पण तिच्या शेवटी अनुष्ठुभाच्या ज्या गेन जोळी होत्या, तेवढ्या मात्र या क्षणपर्यंत मी माझ्या स्मरण सुपुटात जगून ठेवण्या आहेत. त्या अशा

‘गोविंदाग्रज’ घाडी ही पहिली भेट मंत्रम
पहिला आणि शेवटला सपला स्पर्श हा X X

तुझ्या ओळींतल्या शेवटच्या दोन पुऱ्या ‘रमे’ या पत्नीच्या नावाच्या संशोधनामक रूपान्मूल आहेत. ह्या कवितेत गडकऱ्यांच्या चरित्रासमकाली एका अत्यंत सादगी आणि दुःख घटनेचा उद्देश असल्याने त्याचे धाकटे बंधु मनुनाळ ह्यांनी ती कविता त्याचवेळी पाहून दाखली.

या सप्रहातील ‘स्मरणार्थ टिपण’ हे प्रकरण सर्वात जास्त महत्वाचे आहे. ‘क्षपूरी’पर्यंत गडकऱ्यांना मासमान झालेल्या अनेक क्यना आणि मुचलेले विचार ते ताबडतोब कागदावर कसे टिपून ठेवीत त्याचे वर्णन यापुढील नेलेले आहे. गडकऱ्यांनी आपल्या नाटका किंवा इतर लेखनात न वापरलेल्या किती तरी तेजस्वी कल्पना, शोका आणि सुमाहित ह्याची ह्या ‘टिपणात’ अगदी रेलचेल उडालेली आहे.

नुसत्या कोऱ्याच बघा. (१) तोंडास तोंड दिले तर दामदुपटीने परत मिळत—एका तोंडाची दोन ताडे होतात. (२) लग्नाच्या शुभला तोडण्याचा प्रयत्न केला तर खटखट जास्त होतो. (३) गळपणात चेळ्यांचे प्रेम असते. तरुणपणात प्रेमाचे खेळ असतात. (४) माझे प्राण घेतील तर मरेपर्यंत तुझे उपकार विमरणात नाही. (५) मारवाडी लोक कनक आणि काता दोन्हीही झाडून ठेवतात. (६) पुस्तकाचा ‘पाने’ चालता पण ‘पळ’ नाही. (७) या माणसापसून त्याचा हात होता. अन् माझेही अग होते. (८) विटा गायचा नाही असा विडा उचलला. (९) भुतांचे फाय उघटे तर माणसाचे डोळे उलटले. (१०) पूर्वी आईनाप मुलाची लग्न करीत. हल्ली मुलांचे आईनापच लग्न करतात. (११) गाडी चाल होताच आम्ही स्थिर झाला. (१२) बरात आल्यापासून मुनेला नावे ठेवू

लगतात. (१३) मराठीतील बहुतेक पत्रे मुलकरता आहेत. मोठ्यासाठी नार्हात. (१४) देवामोवती फेऱ्या घालण्याने, देवाच्या फेऱ्यातून चुकता येत नाही. (१५) हृदयात शिरण्यापूर्वी टोळ्यात मरावे लागते.

आता ही 'सुभाषिना'ची सुभाषिक पत्राण पाहा. (१) निरडलेल्या दुधापेक्षा चांगले ताकच बरे. (२) अस्वल्गच्या गुदगुल्यानीं हसू येत नाही. (३) पूर्वेजाच्या स्तुतीपेक्षा समकालीनाची निदा कानाला गोड वाटते. (४) सत्य, मोठयं आणि बुद्धि याचा निपेणी सगम हे जायत्याचे स्वर्गमग्न आहे. (५) पड्याळाचे काटे सरकून काळाला पुढे लोटता येत नाही. (६) कवीची वागंगा महापुरात मुद्दा गडबड होत नाही. (७) स्वतःच्या गुणाविष्करणापेक्षा दुसऱ्याच्या दुर्गुणारुच पोट भरणारे कंगाल फार चापडतात. (८) पैसा, मत्सर आणि मार हे सत्याचे बाहेर येण्याचे मार्ग आहेत. (९) महात्म्याचें मरण हे जीवन्मृताना नवजीवन देते. (१०) मुदर छियांना सोदयांचा काय उपयोग ?

चमत्कृतिजनक काव्यमय कवना विना उल्लेखा निर्माण करून वाचकाना धरून घेऊन टाकण्याच्या बाबतीत गडगड्याचा हातउडा असे. त्याचेहि काही नमुने ह्या 'टिपणा'त सापडतील. (१) एन्हीवी हिमालय शोमादायक असला तरी उन्हाळ्यात तो जगवल्याणकारकच असतो. ज्याप्रमाणें सीताहरणानें सतापलेल्या श्रीरामानें जगाचें हित केले. (२) हृदयाच्या धडधडत्या मार्गेत एकच शब्द आहे, म्हणूनच आपले विचार प्रियजनाना कळत नाहीत. गडगडणान्या मेवाची स्वर्गीय भाषाहि एकच शब्दाची असल्यामुळे देवाचे संदेश आमच्या बहुभाष मनुष्यवस्तीला कळत नाहीत. (३) पतीचा आधार सोडताच स्त्रिया क्षिति दरेला पोहोचतात. घेली इशाला सोडतांच मार्गांत मिळतात. निजेची अधोगति गिला पाताळ्यात नेऊन सोडते. (४) कर्धा, लव्हाळ्याने नदीच्या चंचल पाणधुईवर मी स्वैर रेधेऱ्या काढीत होतो, त्या रेपाचें क्षणमात्र जीवित, परंतु त्याची स्मृति मात्र जलमाप्रमाणें किंवा हुंई वाऱ्या रेपाप्रमाणे अश्रय रुपानें अजून हृदयावर बडल्या आहेत. निराश संस्मृतींत सुत्राच्या स्मृति चिरजीव रुपान रहातात. (५) कुलीन, गभीरवृत्ती आणि वृद्धवयाचा काळपुरुष प्रणयी जनाच्या मुलमय एकाताचे घेली लज्जा शील वृत्तीने वेगाने पावले टाकून निघून जातो. तोच दुःखी जनांचे समाधानपर सात्वत करप्यासाठी तिष्ठत राहून मोनत करतो. (६) फळाची आशा घरायथाची झाल्यास पुलाची आशा सोडावी लागते. तरुणीच्या स्नानापर हान ठेवायचा झाल्यास, मातेच्या स्वनावरचा हात काढावा लागतो. (७) भविष्य आपल्या हातीं आहे अशी खरी गोष्ट असली तरी त्याच्यासाठीं

ज्योतिषापुढे हात पसरणे नामदर्पणाचें आहे. (८) आईच्या अश्रूत मिश्रित अमृता हसणाऱ्या मुलाइतकी आनंददायक वस्तु एखादीच असेल.

गडकऱ्याच्या विनोदी कल्पनासुद्धा तितक्याच चमत्कृतिजनक आहेत.

(१) टंगऱ्या पर्तनाच्या माथ्यावर हिरवटपणा असतो. पण गगनात उच्च भरान्या मारणाऱ्या हिमालयासारख्याचे टोके शुभ्र असल्यास नवल नाही.

(२) दमज खोला कुडू नाही म्हणून काही कोणी तिला विधवा म्हणत नाहीत.

(३) खानावळीतले तूप घन्याची खरी सेवा करते. कारण ते फारसा भात खपू देत नाही. (४) त्याचे डोळे इतके तावडे लाल दिसू लागले की, पतंगसुद्धा दिव्याला सोडून झेपाऊ लागले. (५) काही लोक इतक्या हलक्या प्रभृतीचे माखतात की दुसऱ्याच्या पोटात समाधानाने चार घास गेले तरी त्याच्या पोटात दुःख लागतें. (६) नारळ्यात पाणी असतें हें आपट्यावाचून समजत नाही. त्याप्रमाणें डोळ्यात पाय पाणी असतें ते थप्पड दिल्यावाचून कळत नाही. (७) मार व गिव्या खाण्यास दुसऱ्याचीं तांडे व हात लागतात.

आता ह्या टिपणातील काही विचारांचा नि कल्पनाचा गडकऱ्यानी आपल्या नाटकात पुढे कसा विकास केला आहे, ते पडताळून पाहणें मनोरंजक ठरेल.

पान ३१ वरील 'चांगला चांग आहे, विहीर आहे, नाव मोठ आहे. मग मुलगी घायलास कोणती हरकत आहे?' ही कल्पना गडकऱ्यानी 'भावग्रधन' नाटकात धनेश्वर आणि लतिका यांच्या संवादात घातली आहे (अंक १, प्रवेश ३).

धनेश्वर : या घरी तुला दिली तर तुझे पाय नुकसान होणार आहे ? चांगली धनश्रीयत आहे. जमीन जुमला आहे. मोठे थोरले घर आहे. घरामाग वांग आहे. बागेत गाशी मोठी विहीर आहे.

लतिका : त्या घरी दिलीत तर त्या घरामेज त्या विहिरीचा जीव घायला उपयोग होईल रास.

पान ३६ वरील 'खिस्काच्या खगानें उंचची लाली लेंगून निचे तोंड फिरें पडतें, तडन् माझ्या हाताच्या स्पर्श होताच ' ह्या वाक्य घनदयामच्या तांडां टाकले आहे. (अंक ३, प्रवेश ७)

घनदयाम : (ललितेने) आपल्या हृदयाची मिवा समतीची या लग्नाला काडीरुनी खरी नाही. खिस्काच्या खगानें उंचेचें तांड फिरें पडते तडन् माझ्या हस्तस्पर्शान आपले तांड गोरेगोरे झाले पाय मिवा रंगा न्याचा ह्या लग्नप्रमाणें माझा हाताचा आपले भीमुख रंगून निघाले पाय, मग दोन्ही प्रकर सारखेच वाटणार आहेत.

‘प्रीति हा एक नेत्ररोग आहे.’ ही पान ४९ वरील कव्यना रतिकेच्या तोंडी घालायान आली आहे. (अंश १ प्रवेश ३)

लतिका : नाग, प्रीति हा एक नेत्ररोग आहे.

धनेश्वर : म्हणजे त्याने काय डोळे येतात ?

लतिका : नाही बाग, प्रीतीने डोळे जातात.

पान ५० वरील ‘तुझा हा माझ्या हातीं देणे तुझ्या बापाच्या हातीं आहे. पण हृदय देणे माझ्या हातां मुझा नाही. तें हातापसून दोन हात दूर असत.’ हा विचार घनश्याम-लतिकेच्या संवादात विती बहादुर रीतीने व्यक्त केला आहे व पाहा.

लतिका : माझा प्राण राग तरी मी माझा हात तुमच्या हातीं देणार नाही.

घनश्याम : नू हात दिला नाहीस तर तुझा नाप तुझा हात माझ्या हाता देईल.

लतिका : फर शाले तर नाग माझा हात तुमच्या हातीं देतील. पण माझ हृदय तुमच्या हाता देणें हें बापाच्या हातीं तर नाहीच, पण माझबाहि हातीं नाही. लमाच्या जुमाने माझा हात तुमच्या हातीं येईल. पण हातापसून हृदय दोन हात दूर असत. माझ्या हृदयात तुम्हाला जागा मिळजे शक्य नाही.

आता आगळी एक उदाहरण देता. ‘भावयजन’ च्या अंक १, प्रवेश २ मध्ये प्रभाकर रतिकेच्या सौंदर्याचें वर्णन करताना काव्याच्या गगनात ज्या एकापेक्षाहि एक उत्तुंग मगण्या मारतो त्याची अत्यंत योग्य नाद पान ६८ वर केलेली आढळते. ‘तीळ पूण विराम’ ह्या दोनच साहित्यिकांच्यातून ‘सौंदर्याचें हें चालवें योग्य काय सजीवगतिपूर्ण केल्यावर काव्य रसाची सीमा शाली ही दाखविण्यासाठी विधात्याने या तिळाचा गावावर हा सुंदर पूणविरामच देऊन ठेविला आहे.’ हें थोडें अपूर्व सुंदर काव्य गड कव्यानी निर्माण करून ठेविले आहे. निर्मितीपूर्व चिंतनामज्जे वा निद्रिध्यासा मध्ये सुचलेल्या कव्यनाच्या टिपणाचा प्रत्यक्ष निर्मितीच्या घेव्ही गडकरी विती विलक्षण कौशल्याने उपयोग करीत असत याचा पडताळा एवढ्या उदाहरणावरून येव्हासारखा आहे.

गडकऱ्यानी आपल्या टिपणात सनस्पित ‘विनोदी’ लेखाची आणि कव्यनाची जी नाद करून ठेवलेली आहे, ती वाचल्यानंतर हे त्याचे सर्व सौंदर्य जर सरोवर पूर्ण झाले असते तर मराठी मध्यतील विनोदी साहित्यात केवढी भर पडली असती ह्याची कव्यना आल्याबाजूने राहत नाही. ‘कतुप’

मनुष्यामूल आणि 'वाजारगण' या निपयावर त्यांना विनोदी लेख
 लिहावयाचे होते. 'पर्युसुन कॉलेज'च्या मासिकात 'आदाम व
 ईव्ह' ह्याचें चरित्र लिहिण्याचा त्याचा विचार होता. ते चरित्र
 अर्थातच विंगडग हास्यकारक झालें असतें हें सांगावयास नकोच.
 'दारू आणि भाग' ह्यावर एखादा तुळनात्मक विनोदी लेख लिहिण्याचा
 त्याचा विचार असावा. त्यात-या काहीं हास्यकारक मुद्द्यांची त्यांना नोंद
 करून ठेवण्याची आहे. दारूमुळे मनुष्य आपला जीवावर उदार होतो, तर
 भागमुळे मनुष्य मृत नदलच चिंता करू लागतो. दारूच्या निशेत शगार,
 गैर आणि वर्ण हे रस प्रधान असताना, तर भागच्या अमलात हास्य, अद्-
 भुत आणि शात रसाचा जोर असतो. अर्थात्, दोन्हीहि नशेचा शेवट
 अगोरीय शात रसातच होतो. दारू पिणारा माणूस दुसऱ्यामदल पोला
 असतो, तर भाग ही आध्यात्मिक विचाराच्या अनुमूल असते. सारांश,
 भाग ही आर्यसंस्कृतीपर आणि दारू ही पाश्चात्य विचाराच्या बळणाची
 असा गटवरी दोन्ही निष्कर्ष काढणार होत.

अधिर निस्तार झाला असता तर आपल्या हसन हुसन मुरमुड्या बळल्या असल्या हे काय सांगायचास हजे ?

उदाहरणार्थ, उगल शिंग न देण्याचे कारण. ठेवूंग मारण्याची युक्ति. एका नाईच्या कपाळानर कुवू लावताच नायग होणे. अनुरागावरून लग्न मोडणे. (घनू चाडन आणे तरा ते माडण चानूच ठेवणे), देवी आलेल्या राईने फोटो काढण्यासाठी फोटोग्राफरकडे जाणे. द्रौपदीने 'नाव' घेताना समुच्चयवाचक नाम उच्चारणे. पराक्षेच्या वेळी परसाकडे लागल्यास काय करणे ?, म्हर्दीसारखी रायनो मिळाल्यामुळे एका मित्राने कदम भेट पाठविणे. मित्रा नवलेल्या मुलासाठी मित्रा असलेल्या मुली शोधणे. इ. ह्या एकापेक्षाएक विचित्र आणि अद्भुत कल्पना पाहिल्या म्हणजे गडकन्याच्या शेक्यात रोजच्या रोज रिती वेगवेगळ्या विचारांचे मधन चालत असले पाहिजे याची कल्पना येते.

आपल्या विनोदाचा मालमसाला आपल्या दैनंदिन अनुभवातून ते गोळा करीत असत त्यासाठी लागणारा भेडन अवलोकनशक्ति त्याच्याजवळ होती. गोष्ट्यात पुष्कळ लोक जाऊन आले असतील. पण 'गो'यात दिवसा पोर्तुगि जाचा अमल असतो आणि रात्री दारुचा अमल असतो' किंवा 'म्हापशाल सच्याकाळी सरेच लोक माधवराव रानढ्याप्रमाणे जडमाणीने चालतात' असल्या विनोदी चिन्ना गोष्ट्यामधून पक्क गडकनाच घेऊन आले. त्यांना भेगवयाला येणाऱ्या निरनितळ्या लोकांच्या गोलण्याच्या आणि अग निक्षेपाच्या सर्व खोडी ते अत्यंत दारुमार्दन लक्षात ठेवीत. 'डोळे मिचफावणे, कोपरपळी देण, मधच धुकण, रस्त्यात बोलताना जोडा काढून ठेवणे, दुसऱ्याला खुलविण्यासाठी राली पाहून हात धोळीत स्तुतिपर बोलणे, मध्येच हा हा करीत स्तुति करणे, अहमन्यासारखे अडपळत निसरत बोलणे, बोलून असताना ऐकणाऱ्याच्या छातीवर गिचक्या मारणे' असे अनेक प्रकार त्यानी या पिण्यात नोंदून ठेवले आहेत.

गडी फिती प्रकारचे असतात ह्याच देखील त्यांना अवलोकन करून ठेवलेले आहे. विज्ञाना घातून निजणारा गडी, शालबोडी पापरून निजणारा गडी, घन्याचे कपडे घातून जाणारा गडी. हे गडप्याचे विचित्र नमुने त्यांना मनुष्या 'निशेत्कर नाटक मडळी'त पाहावयास मिळालेले असतील. गडकन्याच्या 'स्मरणार्थ टिपणा'त आणखी पुष्कळच गमती आहेत. पण सर्वोच्चाच साकल्याने विचार करण्याची आवश्यकता नाही. गडकन्याच्या दैनंदिन चिंतनाचा आणि मनाचा आलेख ह्या विविध टिपणातील स्फुर आणि झुटित नांगीवरून वाचकांच्या डोळ्यापुढे अगनी स्पष्टपणे उभा राहील

आणि त्यावरून गडक्याच्या खूबनशील अंतरंगामधल्या घडामोडींचें त्यांना यथार्थ आणखून होईल अशी आमची खात्री आहे.

आता गडक्याच्या 'रोजनिशी'चा विचार करू. १९१६ सालातील १३ मे पासून तो २१ सप्टेंबर पर्यंतच्या चार महिन्यांच्या काळांतील नोंदी तिच्याच सापडतील. गडकरी नियमितपणे रोजनिशा ठेवीत असत असे मला वाटत नाही. ह्याच काळपडामध्ये तीनचार महिने त्यांना रोजनिशी का ठेविली हें फळत नाहीं. चवित्ती गडक्याच्या मुसमस मुनईत होता. तेथे विलेंस्कर मंडळीत त्याच्या 'पुण्यप्रभाव' नाटकाच्या तालमी चालू होत्या. आणि हिरानाई पेडणेकर ह्याच्याकडून चाली घेऊन ते पदें रचित होते. हिरानाई पेडणेकर ह्याची थोडीशी माहिती देणें येथें जरूर आहे. त्या गोमंतरीय अथून मुम्बईर आणि उत्तम गागान्या होत्या. त्याचें शिक्षण जरी पारसे झालें नव्हत तरी त्या मुम्बईत होत्या. त्यांनी लिहिलेलें 'दामिनी' हें नाटक फैय्दान मोघले याच्या 'ललितालादर्श' नाटक मंडळीनें रंगभूमीवर आगळें हांतें. विलेंस्कर मंडळीसाठीं हें त्यांना एक नाटक लिहिलें होतें. पण ते रंगभूमीवर येऊ शकले नाहीं. त्या वेळचे सुप्रसिद्ध नाटककार श्रीपाद कृष्ण षोडशकर, नरसिंह चिंतामण केळकर आणि राम गणेश गडकरी ह्याचें त्याच्याकडे पुष्कळ जाणवेंणें असे.

घेतला' अन् 'वामनाचा एक रुपया दिला' ह्या नोंदी काय सांगतात ?

श्री. मामा वरेकर घाच्याकडून गडकन्यांना १ मे १९१४ र्या र. १२० चार रुपये शेंकडा व्याजाने प्रॉमिसरी नोटवर कर्ज फाडले होते. (त्या प्रॉमिसरी नोटेचा फोटो या पुस्तकान दिलेला आहे) त्या वर्षाच्या फेब्रुवारीच्या पोटी २६ जून रोजी गडकरी ह्यांनी त्यांना र. १५ दिलेले आहेत. घरसर्चासाठी आपले बऱु मनुगळ ह्यांना त्यांनी चाळीस रुपये पाठवले आणि घरमातक भाऊसाहेब खिरकर ह्यांना तीन महिन्यांचे थकलेले घरमाडे र. ७५ तारेने धाडले. या चार महिन्यांच्या एकदर अनारखे करता गडकन्यांच्या बवळ अडमासे शरभर रुपये शिटक राहतात. म्हणजे महिन्याचे पंचमीस रुपये स्वतःच्या औखासाठी, फळासाठी आणि इतर सर्चासाठी त्यांना राहू शकतात. यावरून गडकन्यांच्या एकदर ओढगमतीच्या बीरनाची कल्पना येऊ शकेल.

या रोजनिशीमध्ये निरनिराळ्या नावाचा जो उल्लेख आहे त्यावरून गडकन्यांच्या आप्तांच्या नि मित्रांच्या गोमानळ्याचें स्वरूप ध्यानी घेईल. म. मा. मातोश्री, श्री. वृ. फोल्हकर आणि वि. सी. गुर्जर ह्यांच्याबद्दल त्यांना निव्वी आदर यादत होता त्यांची त्यावरून कल्पना घेईल. 'मनु' हा त्याचा धाकटा भाऊ शरभर गणेश आणि 'बन्या' म्हणजे श्री. नरहर गणेश कमतनूरकर. 'पाडु' बापट हा त्याचा आश्रित मुलगा होता.

पाडु बापटबद्दल श्री. कमतनूरकर लिहितात की, पाडू हा विलोकर नांव मंडवींग नाचडामांत असलेला एक गोरगोमटा मुलगा होता १९१३-१४ च्या हुमारास बन्वल्यानी त्याला नाटकमंडळीतून बाहेर पुण्याला आनच्या घरी आणले आणि स्वतःच्या कुटुंबात दारुन बसून घेतले. तेव्हापासून 'मास्तराचा पांडु' म्हणून लोक त्याला ओळखू लागले. पांडूला शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी त्याला 'न्यू इंग्लिश स्कूल'मध्ये पाठवले. बंधी कधी गडकरी तोंडाजें आपले नाटक सांगत आणि पांडू ते लिहून घेई. 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचें लेखन पुष्कळ दिवस मारले होतें. तेव्हा तो अपूर्ण आण लिहून पुरा करावा अशा सदिच्छेने पांडूने त्यात पदरच्या चारथेन बाक्याची भर टाकली होती अशा पांडूच्या गमती पुष्कळ होत्या. पण पुत्रपर्माच्या निष्ठेने आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत पांडूने मास्तराची शेवत बेगी बन्वल्याच्या आयुष्याबरोबरच पांडूचें शिक्षण संपले. पुढें तो मोठा झाला, त्याने सरकारी नोकरी मिळवली, लग्न करून प्रपंच धारला आणि नंतर सेवानिवृत्त झाला आता तो बोटें आहे हे माहीन नाही. पांडूने गडकन्याची बी आमरण सेवापुत्रा केरी, त्यावरून तोच त्याचा सगला दारस ठरतो "

‘पुण्यप्रभावा’चा पहिला प्रयोग मुम्बईत झाला. तो मुळीच रगला नाही. पातळाळ्याचे दिवस होते ते वस्तुतः ह्या वेळीं नवीन नाटक काढायला नको होत. त्यामुळे मुम्बईतील प्रेक्षकांनी गर्दी कमी होती. नाटकाचा प्रयोगहि चांगला चलेला नव्हता. प्रारंभी प्रारंभी नाटक प्रेक्षकांच्या मनाची मुळी परतून घेईना नाटकातील प्रभावां विनोद आणि करुण, गर्भीर प्रसंग प्रेक्षकांच्या डोक्यावरून वाहून जाऊ लागले त्यामुळे गडकरी फारच चिडले. तेवढ्यात कोणी काही कोणी काही असे नाटकावर टीका करू लागले. गरी नाटकाचे कोणी एक गृहस्थ गडकऱ्यांना येऊन सांगू लागले की, ह्या नाटकात तुम्ही मवाळ आणि जहाल ह्यांच्या भाडणाचें राजकारण रंगवलेलं आहे. ती त्याची मित्रिण टीका ऐकून गडकऱ्यांना साहजिकच वाईट वाटले. ‘इंदुप्रसाश’ हें त्या वेळचे मुम्बईमधले एकमेव मराठी दैनिक त्यामध्ये श्री. पु. रा. लेले ह्यांना ‘पुण्यप्रभावा’वर टीकेची संपादन शोड उठवली अर्थात् श्री. लेले ह्यांची ही सर्व टीका मूळ नाट्यनिपत्याला घळन नव्हती

एवढ्यात ‘शनि’ वर्गाला गडकऱ्यांचा ज्योतिषशास्त्रावर विश्वास होता आणि तो त्याच ठरला. शनि जलनाच नाटकाला गर्दी जमू लागली. आणि आता नाटक ‘अयंगरी’ ग्यास नाही असा आत्मविश्वास गडकऱ्यामध्ये निर्माण झाला. गडकऱ्यांच्या मन स्थितीत त्यामुळें करक पडला. त्यांचा ताप हे गेग आणि त्यांना एकदम हुरूप घाटू लागला. एवढ्यात कोंढ्यापूरचे त्याचे जागी दोस्त नारायणराव घोरपडे आणि गायकवाड ह नाटक पाहण्यासाठी म्हणून मुद्दाम मुम्बईला आले आणि ७ ऑगस्ट १९१६ रोजी रात्री ‘स्विन थिएटरा’त एक समतारिक घटना घडली

तिचा नाट गडकऱ्यांना तीन पधात्तापाच्या मन स्थितीत अशी घेली आहे की, “होऊ नये त झालें. उभ्या जमाची अन्न मुम्बईकर प्रेक्षासमोर त्याच्या दर्शने घाटेर पडली I am a drunkard that has been

गणकरा हे कहा तरा मय पीत -वसत नाग अस नाहीं अथान्
 न्वत ज्या रात्रानें रिण्याइतकी त्याची सापत्तिक परिस्थिति नहती, ह आता
 पर्यंतच्या निवेचनावरून याचसाख्या ध्यानीं आरुच असेउ गिवाय
 गडकन्याची दारु रिण्याची शक्ति पारुच मयाप्ति होती एताना दुसरा प्याग
 त्यानी घेतला की त्याच्या तो अगापर येत अस गणकन्याच्या त्रावर
 ज्यानीं मद्यपान केलं आहे असे त्याचे शिष्यमित्र श्री चितामणराव कोहल
 कर हाता आल्या 'आमचरिया'त गडकन्याया मद्यपानाबद्दल अस
 लिहिलें आहे की, "त कधी कधी मद्यपान करीत त्या गोष्टीची आवण
 होती पण आसक्ति नहती त्याना मद्यपानाची आवड असगी तरी पुरतून
 घण्याइतकी त्याची आर्थिक परिस्थितीहि अनुकूल नहती गृहस्थधर्माप्रमाण
 स्वतःचें घर चालविण्याचा त्याच्यावर राज होता '

कोल्हापूरहून गणकन्याचे मित्र श्री नारायणराय घोरपड हे तेव्हा जहा
 बर्गतून एकेनंग पुण्याला येत, तेहा तेहा त स्वतःच्या रात्रानें आणि
 मोठ्या होमनं गणकन्याना मद्यमासाची मजवानी देत तो त्याचा अगर्नी
 टरलेला कार्यक्रम अस नारायणरावाखेरात गणकन्याची एवढी धरणास्त
 करणारा दुसरा कोणी मित्र नव्हता

५ ऑगस्ट १९१६ रोजी नारायणराय घोरपड कोल्हापूरहून मुजदला
 आले तो शनिवार होता आणि या निबर्शी 'पुण्यमभाव' नाटक लागल
 होतें तेव्हा नाटक सुरू होण्यापूर्वी नारायणरायाची आणि गणकन्याची
 फोटतरी 'पैठक' झाली असलीच पाहिजे तेथून ते सरळ 'रिपन थिएटर
 रात'त आले प्रश्नगृहात न जाताना ते सरळ रंगमंचावर गले आणि तेथच
 'विंग मध्य ते बसले एवढ्यात कोणी तरी पात्रान नाटकातल्या सवादातला
 भाग बगळल्याच त्याच्या ध्यानीं येताच ते सापडे आपले सवाद नाटक
 घाल्यानीं गाळले की त्याच्या तळपायाची आग मस्तकाला जात असे
 त्यावर ते खुर्चीवरून अधवर उटून शेजारच्या कोणाला तरा म्हणाले की,
 'आताचे आता मी स्टेजर चऊन प्रेक्षमाना सागतां की, हे नाटकबाल
 लबाड आहेत ते नाटकात सवाद गाळतात।' त्याचरोर शेजारच्या
 मंडळीनीं गणकन्याना माग पोदलें आणि बाहेरच्या बाहेर त्याना नेऊन
 घरा पोहोचविले

ज्याना ही घटना झळ्यानीं पाहिजे याच्याच साठून मीं ती ऐकली
 'उम्या चन्नाची अतू मुर्दईकर प्रेक्षासमोर त्याच्या दृष्टीनं बाहेर पडनी !'
 ह जें गडकन्यानीं लिहिलें आहे, ते त्याच्या बाही चावर मित्राना
 आधल्या रात्रीचा प्रकार दुसऱ्या निबर्शी त्याना तो मंडक शब्दामध्ये

वगन करून सांगितला त्याच्या आधारावर त्यांनी लिहिले असावे. 'त्या' स्थितीत गव्हरा नाट्यग्रहात मुळीं गेच नाहीत, तर प्रेक्षकासमोर त्याची अन्न जाणारच कुटून ! मित्रांनीं आवाच्या सदा कम्पन दुसऱ्या निवडीं त्यांना सांगित असेल की, 'मास्तर, फाल रात्री थिएटरात काय भयंकर प्रस्फुर तुम्हीं केलात ! सारे लोक तुमच्या नावाने रात्र मारात होते ।' त्यावर गव्हरांना पश्चात्तापाचा ज्वर शब्दा येऊन त्या मन स्थिरात त्यांनीं 'अरेरे, आज माझी अन्न गरी ज्याच्या दर्शनें मी दारुणाज ठरला !' अशी रोमनिशीत नाद करून ठेवली गव्हरा तर 'दारुणाज' असते, तर रंगमंचावर ते असं गैरसावयणें मळीं वागणेच नसने 'दारुणाज'ला दारु चढत नाही तोच दारुवर 'चढता' जो दारुणाज नसतो त्यालाच दारु 'चढते,' हा दारु सत्राचा महत्त्वाचा सिद्धान्त ज्ञाला माहीत नाही तेच दारुचढल फाय वाटेल त बरलात

गव्हरा ज्ञाना आपल्या ज्येष्ठ नमूप्रमाणें मानीत असत, त्या श्री विठ्ठल सीताराम गुनरांनीं मुद्रा गव्हरांच्या मंत्रणानाद्वय असाच गैरसमज करून घेतलेला होना म्हणूनच 'एकत्र प्याज' नाटकाज लिहिलेल्या आपल्या प्रस्तावनात 'गव्हरांनीं हें नाटक आपल्या सन्याखुन्या अनुमत्यावर उभार लेक आहे' अस विधान त्यांनीं केक आणि त्यामुळून 'गडकरी हे मुधा करारारारे अन्न दारुणाज होते' असा सावनाक गैरसमज पसरला ज्ञानानत माझ्याम च आणि श्री गुजर ह्याच्याम च तेरा वर्षांपूर्वी जा पदव्यवहार शास्त्रा, त्यामधल्या माझा एका पत्रातग,' उतारा येथ देतां

गडकरी दारू पीत होते पण ते दारूराज नव्हने. दारूमुळे त्यांनी सुधागरा-
प्रमाणे आपण वाटोळे करून घेतले नाही. तुम्ही जर प्रत्यावर्तित 'जुन्या
सुन्या' ह्या शब्दाचा उपयोग केला नसता तर गडकरी हे दारूराज होते हा
प्रवाद निर्माण झालाच नसता, असे मला वाटते. आज लोकांची कल्पना
अशी आहे की समाजसज्जवाळ तळिरामाप्रमाणे किंवा सुधागराप्रमाणे
दारूची वाटली व मार हातात घेऊन घातगारे गडकरी हे एक पट्टीचे
दारूराज होते. दिवसातून चार वेळा ते गडरात पटन आणि त्यांना लोकांनी
उचटून बाहेर काढावे लागे. रत्नमणशास्त्री लेले म्हणत, 'गडकरी काय,
प्यायचे अन्न लिहायचे!' हा समज खरोखर आटे काप हा प्रसंग मला तुम्हाला
विचारायचाय. दारूमुळे आधीच लोकांचा गैरसमज. लोक कंगाला परवा
करणार की गडकरी कधी कधी दारू पीत का दिवसरात्र दारू पीत. त्यांना
ते दारूपीत एवढे फळावराचा अवकाश की त्यांनी सुतावरून खग गाढलाच.
गडकऱ्यांच्या दारूराजांमुळे लोकांनी ज्या मरमठाट कल्पना करून घेतल्या
आहेत, त्यामुळे गडकऱ्यांच्या बाबतीत अन्याय झाला आहे असे मला
वाटते. आणि त्या अन्यायास सदेवने का होईना, पण तुम्ही कारणीभूत
झालात त्याचा मला निराद वाटतो. गडकरी जिवंत असते आणि त्यांनी
'एकच प्याल्या'च्या प्रस्तावनेत आपल्या मरणाचा फुलीजराव दिला
असता तर ती गोष्ट निराळी होती. लोकांनी त्यांच्या प्रमाणितपणाच कौतुक
करून त्यांना डोम्यावर घेतले असते. पण तुमच्या मित्राची ही 'प्राज्ञी'
गोष्ट निराखोर जगाला पागळ्याची तुम्हाला मुळीच ज्ञाना नव्हती. गडकरी
हे अद्भुत दारूराज होते म्हणून त्यांना 'एकच प्याला' हे उत्कृष्ट नाव
लिहिता आले अशीच दडुलेसाची समजूत आहे, याची मला भीड येते.
तुम्ही पट्टीचे दारूराज पाहिले नाहीत अजून. ते पाहिले असते म्हणजे म्हणजे
तुम्हाला तुमचा हा परलोकवासी मित्र 'पाणी' मिळारा होता असेच वाटेल.

आपला

प्रताप केशव अत्रे

तेरा वर्षांपूर्वी अजून गुजरात लिहिलेल्या माझ्या या पत्राचे रहस्य ज्यांच्या
प्याणी येईल त्यांचा ५ ऑगस्ट १९१६ रोजी गडकऱ्यांनी आपल्या डायरीत
जी नोंद केली तिजमुळे गैरसमज होऊ नये.

गडकऱ्यांची उपलब्ध झालेली काही पत्रे शेवटच्या प्रकरणाने संप्रति
केवळी आहेत, त्यावरून त्यांच्या चरित्रांतल्या काही गोष्टींवर आणि स्नेह
समवावर प्रकाश पडतो.

अप्रकाशित गडकरी : सदीप

१० नोव्हेंबर १९०८ माली गटकऱ्यांनी नटश्रेष्ठ गणपतराव घोडस ह्यांना त्यामगावहून जे पत्र लिहिले आहे त्या घेली ते तेव्हाच बर्बाचे होते. तथापि, त्या बर्बातहि ते किती लहरी होते आणि त्यांची विनोदबुद्धि किती तडकल होती, हे दिसून येते. किलोस्कर कंपनीत ते तत्पूर्वी छतत तीन वर्षे मुलांचे शिक्षक होते. पण कंपनीचे मनेजर शंकर बापूजी मुमुनदार ह्यांच्यादी एक दिवस त्यांनी कोणत्या तरी कारणावरून कुसुर होताच आपले तीन वर्षांचा कंपनीचरोबरचा संबंध ताटकन् तोडून ते जे निघाले, ते बऱ्याचतल्या बाळापूर नांवाच्या एका कुद्यामांत जाऊन तेथल्या एका शाळेत त्यांनी मास्तरकी पत्करली. किलोस्कर कंपनीत तीन वर्षे अत्यंत मुखाने वाढल्यानंतर कंपनी सोडतांना त्यांच्या अंतःकरणात किती यातना झाल्या त्याचे वर्णन त्यांनी त्या पत्रांत जे केलेले आहे की, 'घरून निघाल्यापासून कल्याणपर्यंत मी सारख्या अन्नरसः रडत होतो व हल्लीहि दोन दिवस मधूनमधून तोच उपक्रम चालू आहे' ते अत्यंत हृदयद्रावक आहे. तथापि, तशाहि परिस्थितीत त्यांची विनोदबुद्धि जावून आहे हे पाहून नवल वाटत.

ते लिहितात, 'मदासवंदा कोठ्या करीत धमणारा मी सध्या या दोन दिवसांतच एक चांगला पोक्त व विचारां म्हातारा झालो आहे. बाळापूर एक दृढमणि गृहविण्याजोगे गांव आहे. लोकवस्ती, राहाणी, सोई वगैरे बाबतींत ते पनवासाच्या खात्रीने मागे हटवील. छो. टिळकांना सहा वर्षे काळ्यापाण्यावर पाठविण्याच्या भानगडीत सरदार कां पडले हे कळत नाही. बाळापूरच्या शाळेत त्यांना मास्तरकी करायला लावून त्यांची खोड सहज मोडतां आली असती.' हा विनोद करतां करतां आपण किलोस्कर कंपनी सोडून आतां बाळापूरला येणे म्हणजे काळ्यापाण्याच्या शिक्षेचाच अनुभव घेण्यासारखे आहे असें जे त्यांनी मार्मिकपणे मुचविले आहे, त्यावरून त्या कंपनीवर त्यांचे केवढे अपरंपार प्रेम होते हे दिसून येते.

बाळापूरची त्यांची मास्तरकी दोन आठवड्यांच्या आंतच संपुष्टांत आली असावी असें दिसते. कारण, त्यानंतर पंधरा दिवसांनी नटश्रेष्ठ घोडसांनी जे दुसरें पत्र नागपुराहून लिहिले आहे त्यांत 'अजून मी नोकरीचें ठरविले नाही. चारपांच ठिकाणी प्रयत्न करीत आहे.....आज एक शिकवणी आली आहे. मॅट्रिकमधील एका मुलास तासभर शिकवायचें आहे' असें लिहिले आहे. किलोस्कर कंपनी जरी गटकऱ्यांनी सोडली होती तरी त्यांचे मन कंपनीच्या वातानरणांत कसें घुटमळत होते, ते ह्या पत्रावरून चांगलेच दिसून येते. कंपनीमधले आपले प्रियमित्र पाडोबा (क्षीरसागर) आणि राजाराम (कड) ह्यांच्या आठवणींचे त्यांना राहून राहून उमाले येत होते.

त्यावेळचे एक सुप्रसिद्ध लेखक आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी हे किल्येंस्कर कंपनीसाठी एक नाटक लिहीत होते. खेराज श्रीमती हिराबाई पेटणेकर ह्यांचं 'दामिनी' नाटक बडन्याचा कंपनी विचार करीत होती. सतः गडकरीहि त्याचवेळीं प्रल्हाद चरियावर 'गर्वनिर्वाण' हें नाटक लिहीत होतं. किल्येंस्कर कंपनी सोडल्यानंतरहि त्याचें नाट्यवेग्नन चालूच होतं. त्यासंदर्भा त्या पत्रात ते लिहितात की, 'कांहीं अनियायें कारणांमुळे सविधानकांत वराच फेर-फार करून तीन अंकाचे पांच अंक करावे लागले. सध्यां रोज नाटकच लिहीत असतो. थोडा उशीर लाग्य तरी हरकत नाही. परंतु, त्यात फारसे दोष राहूं नयेत अशी माझी इच्छा आहे. बहुतकरून डिसेंबर वहा तारखेच्या सुमारास मी नाटक पाठवून देईन मित्रा स्वतः घेऊन येईन. आद्योपशीर प्रवेश कसे लिहावेत हेंच अजून कळत नाही, त्यामुळें अतिशय घास होतो.' किल्येंस्कर मंडळीतून गडकरी एखाद्या शब्दा आल्याप्रमाणें अचानकपणें निघून गेले म्हणून शंकरराव मुमुग्दार त्यांच्यावर खूपच चिडलेले होते. त्याचाहि उल्लेख ह्या पत्रांत आहे, 'ती. रा. रा. शंकररावजी आमच्यावर बरेच रागावल्याकारखे दिसतात.' तथापि, शंकररावाच्या रागाला भीक घालण्याइतके गडकरी कांहीं भेदरत नव्हते. उलट, १९ जून १९०९ रोजी त्यांनी शंकररावांना जे पत्र लिहिलें आहे, त्यात गडकऱ्यांनी त्यांना चांगलेच चिमटे घेतले आहेत.

असें दिसतें की गडकरी कंपनीतून निघून गेल्यानंतर त्याच्या तेंपे राहिलेल्या सामानाची शंकररावांनीं परस्पर विव्देयाट लावली असावी. त्यामुळें चिडून जाऊन गडकऱ्यांनी शंकररावांना त्या पत्रांत अगदीं सुस्वा-त्तीलाच टोमगा मारला आहे की, "तुम्ही माझे सामान फेकून दिलें, तशा माझ्या नाटकाच्या बऱ्या फेकून दिल्या असत्या म्हणजे तुम्ही मुदली असता अन् मीहि मोकळा झालों असतो." एवढेंच नव्हून गडकरी थाबले नाहींत तर शंकररावांना चिडवण्यासाठीं आपल्या नाटकाच्या बऱ्या मागून आणण्यासाठीं 'चि. बाबूस' (बाबूराव देशपांडे चारफकर) ह्यांना त्याच्याकडे मुद्दाम पाठवले. तसें करताना मुडां शंकररावांना चिमटा काढण्यास ते विसरले नाहींत—“पुन्हां पुन्हा माझ्या अप्रत्यक्ष दर्शनानें आपणास राग येणार हें खात; तथापि सोडून टाकलेलें पालीचे डोपूट काही वेळ हालत असतें या निसर्गनियमाकडे लक्ष देऊन आपण माझ्या पुरस्सरतेची एकवार क्षमा करालच अशी आम्हा आहे.”

गडकऱ्यांच्या आणि मुमुग्दारांच्या 'माझ्या'चें हें नाटक जवळजवळ दीडवर्षे चाललें होतें. त्याला मी 'नाटक' म्हणतो एवढ्यासाठीं की दोघा-

नाहि एकमेकांयदल मनांतून विलक्षण ओढ वाटत होती. पण बाहेरून पडतं घेण्याची मात्र त्यांच्यापैकी कोणाचीहि तयारी नव्हती. १९१० च्या मार्च महिन्यांत नाटकाची पदं करण्याच्या निमित्तानें गडकरी पुन्हां कांहीं दिवस किल्येस्कर कंपनींत येऊन राहिले होते. तरी देखील 'कंपनी सोडण्याचा आपला निर्धार कायमचा आहे, त्यांत काहीं बदल होणार नाही !' अशा धमक्या ते शंकररावांना देतच होते. तथापि, शंकररावांवद्दलची त्यांच्या मनांतली अदी हळूहळू विरघळत चालली होती असें दिसतं. कारण, शंकररावांना लिहिलेल्या पहिल्या पत्राच्या खाली त्यांनी 'आपला' असें लिहिलें होतं. पण त्यानंतर पुढें लिहिलेल्या पत्रांत 'आपला कृपामिलापी' असा मायना त्यांनी बदल्लेला आहे.

'गर्वनिर्वाण' नाटकामधलें नवीन लिहावयाचें असें कांहीं राहिलें नाहीं असें जरी गडकऱ्यांनी त्या पत्रांत लिहिलें असलें तरी 'गर्वनिर्वाण' ह्या नाटकाचे पहिले तीनच अंक त्यांनी लिहून पूर्ण केले होते. तथापि, त्या नाटकाचें मूळ हस्तलिखित शंकरराव मुजुमदाराचें सामान सोलापुराहून पुण्यास येत असतां आगगाईनून गहाळ झालें, त्यांत गायब झालें. तेव्हां केवळ स्मरण सामर्थ्याच्या आधारावर गडकऱ्यांनी तें पुन्हां पहिल्यापासून लिहून पादलें असें म्हणतात.

तथापि, 'प्रेमसंन्यास' नाटक जेव्हां रंगभूमीवर आलें आणि गडकऱ्यांचा सर्वत्र बोलबाला होऊं लागला तेव्हां शंकररावांचा त्यांच्यावद्दलचा राग अत्रिवात नाहींसा झाला. त्यांनी गडकऱ्यांना अगत्यपूर्वक पत्र लिहून त्यांचें अभिनंदन केलें आणि 'प्रेमसंन्यास' नाटकांत कोणकोणत्या सुधारणा कराव्यात तें आपलेपणानें मुचविलें. ह्याच गुनारास किल्येस्कर कंपनीचे मालक आणि नामवंत गायक नट श्री. नानासाहेब जोगळेकर मरण पावले आणि त्यानंतर शंकरराव मुजुमदाराचा समावेश कंपनीच्या मालकांमध्ये करण्यांत आला. थळवंतराव पेंढे कंपनीचे 'सेक्रेटरी' झाले. नसीन नवीन नटांचा कंपनींत भरणा करण्यांत आला. ह्या सर्व गोष्टींवद्दल गडकऱ्यांनी शंकररावांना तबशीलवार पत्र लिहून त्यांत त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें. शंकररावांच्या नि गडकऱ्यांच्या लोमांत हे जे टीट चर्चयत निवृष्ट आले होतें, तें 'प्रेमसंन्यास' नाटकानंतर विरळलें.

पुढें काहीं दिवसांनी किल्येस्कर मंडळीवर एक गंदांतर आलें. बालगंधर्व, घोरा आणि टेंबे ही मंडळी पुढून बाहेर पडली आणि त्यांनी 'गंधर्व नाटक मंडळी' स्थापन केली. त्याबरोबर किल्येस्कर कंपनी वद्दलच्या जुन्या प्रेमाचा गडकऱ्यांना जखरेख झटका आला. ते शंकररावांना म्हणाले, "तुम्ही कांहीं

काळनी करू नका. मी माझ्या लेखणीच्या सामर्थ्यावर तिलास्कर मडळीचा डोळारा कोसळू देत नाही. आणि गंधर्व मडळीला अशी अदल घडवता की, नाक घड्यात ते लोक तुमच्याकडे येतील।” लागलेच विलोस्कर मडळीत येऊन गडकन्यांनीं आसले टाण माडले आणि ‘पुण्यप्रभाव’ नाटक लिहा वयास ताबडतोब प्रारंभ केला. त्या नाटकाच्या पोर्णी शक्कराबांनीं त्यांना रु. १२० वितारसुद्धा देऊन टाकला.

शक्कराबांचे नि गडकन्यांचे सगळे ह्या काळात विती आत्मीयत्वाचे असले पाहिजेत हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. तथापि, अशाहि परिस्थितीत करनीचा मुकाम गोड्याला असताना एक दिवस काहीतरी कारणावरून त्या दोघांचा एकठा उडाला. त्यानंतर मालगणला जाऊन मामा वरेकराकडून ‘प्रामिसरी नाद’ वर एकशेवीस रुपये कर्ज गडकन्यांनीं काढलं आणि शक्कराबांच्या तोंडावर ती रक्कम फेकून अन् अर्ध्यामुर्ध्या लिहिलेल्या ‘पुण्यप्रभावा’च्या वड्या कासाटीला मारून त्यांनीं विलोस्कर कंपनीमधून पुन्हा एकदा जो पळ काढला, तें घेत पुणें गाठलं.

त्यानंतर तें नाटक कोणाला द्यायचें हा प्रश्न ठीक म्हणून उभा राहिला त्याचा परिणाम असा झाला की, १ मे १९१४ रोजी तें नाटक पुढें लिहावयाचं काम गडकन्यांना जें धावविलं, त्याला जवळजवळ एक वर्षभर त्यांनीं मुळीं हातच लावला नाहीं. तें नाटक ‘गंधर्व मडळी’नें वसविण्याचें जेव्हा मान्य केलें, तेव्हा मग पंधरा सालच्या मे महिन्यात नाटकाचा अपूर्ण भाग लिहावयास त्यांनीं हातीं घेतला.

पाडु नाणाला लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात, “इतके दिवस नाटक लिहिण्यामधीं जो तगमखेडा घालला होता, तो काल रोनीं साफ मिटून नाटक लिहावयाचं ठरलं. मी वड्या नेण्यासाठीं उत्रायला येईन तूत येयेंच लिहा वयास सुरुवात केली आहे नाटकाचें काहीं निश्चित न ठरल्यामुळें आतापर्यंत मी फार फिकीरीत होतो ” मिट्टल सीताराम गुर्जराना लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात, “पुण्यप्रभाव नाटक दोनतीन महिन्यांखातीं लिहून झालें आहे नाटक वागाघाटी होऊन अखेर गंधर्व नाटक मडळीस देण्याचें ठरविलें आहे पदें अजून शारीं नाहींत नाटक बाहेर पडण्यास पाच सहा महिने लागतीलसं वाग्तें.”

पण एवढें सगळें ‘रामायण’ घटून अखेर शेवटीं ‘पुण्यप्रभाव’ हें नाटक ‘विलोस्कर नाटक मडळी’च्याच रंगभूमीवर १ जुलै १९१६ रोजी मुंबई येथें आलें. कोणत्या वेळीं गडकन्यांची काय त्हर फिरेल ह्याचा शक्कराबांना पुरता अनुभव असल्यानें त्यांनीं नाटकाच्या प्रयोगाची ‘मोनोपली’ न घेता

एक हजार रुपयांना नुसती परवानगी घेतली. प्रारंभीचे 'पुण्यप्रभावा'चे प्रयोग जे अत्यंत सामान्य चटले आणि नाटक संपले पडतं आहे की काय अशी जी मीति निर्माण झाली, त्यालाहि कारण गडकन्याचाच हा चमत्कारिक स्वभाव. कारण, कोणत्याहि वेळीं गडकरी नाटकाच्या बऱ्या कासोटीला मारून धूम ठोकतील त्याचा नेम नसल्याने, नाटक बसवण्याच्या कामी नटवर्गाचे मुळीं लक्षच नव्हतें.

नाटककार म्हणून गडकन्याची कीर्ति सुप्रतिष्ठित झाल्यानंतर, त्याचा मूळचा लहरी स्वभाव जास्तच एककल्ली आणि ऐकट बनला. नाटक कंपनीच्या निव्हाऱ्या त्याचा मुकाम असला म्हणजे जणु काहीं त्याच्या अंगात तिसमार- रानाचा सचार होत असे. एकदा उशीरा चहा आला म्हणून चिड्न जाऊन त्यानीं निर्योस्कर नाटकगृहाच्या तिसऱ्या मजऱ्यावरून चहाची निटली आणि कंपनी राली भिरकावून दिन्नी होती. त्याच्या अंगीं बसत असलेल्या अलौकिक गुणाची नाटक कंपनीच्या मालमना जाणोव असल्या- मुळेंच त्यानींच त्यांना शेवटपर्यंत सामाऊन घेतले होते. ५ ऑगस्ट १९१६ रोजीं रात्री 'रिपन थिएटरा'त 'तो' प्रकार घडला तरी त्याबद्दल शकररावानीं एक चकार शब्ददेखींच तोडून फाडला नाही. उलट तो 'अपराध' त्यानीं पोदात घातला. म्हणूनच वृत्तसत्तेच्या माननेनें मारावून जाऊन गडकन्यानीं आपल्या रोजनिर्दात दुसऱ्या दिवशीं नोंद केलेली आहे "Mr. S B Mujumdar proved to be more than a father."

नाटकातील अश्लील परंतु चटकदार वाक्य काढणे तर फारच कठीण जाईल. परहत्पेक्षा आत्महत्या शतपदीने पुरवणे ” ‘प्रेमसंन्यास’ नाटकात काही वाक्ये ‘अश्लील आणि चटकदार’ असल्याचा तात्यांनी आपल्या पत्रात उद्देश केलेला पाहून आश्चर्य वाटत. कारण, गडकन्यावर अश्लीलतेचा आरोप नेवळ कर्णामधी त्याच्या निरोधकांनीच केलेला होता. ‘अश्लील’ म्हणजे वाजरीपेक्षा अधिक शृंगारिक असा अर्थ कगविण तात्यांच्या मनात त्या वेळी अभिप्रेत असावा. कारण, तमली ‘अश्लीलता’ तात्यांच्या नाटकातहि आढळून येते

‘प्रेमसंन्यास’ नाटकाच हस्तलिखित वाचून तात्यांनी त्यामध्ये ज्या सुधारणा सुचविल्या त्या अल्पत मार्मिक आहेत अर्थात, या सुधारणा कथानकातील काही प्रमगना अनुलभून आहेत. ह्या सुधारणा अमलात आणल्यावर मग आपण त्यात भाषिक छानछाट काय करावयाची तें सुचवू असे तात्यांनी आपल्या पत्रात त्यांना बळविले. पण गुरूंनी बलेल्या या सर्व सूचना शिष्याने शिक्यावर टागून ठेवल्या. उलट, त्या नंतर दोन वर्षांनी तात्यांनी आपले ‘बधूपरीडा’ नाटक जेहा गडकन्याकडे अभिप्रायाला पाठविले, तेहा शिष्याने आपल्या गुरूची थोडक्याच शब्दात अशी काही नर उडवली आहे की त्याच्या धाड्याच नवेल वाग्त.

शिष्योत्तम लिहितात की, “पुस्तकाच रहिरग इतके सुंदर साधल आहे की प्रथम ह एखाद इमजी पुस्तक आहे असा भास होतो. आजवर आपल्या नाटकातील इमजी बळगाभिचारार्थी वाक्ये वाचतानाच काय तो असा प्रह होत असे. बधूपरीडेच्या धाड्यात रहिरगापासूनच या प्रहाचा जन्म होतो.” ह्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत आभाराच्या बाबतीत आपले नाव तात्यांनी घातलेले पाहून गडकन्यांनी त्यांना जो कोरीराज टांगणा मारला आहे तोहि वाचण्या सारखा आहे. “प्रस्तुत पुस्तकात मी आपणास काणते साहाय्य केले तें मला माझ्या पूर्वसंचिताइतकच अशात आहे या आपल्या निनोदपूर्ण चमत्कारापुढ नाटकातील सारे चमत्कार नित्यव्यवसायाइतकेच साधे वागल्या वाचून राहणार नाहीत ”

स्वतः गडकन्यांनी ‘पुण्यप्रसादा’च्या प्रस्तावनेत ज्या मित्रांचे आभार मानले आहेत, त्यांनाहि अशाच अंगाचा प्रथम गडकन्यांना विचरता आला असता. पण तेमदा कोरीराजराणा त्यांच्याजवळ कोठून असणार? कोरहट करानी जेव्हा ‘सहचारीणी’ नाटक लिहिल तेव्हा गडकन्यांनी त्याची अशीच यद्दा केलेली मला आठवते. गडकरी तात्यांना म्हणाले, “तात्या, प्रेम संन्यास नाटक जेहा मी तुमच्या पायावर अर्पण कर, तेव्हा त्या नाटकातले

माझे दोघहि मीं तुमच्या पायावर अर्पण वेंटे. असे म्हणता ते सारे दोघ तुमच्या पायापामून डोक्यापर्यंत वर करे चढत गेले याही कळत नाही!" आपल्या गुन्ची गळफाई अशी पुष्कळ वेळा निर्दय धड्य करीत असत. पण तिचा जन्म अनादल्या पोटी होत नव्हता. कोटीचाजपणाच्या त्याना एवढा अनाबर हव्यास होता की, त्या ओघात कोण रक्तीं पडते आहे ह्याचा सारासार विचार करण्याचे त्याना भान राहत नसे.

तथापि, गडकऱ्याच्या कोटिचाज मस्करील तितवेंच कोटिचाज प्रत्युत्तर देण्याचें सामर्थ्य असूनहि फोल्हटकरांनीं तसा प्रयत्न कधीं केलेला नाही. 'बधूपरीक्षा' नाटकाची गडकऱ्याना आपल्या पनात एवढी टर उडवली, पण फोल्हटकरांनीं त्याला अपय्या एकाच पाक्यात उत्तर दिलें. "आपणात त्या पुस्तकाचें बाह्यागच का होईना आचट्याचें पाचून भानद झाला." ह्या निनीत पाक्यातलज गर्भित घेवणा गडकऱ्याच्या प्रकट मत्करीपेक्षाहिं जाला खोचक आहे, तो जणत्याच्याच लक्षात येईल.

'भैरवसंन्यास' नाटकाप्रमाणें 'पुण्यप्रभावा' येहि हस्तलिखित गडकऱ्यानीं तात्याकडे भगिमायासाठीं पाठविलें होत. पण त्या नाटकात कोणताहिं पैरफार आपण करणार नाही असें अगळज्व गडकऱ्यांनीं त्याना बजावून सांगितले होतें. त्यावर तात्यानीं त्याना मोठ्या अशीर्षानें विचारलें की, "एकदोन अश्लील वाक्य काढण्यास याही हरकत आहे का? तींहुद्दा राहू देण्याविपर्यय आपल्या आयह असला तर तीं ठेवणे माग आहे." गडकऱ्याविषया तात्याना चालगारि ही आस्था मनाल चडका लावणारी आहे. तथापि, त्याची जाणीव गडकऱ्यानीं आपल्या गुरुला लिहिलेल्या एरत्राया पत्रातहिं प्रकट नव्हती मान दियत नाही.

गडकऱ्याविषयी फोल्हटकरांना मिती आतर चाटत होता त्याचे दुसरे एक उदाहरण म्हणजे आपल्या 'वीरसनय' आणि 'मूकनायक' नाटकाच्या नवीन आवृत्त्याना त्यानीं गडकऱ्याचे प्रास्ताविक निग्रध आणि कथंशोधक टीपा जोडारयार्थ ठरविलें होत. तथापि, गडकऱ्याचा आळशी स्वभाव त्याना माहीत असल्याने आणि कडू वेंडेलें काम त्याच्याकडून वेंडेर मिळणार नाहीं याची खानी असल्याने, त्यानीं त्यावर अशी तोड काढली की, 'मतिविरार' नाटक ह 'मूकनायक' अन् 'वीरसनय' याच्यामागून काही काळकधीनतर प्रसिद्ध होणार अमल्यान त्याच नाटकास गडकऱ्याच्या टीपा आणि निग्रध जोटवेलें अजिा खोपीसर. त्यामारा गडकऱ्याना लिहिताना ते म्हणतात, "मतिविरार नाटक आपलें सर्वांत आनंदत असल्यामुळे ही योजना आपणाग आयडेल अश चान्तें. शिवाय ते नाटक लोकप्रिय नव्हला

मुळें ते अन्यथा रसेल त्यापेक्षा आपल्या निरधाच्या योगानें अधिक रसेलहि.” आपल्या लाडक्या आणि अजरारु पोरन्या चापल्या हसत हसत सहन करून एखादा प्रेमळ पिता वात्सल्यानें त्याला जेसे आपल्या टोक्यावर उचलून घेतो, त्या जातीचें तात्याचें हें सौजन्य धाटत.

तात्याचें गडकन्यावर निरर्थक प्रेम होत ह्यात काहीं शका नाहीं. त्याच्या प्रभृतीची चौकशी आपल्या प्रत्येक पत्रातून अगत्यानें त्यांना वेली नाहीं असे कधीच झालें नाहीं. गडकन्याच पत्र आल की त्यांना अतिशय आनंद होत असे. तथापि, ‘नादुरस्त प्रभृति असतांना आण पत्र लिहिण्याचें श्रम घेऊ नयेत, तिकडून येणाऱ्या मडळीकडून मी आपल कुशल जाणून घेईन ’ असें तात्यांना त्यांना बघतून सांगितलें होत. गडकन्यांनी आपली प्रभृति प्रथम सामाळाली, नंतर महाविद्यालयातील आपलें शिक्षण पूर्ण करून पदवीधर व्हावें, मग तेजव्याघाटीं काहीं दिवस खेळनयवसाय त्यांनीं बंद ठेवला तरी घालेल, असे तात्यांना अगदीं मनापासून धाटे.

१९०८ साली गडकरी विलेंस्वर कंपनी सोडून जेव्हा बाळापूरला पळाले, तेव्हा तेथून ते तडक रामबाबला कोल्हटकराच्याकडे गेले, गडकन्याच्या त्या वेळच्या मानसिक अवस्थेत जर तात्यांनीं त्यांना धीर देऊन ताळ्यावर आणलें नसतें, तर गडकरी कोठल्या कोठ बाहघत गले असते. तेव्हापासून गडकन्यांनीं अधून मधून आपल्याकडे येऊन राहावें अशी तात्यांना उत्कट इच्छा होती. गडकरी त्यांना ‘आज येता, उद्या येतो’ अशा आश्वासनें देत पण त्यांच्या एवढी स्वभावामुळे त्या आश्वासनाची पूर्ति कधीच होत नसे म्हणून कित्येकदा कोल्हटकर आपल्या पत्राच्या टोच प्रती करून त्यातील एक प्रत पुण्याच्या पत्त्यावर अन् दुसरी प्रत नाटक मडळीच्या पत्त्यावर पाठवीत असत. त्याचा उल्लेख एका पत्रात तात्यांना केला आहे. “पुण्याहून निघण्याचे आपलें वेत पुष्कळी सिद्धीस जात नाहींत, असा अनुभव असल्या मुळें या पत्राची एक नकल आपल्या पुण्याच्या पत्त्यावर पाठवीत आहे.”

१९१८ साली प्रभृति ठीक नसतानाहि गडकन्यांनीं ‘मावत्रधन’ नाटक लिहून पूर्ण केलें, एवढेंच नव्हे तर त सुंदर बटलें ही बातमी ऐवून तात्यांना अतिशय आनंद झाला. त्यांनीं गडकन्यांना तानडतोव लिहिलें, “अशीं आणखी निती तरी नाटक आपल्या लेखणीतून बाहेर पडण्याची अपेक्षा आपल्या स्नेहास व मराठी भाषेच्या अभिमानास आहे. स्वतः करता नाहीं तर निदान त्याज्जुरिता तरी आपल्या प्रभृतीस ज्येष्ठ आपलें कर्तव्य आहे. त आपण पार पाडावें अशी माझी अतः करणपूचक इच्छा आहे.”

वरतून, कोल्हटकराचे ‘सहचारिणी’ नाटक वाचून गडकन्यांनीं त्याची

दर उद्योगी आणि विनोदी नाटक बरे लिहायचें असतें ते मी दाखवितां
अण पैवेचा दिवा उजवून त्यानीं जें 'मानवधन' नाटक लिहिलें, त्या
नाटकांनी प्रथमा ते बाबण्यापूरी मोहकरीणीं करारी पावून गडकन्यावर
त्याची जिती अनन्याधारण भक्ति होती ते दिसून येत.

फोहटकरावरून गडकन्याच्या मनात अनीत आढर असून ही त्याची मळरी
करण्याचा मोह गडकन्याला कधीं आसता आण नारीं सचें आधर्य घाटत.
'तात्या, तांता पार एक तुमची नारी जिळे कोणते' असे पराकाष्ठेचे गौरवोद्गार
त्या गडकन्यानीं तात्याच्या बंदूकगटले त्यान गडकन्यानीं तात्याला पुढें धमरी
दिली ती 'तुमची नाट्ये सुट्टीपरसी मी पुढवारची नाट्ये कसून दाखीत."

फोहटकराच्या नंतर निहत्त सीताराम गुर्जर क्षात्र्याशीं गडकन्याचा वनिष्ठ
परिचय होता. पश्चात्तर आणि पादरीकार म्हणून त्या साळात गुर्जरांनीं
फार मोठा नाजगैरिक निळमिग होता रेंगीत, गडकन्याच्या खुट कविता
आणि विनोदी लेख ज्या 'मानिक मनोरजन' मध्ये त्यावेळीं प्रसिद्ध होत
होने, त्याचे गुर्जर हे पार्थिवारो सपादक होने. त्यामुळें गडकन्याचा नि गुर्जराचा
एव्वारग्या संपर्क पावचा. त्याचेच पर्यग्यान त्याच्या दाट मैत्रीत झालें.
गडकरी त्याला आपल्या बडीत प्रभूसारखे मानीत. गडकन्याचा ज्योतिपावर
निश्चात असे. त्याची गुर्जर यत्ना करीत.

त्यासत गडकन्याची रोजनिशीत २० जुलै १९१६ ची नोंद आढे.
"गुर्जर माझ्या सुररिख्यानत हसतात. अण्णा (म्हणजे गुर्जर) सख्त आवेत्.
याप्रेमानुळे त्याला अधिकार हा आवेच. त्यानून बडीत प्रभूसारखे, मीच
बेदा ठरणें रेंगे." 'पुण्यप्रभाव' वर 'इदुप्रकाश'त पु. रा. लेखनीं
मोठ उठवली ती पाचून 'अण्णा रागवले, अण्णाच्या समाधानासाठीं आता
जगानेंच मला रेंगे म्हणावयाला हवें' अशी नोंद गडकन्यानीं आपल्या
२२ जुलै १९१६ च्या रोजनिशीत वेळेची आढळते. पावून गुर्जरांना
गडकरी जिती मानीत असत त दिसून येतें.

१९१७ साली 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचे पुस्तक 'पुरजरे आणि मडळी'
छापीत होनी. त्या पुस्तकाची मुद्रित तपासण्याचे काम गडकन्यानीं गुंथ्याउडे
छोत्रिल होतें. 'पुण्यप्रभाव' नाटक मुळीत सहा अदी असून मावतीच्या
शेषप्रमाण त इतक लपले होतं की, ते आडोपरीर बसे कराचें हा गड
कन्याच्या पुढ मोठा प्रभ येऊन पडण होता. पाचव्या अवात त्या नाटकातील
विनोदी पात्रें 'अजिठिय' कतात हा प्रमेय तर गैरलागूच होता. तो अजिठिय
कापून दाखव्याचे गडकन्यानीं ठरविलें होने. पण तसे काही त्यानीं केले नाही.
(पुढ प्रयोगाच्या वेळीं नाटक मडळ्याच ती गाळून दाखीत असत.)

नाटकाचें मुद्रण जर ठराविक पानाच्या मर्यादत पूर्ण झालें नाहीं तर वाढलेल्या पानाचा भुईद गटकऱ्यानी आपल्या पैशांतून भरवयाचा असा प्रमाणाक पुरंदरे ह्यानी त्याच्याशी करार करून मोठल्याच्या खमेपैरी दोनशे रुपये स्वतःच नगळ अमानत ठेवले होते. असला स्वमत्कारिक करार कोणत्याहि स्वाभिमानी लेखकानें आपल्या प्रमाणाशी केला नसेल. पण गडकऱ्याचा हट्ट एवढा निलडग की वाढलेल्या मजूर छापण्यासाठी स्वतःच्या पदरचे पैसे मरानयाची सुद्धा त्याची तयारी होती. पण त्या मजूररातडे एक अंश-देखील कमी करानयास तयार नव्हते.

स्वतः गुंजरहि त्या काळात नाट्यलेखन करण्याच्या प्रयत्नांत होते तेवढ्यासाठी त्यानी गटकऱ्याच्या ग्रंथालयांतून काहीं इमनी प्रहसनें उसनवार मागून नेलीं नि त्याच्या आधारावर त्यानीं एक मराठी प्रहसन लिहिलें आणि तें 'गंधर्व नाटक मडळी' वडे भवन्यासाठी पाठवून दिलें. बाल्माधवना काहीं ते पसत पडलें नाहीं. गोविंदराव टेंब्याच्या 'शिवराज संगीत मडळी' साठीहि गुंजरानी एक नाटक लिहिलें होत. तें नाटक गोविंदरायानीं रंगभूमीवर आणार्ने म्हणून त्यानीं गडकऱ्याचा घडिला खायला होता. त्या नाटकात विनोद नवल्यानें तो घातल्याखेरीज नाटकात मौज येणार नाहीं अस गटकऱ्यानीं त्याला सुचविलें होतें नहुधा, गडकऱ्यानाच तें मिनतार्थ करार्थें लागल असेत—जसे, 'एकच प्याला' नाटकाची संगीत पर्द स्वतः रचून गुंजरानी पुढें केलें.

गटकरी आपल्या संप्रदातील पुस्तक सद्दसा कोणास वाचावयास देत नसत, जर एखादे वेळीं कोणी त्याच पुस्तक नेलें आणि तें घेलेवर परत केले नाहीं, तर ते वाचासारखे त्याच्या अगावर धाडून जात. मग तेथे ते कोणाची गव करीत नसत. १९१७ सालीं गटकऱ्याकडून उसनवार नेलेली इमनी प्रहसनाची पुस्तक तऱ्ख तीन वर्षे झाली तरी जेव्हा गुंजरानीं परत घेनीं नाहींत तेव्हा गडकरी आपल्या या मानलेल्या 'ज्येष्ठ धडू' वर कडाडून उठले तें वाचण्यासारख आहे.

ते लिहितात, "कोल्हटकरानेचर (चिंतामणराव) आपण प्रहसनाचा पुस्तक पाठविगे नाहीं हें पाहून मनारण अत्यंत वाईट वाटल मी इतक्या अगत्यपूर्वक लिहूनहि आपण पुस्तके पाठविला नाहींत हें मी माझ दुर्दैव समज्वा. तीं पुस्तक मी कोणासहि कर्षाहि देत नाहीं. केवळ आपणच होता व तेहि हातगार्ने आग्रत म्हणूनच मी दिगी. आपलें काम झाल्यावर मी दोनचार वेळा आपणापरगळ मागितगीं. परंतु आपण पुस्तक आणगीं नाहींत. आम्हास मी ज्ञास्त तरी काय झेलणार! तारण्यानें आपण

उगीच अर्थाचा अनर्थ करून उसायचे. दोनतीन दिवसात पुस्तकें न आल्यास मला मुद्रापयंत तेवढ्यासाठीं अशा स्थितीतहि यावें लागेल. आपणास असें लिहिण्याची वेळ यावी हें माझ दुर्भाग्य होय. कारण, वडील बंधूचा आदर देऊनच आजपयंत मी आपणाशीं वागत आलों. अधिकोत्तराची मन पूर्वक क्षमा असावी. पुस्तकें लौकिक येतील अशी पूर्ण आशा आहे.”

गुर्जरानीं गडकन्याचीं हीं पुस्तके परत नेला कीं नाहीं हें टाऊन नाहीं. बहुधा केलीं नसावीत. कारण तीं बहुतेक त्याच्याकडून निष्काळजीपणानें गहाळ झालीं असावीत. बरील पत्र लिहितानंतर गडकरी आठ महिन्यानीं वारलेच. त्याच्या मरणोत्तर रंगभूमीवर आलेल्या ‘एकच प्याला’ नाटकाची पदें गुर्जरानीं चांगरी रचलीं यात काहीं शंका नाहीं. पण नाटकाच्या पुस्तकाला ‘टिगळ’ नावाची ‘प्रस्तावना’ लिहून, गडकरी म्हणाले त्याप्रमाणें, गुर्जरानीं जो ‘अर्थाचा अनर्थ’ नेला, तो गडकन्याना जाऊन बेचाळीस वर्षे झाली तरी अद्याप त्यांना भोस्तोच आहे.

गडकन्याच्या इतर पत्रव्यवहारात विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी आढळत नाहींत. आतांपयंत कोणाला माहीत नसलेली अशी एखादी महत्त्वाची किंवा मनोरंजक गोष्ट सापडते. यामन महार जोशीच्या ‘रागिणी’ काढबरीला ‘प्रस्तावना’ लिहिण्याचें त्यानीं करून केले होतें. पण आपल्या जन्मसिद्ध आळसामुळे आपलें बचन ते पाळू शकले नाहींत. भास्करराव जाधवाच्या आग्रहावरून देवासच्या तुकोजीराव महाराजना ‘प्रेमसन्ध्यास’ नाटकाचें पुस्तक पाठवून त्याच्याकडून आर्थिक साहाय्य मिळवण्यासाठीं त्यानीं महाराजाचें अत्यंत लाजिरवाणें लागूनचालून करण्याचा एकदा प्रयत्न केला होता. अर्थात्, त्यातून निष्पन्न काहीच झाले नाहीं

विनोदी प्रकरण आहे. तें वाचून कोणाचाही गैरसमज होण्याऐवजी करमणूकच होईल.^१

गडकऱ्यांची प्रकृति चौदा सालापासूनच विघडावयाला सुरुवात झाली होती. पण ती कधी चांगली असे, तर कधी ती एकदम विघडे. पंधरा सालच्या एप्रिल महिन्यात त्यांची प्रकृति 'फारच चांगली' होती. पण जुलै आणि ऑगस्ट महिन्यात ते 'फारच आबारी' होते. तथापि, तशाहि परिस्थितीत त्यांनी 'पुण्यप्रभाव' नाटक लिहून पुरे केले. परंतु तें नाटक रंगभूमीवर थावयास भाणखी एक वर्ष लागले. तत्पूर्वी दोन महिने आधी ते पुरानें अयकाला लिहून होते. सोळा सालच्या मे महिन्यात त्यांच्या तापाचें प्रमाण इतकें वाढलें होतें की, आपल्याला 'देवीचा भाजार' तर होत नाही ना अशी शका सुद्धा त्यांच्या मनात आली. सत्रा साल हें एकच वर्ष असें होतें की, प्यामध्यें गडकऱ्यांची प्रकृति स्वस्थ वर्ध्मर उत्तम होती. ह्याच वर्षात त्यांनीं द्वितीय विवाह केल्या आणि 'एकच प्यास' हे नाटक लिहून पूर्ण केलें.

अठरा सालच्या एप्रिल महिन्यापासून त्यांना ताप थावयाला प्रारंभ झाला. त्यांच्या दाताना 'पायोरिया' रोग झाला होता. दात काढून टाकून म्हणून डॉक्टरांनीं त्यांना सांगितलें. पण 'बुद्धि ही दातावर अवलंबून असते' असें कोटें तरी त्यांनीं वाचलें होतें. तेव्हा ने डॉक्टरांना म्हणाले की, 'मी बुद्धिजीवि माणूस आहे. तुम्हीं माझे दात काढून टाकले की मी मेलोंच !' ह्या त्यांच्या हुराप्रहामुळें त्यांनीं आपले दात काढून टाकावयास नकार दिल्या. त्यामुळें त्यांचा ताप दिवसेंदिवस वाढू लागला. नारायण हरि आपटे कादंबरीकार ह्यांनीं त्यांना ह्वा बदल्यास सातारा येथे या म्हणून विनंती केली. महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे मालक अथक सीताराम कारखानीस यांना सोलापूरच्या मौकळ्या हथेंत या असा आग्रह केल्या. पण गडकऱ्यांनीं कोणाचें काहीं ऐकलें नाहीं.

१ ह्या नावतीत गडकऱ्यांचे त्यावेळचे मित्र डॉ. दा. कृ. देवभक्त आणि श्री न. ग. वसंतनूरकर ह्यांच्याकडे चौकरी वरता. श्री साडेकर ह्यांनी गडकऱ्यांची त्यांची मैत्री असल्याच्या काळात 'रमणी रत्न' नावाचें एक कोल्हटवरी तत्राचें नाटक लिहिलें होतें आणि केलास नि बैकुंठ ही पात्रें त्यांत होती, ही गोष्ट खरी आहे असें समजतें. पण त्यामुळें वसंतनूरकर-साडेकर ह्यांच्यामध्यें जर काही गैरसमज झाला असेल, तर तो अपरिपक्व विचारार्थ अवस्थेमधला होता आणि म्हणून अल्पन प्रासंगिक स्वरूपाचा होता. गडकऱ्यांनीं त्याचा काहीं स्वप्न नाहीं

एवढ्यात ५ मे १९१८ रोजी सानदेशात मादली स्टेशनवर गडकन्याचे आबडते स्नेही बालकवि ज्यमरु बापूजी ठोमरे हे आगगाडीखाली सापडून मरण पावले. ही बातमी गडकन्याच्या पुण्यातल्या घरी जाऊन मीच स्वतः सांगितली. गडकरी त्या वेळीं अथरणावर पडून होते. ठोमन्याच्या अपघाती मृत्यूचा त्यांना जबरदस्त धक्का बसला. “आता काही मी फार दिव साचा सोनती नाही” असे निराशेचे उद्गार त्या प्रसंगी त्यांच्या तोंडून निघाले. तथापि, तथाहि अवस्थेत त्यांचे ‘भावमधन’चे लेखन चालूच होते. अठराव्या जन्मस्थे ‘भावमधन’चे तीन अंक पूर्ण करून त्यांनी चौथा अंक लिहावयाला प्रारंभ केला होता. जुलै महिन्यात ते ‘एकच प्याल्या’ची पदे करायवाला मुर्झेला ‘गंधर्व नाटक मंडळी’च्या मुकामी जाऊन राहिले. त्याचा ताप काही दिवस थावे आणि पुन्हा काही दिवसांनी मुरू होई. तेवढ्यात इन्फ्लुएन्झाची साथ सुरू झाली. ‘गंधर्व मंडळी’ बंद पडली. तेव्हा ते बोरिवलीला ‘बळमत मंडळी’च्या मुकामी जाऊन राहिले. ह्या काळात त्याचा भाजार अधिकच वाढत चालला.

काही दिवस ते पुण्याला असत, तर काही दिवस ते मुर्झेमधल्या प्रसिद्ध डॉक्टरांना आपली प्रकृति दाखविण्यासाठी जात. गडकन्याची प्रकृति दिवसेंदिवस निघड्या चालल्याच्या बातम्या हळूहळू चहुकडेच पसरत चालल्या. २२ र्विया २३ सप्टेंबर १९१८ या दिवशी गडकरी पुण्याहून मुर्झेला गेले. त्या दिवशी मुर्झेच्या ‘इंदुप्रकाश’चा बातमीदार गडकन्याच्या प्रकृतीची चौकशी करायला ‘१३६ कमरा’ या त्याच्या घरी आला. गडकन्याच्या जिन्याचें दार बंद होते. म्हणून त्याने तळमजल्यावरील मारवाड्याच्या दुकानातल्या एका माणसाला विचारले, “गडकरी कुठे आहेत ?” तेव्हा तो माणूस म्हणाला, “ते गेले !” बातमीदार धगमान हतबुद्ध होऊन त्या माणसाकडे बघतच राहिला. ‘गेले’ म्हणजे त्याला वाटलं, ‘वारले.’ दीर्घ नि श्वास टाकून तो तसाच मागल्या पावली परतण आणि गडकन्याच्या मृत्यूची बातमी त्याने मुर्झेला पाठवून दिली. ती २५ सप्टेंबर १९१८ च्या ‘इंदुप्रकाश’त दुसऱ्या पानाच्या आठव्या स्तंभाच्या तळाशी चौदा ओळींमध्ये छापून आली आहे ती अशी :

शोचनीय मृत्यु

मोरेऊन वगैरे मासिमातून आपल्या दिव्य प्रतिभापूर्ण काव्याच्या लुब्धकांच्या मारणारे महापुरुषांनील नामांकित कविचढोल आणि प्रेमसन्ध्यास, पुष्प प्रभाव वगैरे उत्कृष्ट नाटकांनीं महापद्म उजत करणारे नाम्यरुनि ‘गोविंदाग्रज’ उर्फ श्री राय रणेश गडकरी यांना पुणे येथे इन्फ्लुएन्झा तापाने देवाश

हाल्याची शोकसारक बातमी आली आहे. यांनी महाराष्ट्र सारस्वतात पटकवलेली जगा मग्न येणें पार दुरापास्त दिसतें. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास शांति देवो या पलिकडे मर्त्य मानवांनी अधिक काय म्हणावें ?

‘इंदुप्रकाश’ने पुढें ‘मृत्यु-चूक’ या मधव्याखाली ह्या बातमीची जेव्हा दुसरी केली, तेव्हा अनेकांनी गडकन्यांना पत्रें लिहून आनंद व्यक्त केला. ‘आपला मृत्युलेख आपणच वाचण्याचा मान पितामह दादाभाई नौरोजी-नंतर आपणाला मिळाला’ याबद्दल महाडचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक श्री. गोविंद गोपाळ टिपणोस ह्यांनी गडकन्यांचें अभिनंदन केलें. ‘अशुभ वार्तेने आयुष्य चाटतें हा लौकिक समज आपल्या बाधर्तीत खरा ठरो’ अशी कोल्हटकरांनी इच्छा व्यक्त केली, तर नागपूरचे कविवर्य आनंदाव टेकाडे ह्यांनी आपल्या आनंद आठ कटव्यांच्या काव्यात व्यक्त केला.

पण एवढें होऊनहि गडकन्यांच्या प्रकृतीला कांहीं आराम पडला नाहीं. अठरा सालच्या मोड्हेवरपासून त्यांनी अंधारुणच धरले. एक दिवस मी त्यांना भेटायला गेलों होतो, पण त्यांच्या कंधांनी मला माहीं यर जाऊन दिलें नाहीं. त्यांना धयाची बाधा झाली असल्याचें डॉक्टरांनी निदान केले. त्यांच्या पायांवर सूत्र चढूं लागली होती. नाताळात त्यांना भेटण्यास कोल्हटकर पुण्याला आले, तेव्हा गडकन्यांनी आपल्या वाड्याची संसाराची निरवानिरव चालविलेली होती. गडकन्यांचे थोरले बंधु विनायक गणेश ऊर्फ बाबुलभाई हे नागपूरजवळ असलेल्या सावनेर ह्या गावीं धकिली करीत असत. ते गडकन्यांना घेऊन जाण्यास मुदाम पुण्यास आले. अठरा साल संपण्यापूर्वी एक दोन दिवस आधीं बाबुलभाई गडकन्यांना त्यांच्या घरच्या सर्व मंडळींसह पुण्याहून घेऊन सावनेरला गेले.

सावनेर येथें २३ जानेवारी १९१९ रोजी रात्री दहा वाजतां ‘भाववधन’ नाटकाचा शेवटचा प्रवेश लिहून झाल्यानंतर थोड्या वेळाने त्यांचें प्राणोत्सर्गण झालें. गुत्रपतेंत जन्म, महाराष्ट्रात जीवन आणि विदर्भात अख्यान अशी गडकन्यांच्या आयुष्याची तिरस्फळी यात्रा वयाच्या चौतिसाव्या वर्षी पूर्ण झाली.

गडकन्यांच्या मृत्यूनंतर तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनी बाबुलभाईंना सात्वतपर पत्र लिहिले तें वाचताना काळजाग्र धरें पडतात. “मी त्यांना बंधुतुल्य मानीत होतो. यामुळें मला त्यांच्या निवनाने पार मोठी हानि झाल्यासारखी वाटत आहे व आपण पंगु झालों आहोंत अशी भावना वाटत आहे. त्यांच्या मातुर्भ्रांंचा त्यांच्यावर जीव की प्राण होता. त्यांस त्यांचा चिरविरह कसा सोसवेल तें कळत नाहीं. आपल्या दुःखांत सारे महाराष्ट्र सामील आहे या

विचाराने आपणास आपल्या मनाचे समाधान करता येण्यासारखे आहे. परंतु माझ्या स्वतःच्याच मनाचे समाधान होत नसतां मी तो विचार आपणापुढे मांडणे म्हणजे निव्वळ धडा होणार आहे.”

त्या पत्राच्या शेवटी “महाराष्ट्रातील अत्यंत प्रतिभावान् कवि, नाटककार व लेखक नाहासा झाला. त्याचा देह खरी नष्ट झाला आहे, तरी ते कीर्तिरूपाने नेहमी अवशिष्टच राहतील” हे गडकऱ्याच्या लोकोत्तर कार्याचे कोल्हटकरांनी जे मूल्यमापन केले होते, ते किती अचूक होते याचा पटताळा येताळीस वर्णननंतर आज आपण आपल्या मनाशी कसून पाहवा.

व्यक्तिरूपाने गडकरी आपल्यामधून निवृत्त गेले आहेत. या पुलावात त्याच्या वाङ्मयीन तपस्येच आणि व्यक्तिगत जीवनाचे जे काही अवशेष इतक्या वर्षांनी प्रसिद्ध करण्यात येत आहेत त्याची पार्श्वभूमी आजच्या मराठी पात्रकाना नीट कळानी म्हणून प्रस्तावनेद्वारेच एवढा निस्तार करावा लागला. गडकरी हे एककडी होते, लहरी होते, विक्षिप्त होते, व्यसनी होते, शुद्धताची किंवा बदिल्याच्याशी घर्षात न राहणारे होते, आळशी होते असे अनेक अपसमज त्याच्या रोजनिशीमधील आणि पत्रव्यवहारातील काही मजतुरावरून कित्येकांचा होण्याचा संभव आहे.

तथापि, ह्या प्रस्तावनेच्या अगदी प्रारम्भापासून गडकऱ्याच्या जीवनाचे जे एक मध्यवर्ती तत्त्व आम्हीं सांगितले आहे, ते लक्षात घेतल्यावाचून गडकऱ्याच्या व्यक्तिगत जीवनामधील निरनिराळ्या विसंगतींचा उमज होणार नाही. गडकरी हे देहाने मुळीं जगतच नव्हते. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे त्यांना मानच उरले नव्हते अष्टौप्रहर, सप्तदिन, चोवीस तास ते त्या ‘क्षपूर्णा’ स्थितीत तल्लीन झालेले असत. त्यामुळे व्यवहारी जगाची अवधाने त्यांना कधी सामाळताना आली नाहीत. त्यांच्या ‘मुरली’ गीतात त्यांना राधाकृष्णाच्या पूर्णवयाच जे वर्णन केले होते कीं

उरले न शीत धा उष्ण

बाहीं न शुभ्र वा कृष्ण

तं त्यांना स्वतः लावू बास्त लागू पडतं

त्या नादरसाचे प्याले

मनि ‘मोनिद्वयज’ प्याले

बाहीत मुरलीचे बनले

मग गांनि बाबविना मुरली !

विश्रामघले जे असह्य नाद त्याच्या जिवनात घुमत होते, त्याच्या संगीत रसाचे एकच नव्हे असह्य प्याले शोकून त्यांना वाळनामनाची जी धुडी चढली होती तिच्या नादात आज्ञम आपल्या प्रतिभेची 'मुरली' वाजवीत ते गसले होते

त्याच्या चिंतनात, विचारात आणि लेखनात अप्रतिम आणि अमंगल अस काहीही नव्हते भारतीय संस्कृतीच्या निष्ठे, अभिजात आणि उर्जेवर परंपरेवर त्याच्या आत्म्याच पोषण झाले होते, त्याचे अनेक पुरावे त्याच्या वाङ्मयात जागोजाग आढळतील

'पुण्यप्रभावा'त जेव्हा वृणवन दानाराच्या पोरात फग्यार खुपस लागतो, त्यावेळी वसुधरा 'शिवनीलामृता'तील चक्राव्या रुद्राच्याचा पाठ जेव्हा म्हणू लागते

‘अश्वत्थाया गजत्थाया सपूर्णं
सर्वं सपत्नीसहितं गृहदानं
महानदेनै स्नानं करुणं
भस्म अंगीं चर्चिले

तेव्हा भारतीय संस्कृतीच बबडे मय आणि उत्तम विन डोळ्यापुढ उभे राहते !

म्हातान्या घनेश्वराशी लग्न करण्याची आपल्या मुलीला परवानगी देताना अश्वपूण नेतानी आणि रत्ननाळ माळजने जेव्हा धुडिराज तिला आशीर्वाद देतो, 'वेग मालती, अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव जा म्हातान्या घनेश्वराशी लग्न कर, नाही तर एखाद्या प्रेताशी लग्न लाव, तुझा संसार सुगमने साजरा होई—

शास्त्राभ्यास नको, धुनो पडु नको,
तीर्थास जाऊ नको,
योगाभ्यास नको, व्रते मस नको,
तीर्त्ते तपें तीं नको,
काळाचें भय मानसीं घर नको,
दुष्टासि शकू नको,
ज्याचीया स्मरणे पनीत तरती
तो शत्रु सोडू नको !”

तेव्हा भारतीय जीवनामधलें सारें ओज आणि पावित्र्य आपल्या डोळ्यापुढें प्रकट होतें आणि डोळ्यातून अश्रूच्या गंगा-यमुना वाहू लागतात

‘राजसंयास’ मध्य सामाजी जेव्हा म्हणता की, ‘ज्ञानोगाची मराठी वाणी—शिवराची मराठी करणी—दिगंत उज्ज्वल दावाना ऐन मराठी हातेनें भूमंडळ गाविलें !’ तेहां महाराष्ट्राचा सारा देदीप्यमान इतिहास एखाद्या त्रिरुद्रतेसारखा आपल्या डोळ्यापुढें चमकून नातो

काशीची गंगा आणि रामेश्वराचा सागर एकत्र आणून शिवछत्रपतींनीं ज्याप्रमाणें रायगडावर ‘गंगासागर’ तयार करून, त्याप्रमाणें भारतीय संस्कृतीचें पावित्र्य आणि मराठी भाषेचें सांदय एकत्र आणून गडकन्यानां आपला ‘साहित्यसागर’ महाराष्ट्रांत निमाणे केला

एवढें सांगूनहि गळन्यामदल मनात रगाळत असलेले ज्याचे निर निराळे गैरसमज दूर होणार नार्हात, त्याच्या स्वरणान्न ‘गोविंदप्रज्ञा’नींच आपल्या हातानें ‘फुल ना फुलाची पाकळी’ यापूर्वी वाहून ठेवलेली आहे

महाजहाजावार्धी मेरी

ह्यालिखुताली ती रवाची,

खडा तेजदा सात्रमदालच

भूषा जी या जगताची !

शुकदया तरुणा, वेष्ट्याप्तीइन

आज तुजें स्मरणान्न मसे

कालिदासकृत श्रीशाकुंतल

सरस्वतीच्या काठें वसे !

दूषण घगळुनि भूषणमात्रें

प्रभुपूजन करि काल क्षस !

तुम्ही आम्ही वरी होण

हा कुठला भग न्याय मसे ?

या ‘फुलाच्या पाकळी’नें तरी त्या ‘चिंतातुर जवू’च्या आत्म्याना यापुढें शांति मिळो !

‘निवशक्ति’

विजयादशमी १९६१

प्रल्हाद वेशव अत्रे

साहित्य

कथा

कादंबरी

नाट्य

कविता

स्मरणार्थ टिप्पणें

पाला साहस कोण म्हणणार नाही ?

.....

“तुला सांगितलें तर हसशील, पण—” पुढचे शब्द बोलणाराच्या तोंडातून बाहेर पडण्यापूर्वीच ऐकणारी व्यक्ती अधीर तुच्छतेने म्हणाली, “मग चागू नकोस घाटेल तर. मी तुझ्या या विरहकथा ऐकून कगळला आहे. हा असला कसला ‘रोमान्स’ !”

“रोमान्स नगरे रे; एक मजेश्वर कल्पना भाडवली—”

“असेल, त्या पोरीकडे पाहूनच की नाही ?” अधीर व्यक्तीने पुन्हा मध्ये तोंड घातलें, “तें सारें ‘रोमान्स’ च्याच परीं.”

यावेळीं बाचक उतायलेपणानें आगशाला गइणेल की, “प्लीश, घेठ ए विट्—एक्स्ट्रेन विथ रेफरन्स टु धी कॉन्टेक्स्ट. हें आता काहीच उमजत नाही.” ठीक आहे. घरील वाक्यानीं झालेल्या अर्ध्या प्रवेशार्ची, स्थल, काल व पार्श्व सांगून मग आम्ही पुढे लिशबयास लागू.

“आत्पाद नगरच्या” आण्णुभाऊ दीक्षिताचे चिरजीव हरिहर देव आमच्या उघडल्या वाक्याचे उद्गाते होत. याची थोडीशी माहिती देऊन नंतर त्याच्या मित्राविषयी बोद्ध आपल्या राहत्या गावची “स्कूल फायनल” पसार होऊन हरिहर पुढील अभ्यासक्रम डरकण्यासाठी मुबईस—बाईत येऊन राहिला होता. आज दोन वर्षे तो—शार्लेट मॅट्रिक्युलेशनच्या वर्गांत अभ्यास करित होता. पहिल्या वर्षी त्याला प्रवेश परीक्षेत ‘बन्समोअर’ मिळाला होता. परंतु एवढ्या वरून हरिहरच्या डोक्यांत चगटे मरले होते असे मात्र कोणी समजू नये, उलटपक्षी हरिहर, खरें म्हणलें असता, फारच बुद्धिमान होता. त्याचें तें डोळ्यांत चमकणारें पाणी, बोलण्याची ऐट, अंगाची चळवळ—इतकें नकोच, सुसर्तें हरिहराकडे पाहिल्यासोबर, त्याचा चुलता—बडिलोपार्जित मिळकतीवरचा अर्धा हिस्सेदार, अगदीं सख्या चुलता मुद्दा नाइलाजाने म्हणत असे कीं

“मुलगा मान आहे सरा.” आणि या चुलत्याला तीन मुले—त्यातून एकतर अगदी हरिहराच्या शीणेचा आणि हरिहराशी “घातीस चाल व तोडीस तोड” देण्याकरिता दोन अडीच वर्षे मुबईस राहून अखेर गेला तसा परत आलेला ! तेव्हां अशा चुलत्याने हरिहराच्या बुद्धिमत्तेची वाखाणणी करावी यापेक्षा आगरी अनुकूल शिफारस ती कोणती पाहिजे ? पहिल्या वर्षी हरिहर नापास झाला हे ऐकून त्याच्या गांवच्या “हायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन” यांना किती तरी दिवस सत्सेदारथ्य घाटत होते आणि त्या शाळेतल्या वरच्या वर्गातल्या मुलाना हा विषय एक आठवड्याच्या पंचेल पुरून उरला होता. हरिहरला इमजीत फडाफड बोलताना, उदाहरणातल्या ‘डिफिकल्टिझ’ ग्राम मिनाना समजावून देताना, प्रत्यक्ष हेडमास्तराशी एकाद्या वायतीत विरोधानें “डिस्कशन” करिताना पाहून त्याच्या गांवच्या पुढारलेल्या विद्यार्थी मिनाना—विचारे ए व्ही स्कूलचे तिष्ठ्या-चौप्या वर्गातले प्राणी—पार आश्चर्य घाटत असे आणि आपापल्या आयुष्यातल्या त्या ययाच्या भागासाठी जो तो हरिहराचें “मॉडेल” काढून ठेवित असे. आता इतकें असूनहि हरिहराला परीक्षेत ‘डिब्लू’ का मिळाला याचें कारण आम्ही सांगतों शाळू परिश्तातून उदरून जाण्यासाठी लागणारी हुतपुजी गुणसरया मिळवून अधिक अशानीं शिक्षक राहाण्याइतकी बुद्धि हरिहराच्या टोक्यात खेळत होती. आणि या सृष्टणीय, कार्यकर, परंतु कार्यामायीं स्वस्थ न बसता सापडेल त्या भागानें घाहवणाऱ्या शास्त्रीला नेहमीं कार्यव्यासगात गुतवून ठेवण्याइतरी व्यापकता आमच्या आजकालच्या शाळू अभ्यासक्रमात नाही हें या शिक्षणपद्धतीच्या अमिमन्यास मुद्दा कनूल करावें लागेल अमेरिकेसारख्या सुधारलेल्या प्रदेशातल्या शाळा पद्धतीकडे पाहून देखील मार्क ट्वेन या विनोदी टेलफाला असे उद्गार काढावे लागले कीं, “परमेश्वरानें प्रथम वेडे तयार केले, हें केवळ हात बसण्याकरितां शालें, मग कसलेल्या हातानें त्यानें ‘स्कूल बोर्ड’ निर्माण केलीं” * ही सुधारणादेवीच्या लाडक्या लोलकाची दशा, मग आमच्या इकडच्या अनुकरण-पूर्ण शिक्षणाबद्दल काय बोलार्थे याचा—शातमयवा किमिहोचरेण !

अशा शिक्षणव्यवस्थेच्या ओघात अवजड घोडे पार तळींच्या गाळात रतावयाचे व तरत्या चिजा बहावल्या तिकडे बहावयाच्या, यात काय नवल ! त्यातून हरिहर तर तरत्यातला तरता ! त्याच्या बुद्धिमत्तेला ज्यादा वाचनसत उनाडावयाला अवसर मिळाला मराठी लिहिता वाचता येऊ लागल्यापासून

* God first created idiots that was for practice then He created School boards —Mark Twain

हरिहर भर्तृहरि "गोष्टीचीं पुस्तकें" वाचीत आला होता. यजीरज्यादीनें सांगितलेल्या गोष्टी ऐकण्यासाठीं दाहाबादा शहरियारबरोबर त्यानें एक हजार रानी जागून काढिल्या होत्या, "नऊ रत्ना" च्या किमती त्याला ठाऊक होत्या; "बाळमिना" बरोबर तो बागडला होता, "वीरमती" बरोबर त्यानें याद्याच्या शिकारी घेतल्या होत्या, "मदनमजरी"ला सोडविण्यासाठीं तो वीरमणीबरोबर भटकला होता, "मनुषोपा" आणि वसंतमाधव यांचा विरह घडवून आणण्यासाठीं दुभंगणाऱ्या बेदाच्या दोन्ही छकळावर तो एकाच वेळीं हजार राहिला होता, विन्म्याच्या यिमानाची एक खुटी घेऊन शशिकला स्वर्गमार्गाने प्रवास करीत असता, दुसरी खुटी घेऊन लष्कराच्या हरिहराने तिला शोबत दिली होती; "कोल्हाऱ्याच्या सुदरी" बरोबर त्यानें दोरावर चानून दाखविलें होतें, "गोविंदराव बगल्या"नीं रानी फावूबाईंना खोलीतून जाताना "दार ओढून घ्या" असें सांगितलें असताही फावूबाई जाताना आधीं लावलेली खोलीची फडी कां बाजली नाही या लेकरहस्याचा त्याच्या बालमनाने छडा लाविला होता, आणि त्याचप्रमाणें "धाकऱ्या रूनबाई"च्या पतिराजाबरोबर तो मदीं जाळा घ्यायची गेलेला होता. सारांश, "जादूचा पलग", "जादूचा सोटा", "विंबा पुणेरी मैना" यासारख्या छक्कड कादंबऱ्यांपासून, "धाकऱ्या रूनबाई" "पम लक्ष्यात कोण घेतो" यासारख्या फक्कड कादंबऱ्यांपर्यंत तद्दत्त सारी पुस्तकें त्याच्या पूर्वे परिचयाचीं झालेलीं होती. कादंबऱ्या, प्रणयकथा, नवल्लथा, नाटके, ग्रंथने वगैरे भानगडींचा तो मराठीपुरता "मेकॉले" होऊन बसला होता. (मात्र संगीत नाटके वाचितांना प्रथम तो पदे गाळीत असे व "विक्रमशशिकला" हें "शाकुंतला" पेक्षा बरच्या दरज्याचें नाटक असून "सत्यविक्रय" मात्र मराठीतलें पहिल्या प्रतीचें नाटक होय अस एकदा त्याचें मत असे) मराठी सशब्दा इयत्तेतून पार पडल्यानंतर इंग्रजी चांगलें समजू लागेपर्यंत जो फाळ गेला तो हरिहराने कवितेच्या वाचनात घालविला. कवितेंत प्रणयमाचा फारपणा किती असतो हें ज्याला ठाऊक नाही त्याला सांगून तरी काय ठाऊक होणार ? थोडक्याच कळात हरिहर इंग्रजी बाळग्याकडे वळला आणि त्यातची किती तरी पुस्तकें त्यानें चारपाच वर्षांच्या अल्पावधीत वाचून टाकिलीं होती

याप्रमाणें हरिहराचें वाचन-उपवाचन म्हण हवें तर-फार दाडगे होतें. पण या विग्रामृतवृद्धीचा त्याच्या अष्टाद मनावर मळताच परिणाम होत आला होता. ज्या जल्मवृद्धीनें भरुम मूळाचीं झाडें यशस्वात, स्वच्छ होतात, तिनेच कोवळीं रोपटीं कोलप्रभुन पडतात—कधीं कधीं त्यांची छाळ बट्ट चढवून तीं चक्रवाट गतीने वेडीवाकडी उगवतात, हा सूक्ष्म सार्वत्रिक आहे. प्रणयच्या

वेड्यावाकड्या कल्पना हरिहराच्या कोमल हृदयात रुजून, इतस्ततः पसरणाऱ्या
 घनवेर्नीप्रमाणे परस्परात गुनून गेल्या होत्या. असे झाल्यामदल त्या निचान्याला
 कोणी दोष मात्र देऊ नये. कारण हें सारें वाचन एकमार्गी होतें; त्याला
 चांगलाच निदर्शक मिळालाच नव्हता. शिवाय हें सारें भानसिक अत्र हरिहरानें
 चापून साहेले नव्हतें, नुसतें मिळालें तसे भगभर गिळलेलें होतें. दहाव्या
 वर्षीच त्याला प्रेमाची भाषा अवगत झाली होती. तिसऱ्या इयत्तेत इतर
 लेंगड्यासोमड्या पोराबरोबर झीलसारख्या पोरकट कामाकरितां आपल्याला
 जाताना, वगैतल्या दहा वर्षांच्या शास्तीने पाहिलें म्हणजे कल्पनेच्या वातावरणातून
 लिग्लसाहेत्राबरोबर परेड करणाऱ्या “लिट्ल” पटवर्धनाची बालमूर्ति पाहणारे
 त्याचे डोळे लाजू त्यार्गी पहात असत. चवथ्या इयत्तेत आल्यावर, शास्तीच्या
 इजिरीत, मार्कोसारख्या ऐहिक चापतीमदल तो वेपरीईं दाखवीत असे. तेराव्या
 वर्षी तो शेजारच्या सुद्रीला “सुदरी” म्हणून पूर्णव्यजनी हाक मारू लागला.
 (पुढें दोनतीन वर्षांनी, कां कोण जाणे, ‘सुदरा’ शब्दाचें त्याने ‘सुदर’ असे
 रूपांतर घेतें !) चवदाव्या वर्षी समोरच्या रमाकावूर्नी बोलतां बोलता त्याची
 गुड्यापूवड्या पोरांत जमा फेटी यामुळें तो सवध दिवसभर स्वताशीच फुगून
 बसत होता—जगू काय शरीराच्या लक्षणपगाल फटाळूनच !—आणि सोळा
 सतराव्या वर्षी तर तो प्रणयिनीवाचून प्रणयी झाला होता, विरहापाचून
 विरहव्याथा अनुभवीत होता. जग त्याला उदास भासत होतें, प्रेमशून्य
 जीविताला तो फगळला होता; त्याच्या बालमित्रना प्रणयपाठाचे उतारेच्या
 उतारे ऐकावे लागत असत—त्या बापड्यापैकी एफाला त्यातलें एफ अक्षर
 कळत असेल तर सवध !

दोस्त, हरिहराच्या या लांबलचक वर्णनाने तू अगर्भी कणालला असशील नाही बरे ? पण हरिहर माझ्या गोष्टांतला नायक आहे हे विसरू नकोस. असा फोग लेसक आहे की नायकाचे वर्णन करित असताना कल्पना दाखवील ! शिवाय, हेही लक्षात ठेव की, हरिहराच्या सद्गत्या खोलीचे त्या खोलीसारखेच चौकोनी वर्णन, तेथे अस्ताव्यस्त पडलेल्या सामानाचे तसच अस्ताव्यस्त वर्णन, समोरच्या लांबलचक रस्त्याचे लांबलचक आणि एकमार्गी वर्णन, किंवा तुझा माझा वाटेल तितका वेळ घालून त्या वेळेचे वर्णन—साग पाहू या ठराविक आचरणाने मी तुला त्रास दिला आहे का ? नाही तर, वेड्या, गुसती कल्पना कर की, या सान्या बाजारपुण्या “वर्णनाचे” जर सारखे सत्र उठविले असत तर तुला कसे त्राहि भगवान करून सोडले असते ते !

काय म्हणतोस ? मुळी वर्णन करिता येत नसेल म्हणूनच केले नसेल ? नाही, तसे नाही. ती ताकद मात्र माझ्यात दणवून आहे “सकाळची वेळ !” किंवा “मयाग अरण्य !” अशा भक्क्याने एकदा सुरवात करून आजपर्यंत झालेल्या कादंबऱ्यातल्या त्या त्या वेळेच्या किंवा त्या त्या स्थळाच्या वर्णनातून आळीगळीने, एकीतले एक वाक्य, दुसरीतून दुसरे, तिसरीतून तिसरे पुढा पहिलीतून आठवे, नववे, काय असेल ते, असे वाक्याचे “वेचे” घेऊ लागले तर काय अनर्थपात करीत याची तुला कल्पनाही नाही.

अचूक शरसंधान

जीवनार्थ कलहान्या गडबडीतून कधीमधी सापडणाऱ्या क्षणिक विभातीच्या वेळी, आपण जे शी विश्वकर्माचे अधिकार आपल्या हाती घऊन, आपल्यासाठी मविष्यकाळान्या धिडुर पायावर आपल्या वाऱ्यावरच्या जगाची इमारत उभारीत असतो तेव्हा आपल्या या पोरक, आघळ्या अभिमानाला, आपल्या पाठीशी उभा राहून कालपुढी निदय विनोदाने हास्य असतो पुढे पसरलेल्या चंचल मृगवळाकडे बद्धदृष्टीच्या एकामतेने आपण सारखे पाहत राहत नसतो तर माग वळून, आपल्याला काळान्या हसत्या तोंडाकडे सद्ग्न पाहता आले अगते, हृदयात चाललेले आतोंचे कल्याणागीत ऐकण्यासाठी आपले कान सर्वस्वी अतर्पति होत नसते तर काळान्या या अचोर हास्याचा भेसुर आवाज आपल्याला सद्ग्न ऐकता आला असता. पण आकस्मिक चमत्काराचा भुवेल

जगाचा नाटककार येत्या प्रवेशावर नेहमी शक्यतेचा अंक पट (Drop Scene) पसरून ठेवितो. आंतली प्रवेशरचना होईपर्यंत, पात्र आणि प्रेक्षक या दोन्ही नात्याने, वर्तमान क्षणावर बसलेल्या प्राणिमात्राने त्या शक्यतेच्या अंकपटावर घाटेल तें चित्ताढीत बसावे.

तारंग्याच्या पायप्याशी एका उत्तरत्या मैदानावर एक हरिणी एका झाडाच्या गर्द छायेत विसावत बसली होती. त्या शांत चेळी झोपेने अर्धवट तारवटलेल्या तिच्या डोळ्यापुढे अशीच आशेची चित्रे नाचत असतील; तिच्या डोक्यांत असले विचार येत नसतील असे म्हणावयाला, ती पशुकोटीतली प्राणी होती याखेरीज आम्हांला दुसरा काय आधार आहे! पशुवृत्ती मुलाच्या बाबतीत पशु मनुष्याच्या मार्गे खास नाहीत. प्रिय-सहवास्याच्या किंवा अशाच दुसऱ्या कांही सुखमय कल्पना तिच्या मनांत त्या चेळी खात्रीने खेळत असतील; निदान भविष्यांत तिच्या दैवाची जी घटना चालली तिच्या कल्पना तरी तिच्या डोळ्यापुढे खास नसतील; कारण, मग ती अशी स्वस्थ न राहती.

त्या उत्तरणीच्या डोक्यावर एक धनुर्धर, एक गुडघा जमिनीत रोवून, धनुष्याची दोरी कानापर्यंत ओढून त्या हरिणीवर नेम रोंग्रीत होता. क्षणमात्रांत शरसंधान साधले आणि धनुष्यावरचा बाण स्रं आवाज करीत धाव्यातून रस्ता कापीत चालला. आतां लागणार—शालें, लागला—पग खैर! चार-सहा बोटांनी नेम चुकून तीर बरच्यावर उठून गेला आणि त्या झाडाच्या बुंध्यावर साळीत इतून बसला. यमदूताच्या या चाहुलीने साफ जाणी झालेली हरिणी उठून उभी राहिली आणि क्षणमात्रही विचार न करितां सारखी चौघायां पळत सुटली. एक झडप, एक घांटीकरी दौड आणि पाय पोटाशी धरून एक उडी—धनुर्धराला दुसरा बाण जोडायला सुद्धां येत मिळाला नाही. त्या उडीसरशी चांगले दहावीस हातांचे अंतर—अरेरे! धनुर्धराच्या डाव्या हाताजवळच्या एका छुडुपातून सुटलेला एक तीर उंच उडालेल्या हरिणीच्या कुशीत घुसला आणि विचारी कायमची राली पडली. धनुर्धराने त्या छुडुपाकडे पाहिले. छुडुपाच्या मागून दुसरा एक धनुर्धर उठून उभा रहात होता.

• २ •

तारंग्यानजीकच्या गजेंद्रगडचे गिणसदर महीधर वयाने पस्तिशीच्या सुमारास येऊन पोहोचले होते; परंतु आपल्या स्थूल देहामुळे चाळिशीच्या शीविपलीकडे गेलेले दिसत. स्थूलदेही, स्थूलबुद्धि, मुलांत घाटलेले, वणनिं पाळेसांवेले, मोठ्ठ्या मनाचे, बोलण्यांत अचळपचळ—सारांश, महीधर कोणाला फारसे आवडत नसले तरी ते कोणाला अप्रिय मात्र खास नव्हते. विचारा

अगरी सामान्य मनुष्य—युवकीमुद्रां समा न घेगार. अगीं कोणताही विशिष्ट गुण लोभोत्तर प्रमाणवर तर नव्हताच, पण एकाद्या एरोपरींच गुणी मनुष्याशीं स्पर्धा करण्याला तुम्हणी अहमन्यता लागते ती मुद्रा त्याच्या अगीं नव्हती. यानुळे खुल्या दिल्याचे महीधर परगुणाचें मोरच्या मनोभावानें कौतुक करीत, गुणाचें धनंस्व कवूल करीत, इतकेंच नाही तर गुणी मनुष्यासमोर आपली श्रीमती विसरून लघुवृत्तीनें वागत. योगाच्याही अगीं कांहीं विशेष गुण दिसताच महीधर त्याचे स्तुतिपाठक बनत. त्याच्या लहानशा गिराशींतले लोक त्याच्या अमदानांत मोठ्या सुखानें राहत होते. नोकरचाकराचीमुद्रां दयाशील महीधरांच्या रागाचा शेवट नेहमीं क्षमतेच द्यावयाचा ही ग्यारी होती. तात्पर्य, जगाकडून खुशामतीची परवा न करितां, आपल्याला मुली द्यावयाचें असेल तर आपण सर्वांना खुशी ठेविले पाहिजे अशा समजुतीचीं जीं निरुपद्रवी मनुष्ये जगात कधीं कधीं दृष्टीच पडतात त्यांपैरीं महीधर होते.

पहिली पत्नी परलोकासीं शाल्यामुळें चारपाच वर्षांजालीं महीधरांनीं द्वितीय विवाह घेला होता आज रुक्मिणी एकोणीस वीस वर्षांची असेल. जोडा यथोमानानें फारसा अनुरूप नव्हता तरी रुक्मिणीच्या नातुकपणामुळें आणि महीधराच्या ओग्रहधोरड आकारामुळें अगरीं विसंगत दिसे लग्न शाल्या दिवसापासून सुंदर, उल्हासी आणि दस्तरीत रुक्मिणीची वृत्ति सारली बदलत गेली. कुसकरलेल्या जाईंच्या कल्पितेप्रमाणें तिची सोमा फोमजून गेली होती. आजारी नसताही तिचा चेहरा निस्तेज दिसत असे. बालवयाची उल्हासवृत्ति मावळून तिच्या जागीं वृद्धपणाची सखेद उदासीनता आली होती. योगतेंही काम ती निजीवपणानें करीत असे. ती महीधराचा द्वेष करीत असे किंवा त्याच्या सदासाचा कगळा करीत असे असें मुळींच नव्हतें. लहानपणीं कोणावर प्रेम घेऊन पुढें निराशा झाली अशातलाही प्रकार नव्हता. उलट महीधरावर तिचें प्रेम—किंवा भक्ति इग्लें तर विशेष योग्य—होती महीधर नेहमीं आपल्या पत्नीला मुक्तात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत, आणि रुक्मिणीही या त्याच्या प्रयत्नाचा तिग्वारा करीत होती व्यसं नव्हतें. पण तें मुर निजीव, तें हसणें निजीव, तिच्या आयुष्याचा ओव एकाद्या काल याप्रमाणें ठराविक गतीनेंच वाहत असे, एकाद्या नदीच्या ओघातल्या चढउताराचा जिवतपणा त्यात नव्हता. आणि हें सारें होण्याचें कारण असें कीं तिचा पति तिच्या गुणाना, रूपाला व मनोवृत्तींना अनुरूप नव्हता पण या प्रकाराची तिला यथार्थ जाणीव झाली नव्हती. जो काहीं परिणाम झाला तो तिचा तिलाही न घळत, यामुळें महीधरान्हल द्वेष, तिग्वारा किंवा नावडही तिच्या मनात मुळींच उत्पन्न झाली नाही. याप्रमाणें रुक्मिणीच्या हृदयाची विपण्ण स्थिति झालेली तिला मुद्रां कळून होत गेली नाही, मग

विचान्या जडबुद्धीच्या महीधराला काय कळणार ! रुक्मिणीची लहानपणची उल्हासवृत्ति, तरतरी, बुद्धिमत्ता वगैरे पाहिलेले लोक मान म्हणत की मोठ्या घरी पडल्यामुळे रुक्मिणीने आपल्या पदवीला साजेल्शी गभीरता धारण केली हें योग्यच झालें. अरेरे, विचारी लोकातां ! कळो न कळो, प्रत्येक बाबतींत, तिचें आपलें साधेंभोळें मत हें ठेविलेलें ! मनातल्या मनात सारखी मरत चाललेली रुक्मिणी मान कशाकडेही लक्ष न देता, निरवतवृत्तीनें मुसदुःखातून जीवन कठीत होती, किंवा तिचें विरुद्ध वा बत्तीने मत घेतल्यावाचूनच, काळाच्या ओघातून तिच्या आयुष्याचा ओघ वाहत होता. योग्य पोषण न झाल्यामुळे रुक्मिणीचें नाळपण सारखें रसरत चाललें होतें, कसलाही हेल्कावा मिळाल्या वाचून व परिस्थित जगाविपर्यीं उदासीन वृत्तीनें राहून आपल्या ठायींच कालक्षेप करणाऱ्या वाडकायनातून वाळू जशी अव्याहत पडत असते तशी रुक्मिणीच्या हृदयातून जीवनावृत्ति सारखी हरपून जात होती. महीधराचे तिच्या मुखावद्दलचे प्रयत्न, मरणाविपर्यीं खारी झालेला हताश रोगी ज्या विपण्ण हास्यानें आत्तेष्टानीं दिलेलीं औरधें घेतो त्या हास्यानें ती मान्य करून घेत असे.

• ३ •

आज नागत महीधर रुक्मिणीला आपण भाणलेली शिंकार—आपली ती मेलेली हरिणी—दाखवीत होते. नेम चुकविणारे धनुर्धर म्हणजे आमचे महीधरच होते हें आता सागावयास नकोच. जवळच तो यशस्वी धनुर्धर अदबीनें उभा होता. वयानें बावीस तेवीस वर्षांचा, नेहमीं किंचित् रिमत करणारा, डोळ्यातल्या चमनीन बुद्धिमत्तेची साक्ष पटविणारा, रोमारोमातून त्या जीवतपणानें तरतरी दाखविणारा, मर्दानी बाध्याचा, फोंवळ्या नाळपणावर मर्दुमर्वाचा किंचित् कठोर मुलामा चढविणारा, सूर्यतापानें पिंजळट गोरेपणा थोडासा करपल्यामुळे आपला पेशा जाहीर करणारा—एकदरीत, एकाद्या तडणीच्या डोळ्यानीं त्याच्या मोहकतेकडे पाहणें म्हणजे बरेंच धोक्याचें होतें आपले दिलदार गिरासदार रुक्मिणीला त्याच्या पराक्रमार्चें वर्णन ऐकवीत होते.

“रुक्मिणी, हा आपल्या शासपूरच्या जेसग जमींदाराचा मुलगा पराग (प्रयाग) यानेच ही हरिणी मारिली. माझ्या बाणानें मी बसलेल्या हरिणीला पळावयास लाविलें, पण यानें आपल्या बाणानें पळती शिंकारमुद्रा जमीननेस्त केली ”

सऱ्या गुणाच्या वर्णनासाठी स्वताची कमी किंमत करिताना उदार वाणीच्या महीधराला मुळींच सकोच वाटला नाहीं.

अप्रकाशित गडकरी

रुक्मिणीने वैभव्याच्या जाणीवेने हसत हसत ते बोलणे ऐकिले तर्क
दृष्टीच्या कौतुकाने तेजस्वी धनुर्धराला न्याहाळीले आणि स्त्रीहृदयाच्या कर्कश
दृष्टीने मृत हरिणीकडे पाहिले चित्रपणाने हसत ती म्हणाली, “हं अचूक
रासधान कौशल्याचें तर उरेंच, पण पुरुषाना आपलें कौशल्याचें प्रदर्शन
निर्दयपणातच का बरं करावें लागतें ! ”

कोमल हृदयाच्या या हृदयभेदी प्रभामुळे अहङ्ग तरुण विरमला, शरमला
आणि सापराधृच्छीने खाली पाहू लागला मोठे महीधर आपल्या लाडवीच्या
दयाळूपणाचें कौतुक करण्याकरिता हसले

रुक्मिणी, तुझ्या या प्रभाचें उत्तर विचारा पराग काय देणार ! जगाच्या
आरभापासून पुरुष कठोरतेचा मालक होऊन स्त्रीकडे कोमलतेचा वाटा आलेला
आहे पुरुषाचा पराक्रम एकत्राला जराही करण्यात पहावयाचा आणि स्त्रीचा
पराक्रम जराही मनुष्याला बर करण्यात पहावयाचा देवी मानवतेचा स्वभावच
होऊन बसला आहे ! एक हृदयाचे दोन तुकडे करण्याकरिता पुरुष जमाला
आला आहे आणि दोन हृदयांना एकजीव करण्याकरिता स्त्रीजातीचा अवतार
आहे ! देवी मानवते, पुरुषाचाचें प्रतिविम्ब समरागणावरच्या रक्तप्रवाहात
पहावयाच आणि स्त्रीत्वाच चित्र एकातातल्या अभुप्रवाहात पहावयाचें
अशी पक्षपाती दृष्टि तू कधी बरे बदलणार !

त्या अनाथ, मृत हृदयावर स्त्रीहृदयाने एक अश्रु टाकिला ! कोणत्या तरु
णाने तो अश्रु आपल्या हृदयात साठवून ठेवण्यासाठी हृदय द्विधा करून घेतलें
नसतें ? विधात्या, अश्रु निर्माण करण्याची कल्पना तुला कोणी बरे दिली ? एतचित
त्या हरिणीच्या जागी एकादा हरिण असता तर पुन्हा सजीव झाला असता !

घेडे तपस्वी ! अमृताच्या आशेने स्वर्गप्राप्तीसाठी तपश्चर्या करीत बसले
आहेत ! शानाची ही दशा ! मग विन्हाच्या व्यवहारी जगाला काय ह्सायचें ?
मोती काढण्यासाठी जग सहस्रच समुद्रतळीच्या चिखलात बुडया मरीत बसणार !

“ पाहिलेंच, एका गरीबीने मनुष्य किती मागे पडतो तें ! या आपल्या
तारण्याच्या ताळकदारीत याच्या तोडीचा तिरदाज नाही स्वभावाने उमडा
लिहिण्याचाचण्याचाहि थाला मोठा शोक ! आपले मोरजी (परोहित) याचे
नेहमी गोडवे गातात इतकें असूनही आज हा आपल्या दृष्टीस पडत आहे ! ”

आपली स्तुति ऐकण्याचा कटाळा करणारा पराग शाहीनसने खाली पडत
होता मधून मधून ओशाळल्यासारखाही दिसत होता

एक सुरकारा टाकून रुक्मिणी म्हणाली, “ गरीबीचा आश्रय लहानपणीं
चांगलाच अनुभव मिळाला आहे ! बाबाना आपल्या भेगीसाठी गिराडीत
यात्राला कितीतरी यातायात पडत असे ”

महीधर पुढे म्हणाले, "बहिमणी, मी आता याला शिकारवर ठेवूनच घेणार आहे. पराग, रहाणार ना तू आठ्ठपायून आमच्या तैनातीला !"

तीर तरवारीचे ते दिवस. लातगुळीचा, जन्मकाळाचा परिणाम त्या वेळीं चिरजीव होत नसे नशिवाच्या घोडगैदींवर चेलगाम फेरफटका करण्याची खवढ असल्यावर आपण होऊन जेरघदाने बदिस्त फोग होणार ! वारा प्यालेत वासरुमुढी मुरासमाधानाने गळ्याला दावे लागू देत नाही, मग तारण्याच्या पठारीवर चागडलेल्या परागाने तैनातीच्या खोड्यांत पाय अडकविण्याचे दूरच राहिले.

विनयशील बाणेशरपणा पराग म्हणाला, "सरकारसेवेसाठी तैनातीतच पशाग रहावयाला हवे ! ठाकूरश्री किंवा ठकरळा (ठाकुराणी) म्हणतील त्यावेळीं मी पायाजीं हजारच आह.

परागच्या तरुण मनातले तारतम्य ओळखून ते मोठ्या मनाचे जोडपे मनापायून हसले. महीधरांनीं सांगितले, "बरे, तुझ्या मनास देईल त्याप्रमाणे कर. पण हरघडी बाडपान मात्र येत जा ! आणि आज आता घरी जाऊ नकास, जेसुग जमीदाराना मी सांगून पाठवितो."

बहिमणीनेही असाच आग्रह केला. पराग त्या दिवशीं गिरासबाड्यातच मुकामाला राहिला. एका दिवसाच्या सहवासातच त्या नवरागायकोच्या मन-मोकळेपणाने परागच्या गरीबीने संकोचवृत्ती कितीतरी खोडून दिली.

शेलम कादंबरी

.....

१. पात्रे

शेलम : नायिका

सिंधु : The suffering victim

नर्मदा : The fallen widow

शरयू : suffering widow कणवून जीव देणे

नीरा given to शकु daughter to, trait देणे विनोद

माजरी (मस्तानी) : sister to शकु. नागशरी

दादासाहेब दीड शहाणे Husband to नर्मदा

नानासाहेब नवरे finally married to शेलम्

वसुधादेव बावळे • father to the Hero रत्नाकर
 भग्यासाहेब भोळे : Husband to किंधु
 अप्पाशास्त्री आरोळे • The worthless शास्त्री
 बजरंग : son to आप्पाशास्त्री
 शकु : A personality
 रत्नाकर : son to बावळे, The Hero
 अप्पासाहेब आचरट : A wellknown rascal (शरयू नर्मदा)
 शताराम : son to भाऊसाहेब भगग
 भाऊसाहेब भगग • father to शेल्म्
 शौनक
 हरमट हलके वगैरे तीर्थेस्य मडळी

२. कांहीं प्रकरणें

धमगळाचरण

१	पगारच्या सोंगण्या	१८	तारावाचून तारायन
२	नशिबाची शर्यत	१९	विलायतेची बोट जमिनीवर
३	व्यकटगिरीस		बुडाली
४	धर्म	२०	पश्चात्तापाच्या पुढे
४ अ	पश्चात्ताप	२१	टरलें
५	तारवण्य	२२	सेकड-ह्याड सामान
६	सुद्धमी	२२ अ	शरयू
७	विद्या	२३	तीर्थावरचे कावळे
८	अकलेचा सौदागर	२४	हृदयत्रिपुरी
९	इसिक मनुष्य	२५	पश्चात्ताप परिपूर्ण
१०	शुमलप्र सावधान	२६	त्यातल्या त्यात—पग
११	शुमलग्रान्या पुढे		आधीच !
१२	पुढे—पग दुसरीकडे	२७	बाबारे, या बोलायच्या गोष्टी
१३	विद्या, वैभव आणि धर्म	२८	बजरंगाचें ब्रह्मचर्य
१४	चतुर्थे सत्यम्	२९	नर्मदेचा ओघ
१५	धर्मोपदेश	३०	काळी कपिली
१५ अ	शौनक	३१	झाडु, शौनक व शरयू
१६	मले मालोजीराव !	३१ अ	धर्म व व्यवहार
१७	शुमलमाची उजळणी	३२	त्रिकालदर्शी भारसा

३२ ष	शरयू समुद्राला मिळते	४१	नाइलाजामुळे !
३२	मागितले दान फसें पडलें	४२	नर्मदेनें काय करावें ?
३४	नयलाखाचें एकच मोती	४३	एक धग
३५	शौनकाचा इतिहास	४४	ज्ञावाण, शौनक !
३६	अग्निहोत्राची गडबड	४५	कोमलतेचीं फुले
३७	नव्या जमान्यांतला हॅम्लेट	४६	येतावर आले !
३७ ष	शौनक पुढें होतो	४७	टोप्या फिरविल्या
३८	संगूना प्रोग्राम !	४८	अग्निहोत्राच्या ज्वाळा
३९	इजा, विद्या आणि तिचा !	४९	शौनकाने केले काय !
४०	धर्माचा डंका	५०	सायंक झाले !

मृत्युपत्र

३. कांहीं कल्पना

शकुंच्या कल्पना—स्त्री होणें. परमेश्वर माणसें कधीं उत्पन्न करितो—स्वर्गांत दाटी फार असणें—मावळीसारखी मक्ति—स्वर्गाच्या वाटेवर दाटी नसते—थरे दोस्त हम पाठवेंगा.

होलम—आरद्यासमोर असतांना तिच्या गालवर अधु पडतो—माझ्या प्रेमसंन्यास नाटकाबद्दल एकाचें संगितले, अधु शब्द येतो—एकाचें म्हटलें मयाण शब्द फार थेळां येतो—

—लगा ठरलें म्हणून रडते !—हिंदु मुलीला हृदय तरी आढे का—मुलीनें जेवतांना बोलापचें नाहीं; नाहींतर त्या शरयूला विचार—शरयू कोण !—एक बालविषया—चौरे

—शौनक शेवटीं नर्मदेचा स्वीकार करितो—पतिताच्या सह्यासानें मी पडेन असें मला वाटत नाहीं;—

—परमेश्वर सोंगट्या खेळतो—निकालाचे फांसे—बुद्धिबळ खेळत नाहीं—

—अज्ञागळ वाचक आ पसरून कशा उभा राहतो—

—शौनक : माझ्या कृत्यांत स्वार्थाचा अंश होता म्हणून तर त्याला यश आलें नाहीं.

—जयंताची व शौनकाची भेट—द्वितीयेचा चंद्र.

—वाचक, नर्मदेचीं समजून बराचला जवळ जाऊं नकोस; नाहींतर मोहांत पडशील.

सिंधु आज सकाळपासून एकीकडे बसून सारली मुळमुळ रडत होती का वरें! मनुष्याने 'बाळमित्रा'चें पुस्तक तिला दिलें नाहीं म्हणून! चिमुरड्या मनुष्याने तिच्या लोंकरीची गुतागुत वन्न ठेविली म्हणून! शेजारच्या बाळासाहेबांनीं बुद्धिचळें खेळताना तिच्यावर ध्यादी केली म्हणून! पुढल्या घरच्या कमळाताईनें बाहुलीच्या लग्नात तिला "वरमाई, विहीगवाई" म्हटलें नाहीं म्हणून! भातुकलीच्या दिवाळींतल्या चिमुकल्या करज्यासाठीं आईनें इवलेंस सारणपुरण दिलें नाहीं म्हणून!

छे तशातलें काहीं नाहीं अनोळखी वाचक! हा "छे" म्हणण्यापूर्वीं विरचवृत्तीनें मी जो दीर्घ श्वास आत घेतला हा 'छे' म्हटल्यानंतर मी जो दीर्घ नि श्वास बाहेर सोडला तो दीर्घ श्वास—तो दीर्घ नि श्वास—मनातून जनात मिरविण्यासाठीं अवतरणाच्या माझ्या उदासीनतेच्या स्वारीचे हे आघाडी पिठाडीचे स्वार, अनोळखी—पण मनोवृत्ति ओळखणाऱ्या वाचक—जर हे स्वार तू पाहिले असतेस तर माझ्या मनाची उदास छाया तुझ्या तोंडावर उमटली असती, तुझ्या मनावर बटली असती, तुझ्या मनाची चलयिचल हाली असती, मी काय झेलणें हें तुला एफदाच ऐकून झळलें नसतें आणि तुझी समवृत्ति झाल्यानंतर तुला नीट समजण्यासाठीं मला पुढा एकाद म्हणावें लागलें असत की—

छे तशातलें काहीं नाहीं! एवढ्याशा गोष्टीवरून ती सकाळपासून आता पर्यंत—चांगले दोन तास—सारली रडत कशाला बसल! आणि एवढ्याशा गोष्टीवरून रडत बसण्याइतकी ती आता लज्जन का आहे! आज तिला काहीं नाहीं तरी पधरावें बरें असेल आता ती लज्जन कशाची! बाकी ती अजून लज्जनच असती तर—तर—या "तर" च्या पलीकडे सारें ब्रह्मांड आहे! पण तिच्या पलीकडे आजपर्यंत गलें आहे कोण! आणि यापुढें जाणार आहे तरी कोण! वाचक, तूही नाहींस आणि मीही नाहीं! आणि आता सिंधूही नाहीं! तुझ्यामाझ्याप्रमाणेंच सिंधूलाही आज तिचे बालब्रह्मांड पारलें झालें आहे! चल, सोड एक उदास उदासा, द्याक एक अमोल अश्रू त्या तुमच्या आमच्या मावळलेल्या बाळसूर्यांच्या अप्यासाठीं आणि त्यांच्या स्मृतिरूप संध्येवरून आपली अश्रूण नजर सिंधूच्या अश्रूण मुखमळार! वाचक, आता तुझ्या हृदीसमोर लाली दिसते ती बाळसूर्याच्या स्मृतिसंध्येची नाहीं

पण सिंधूच्या रडून रडून लाल द्यालेल्या मागवरीची ! काय, तुला तिचें रडवें
तोड पादस्त नाही; मग थळ आपण जाऊन तिची समजूत करणाचा—हो,
पण हें सांगावचें सहिलेंच आहे कीं सिंधु आन रडते का ? सागू आतां ती
का रडते ?

आज तिचें लग्न टारलें म्हणून !

हें वर्णन कादंबरीत नमंदेवडल देणें

तोड ही मात्र

.....

श्रीग वंदे !

तोड ही मात्र

एक सामाजिक नाटक

लेखक :

राम गणेश गडकरी

मुंबई १९१६ ऑगस्ट ता. २

अपेक्षपत्रिका

संपत्तीला फुलाचा वास पार आवणतो

असे पुष्पळाच्या तोंडून

ऐकिलें आहे,

म्हणून

नेवड्याच्या घनात दडलेल्या

नायिणीची

पा त्हालेल्या माळेच्या फुलांनी

पूजा बाधून ठेवीत आहे.

राम गणेश गडकरी

मंगलाचरण

ज्या प्रेरणेने

चिपलाच्या गाळात जन्म घेणारी कमलिनी
आकाशस्थ पवित्रतम तेजोनिधीकडे
आपलें मुखमंडल आशेने लाविते—

आणि

आकाशात जन्मलेली वीज खाली
मार्तीत पडून मातीमोल होते—

अशा त्या गूढस्वरूप

स्वभावधर्माला

हैं आश्चर्यपूर्ण वदन असो.

श्री

तोड-ही-माळ

प्रवेश पहिला

[पौर्णिमेची संध्याकाळ. आडट हाऊससमोरील बाग. चडुऱ्यावर तरंगली आहे. मागे दरवाजाचा पडदा दोन्ही बाजूस सरकवून शामल तोंड काढितो.]

सर : इकडे चंद्र, इकडे चंद्र (मागे पाहून) अगबाई, आणि इकडेही चंद्रच !

शा : तर, आज चंद्राचा सहस्रजप माडिला आहेस वाटते !

सर : शामल, मी मोठ्या बुचकळ्यात पडले आहे; आज आकाशात चंद्राची समा तर यागली नाही ना !

शा : म्हणजे !

सर : आज पौर्णिमेची संध्याकाळ ! हा पहा पश्चिमेकडे तांबड्या अन्नपर्वतावर वसलेला चंद्र; हा पूर्वेकडे तशाच देसाव्याचा दुसरा चंद्र ! अशा रीतीने उगवत्या मावळत्या चंद्रसूर्याची चूकभूल होऊन मला

पूर्वपश्चिमेचें कोडें पडलें; पराच्या खुणेवरून उत्तर ओळखण्यासाठीं मागें पाहिलें तरी—

शा. : भलतेंच उत्तर मिळालें !

त. : मागें गुलाबी पडद्यातून होमायगारा तुझा मुलचंद्र ! म्हणून म्हटलें, तू विलायतेस जाण्याची बातमी चंद्रलोकापर्यंत पोचून, आमच्या आजच्या चिमुकल्या समारंभात भर टाकण्यासाठी कुवेरभांडारीची सारा चद्रावळच खार्ती उतरावयाला लागली कीं काय ?

शा. : मुजाला चद्राची उपमा देणें जर मला आवडत असतें तर मी तिथूनच तुझ्या कोड्याची समस्या पुरी केली असती !

त. : ती कशी काय ?

शा. : दक्षिणेकडे माझ्यासमोर दिसणाऱ्या तुझ्या मुलचंद्राची या तीन चद्रात भरती केली असती आणि हा चार चद्रांचा चौक चारी दिशाना वाटून, आपल्या या मध्यलोकाला—स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ यांनीं उभारलेल्या तिमजळी इमत्याच्या दुसऱ्या मजल्याला ईश्वराचा भारसेमहाल ठरविलें असतें ! पण, मुजाला चद्राची उपमा देणें मला मुळींच आवडत नाहीं !

तह : का ? सुंदर मुजाला चद्रापेक्षा दुसरी कोणती उपमा साजगार ?

शा. : चद्रासारख्या गोल चेहऱ्याचीं माणसे माझ्या दृष्टीला मुळींच सुंदर दिसत नाहींत.

तह : आणि मग दिसतात कोणती ?

शा. : लवचक, उमट चेहऱ्याचीं !

तह : मग गोल चेहऱ्याचीं माणसें सुंदर नसतात असेंच शालें !

शा. : निदान माझ्या दृष्टीनें तरी त्थाण ! सौंदर्याची—विशेषतः स्त्रीसौंदर्याची कल्पना करण्यासाठीं मला प्रथम चांगल्या सुंदर—भव, सहजसुद्धा माझी आवड आपोआप तोंडी येते—प्रथम चांगल्या सुंदर लवचक चेहरा पुढें उमा फरावा लागतो. इतर गोष्टींकडे मी त्यानंतर लक्ष देतो.

तह : ही तुझी सौंदर्याची कल्पना फारच आटोपशीर होत नाहीं का ?

शा. : तह, सौंदर्याची काटेतोल व्याख्या करणें शक्यच नाहीं ! कविते प्रमाणेंच सौंदर्याची कल्पनाही ज्याच्या त्याच्या आवडनावडीप्रमाणें बदलत असणार !

देशभरती अधाराची अरधा काळी छाया ॥
 व्यापि जिवाला आठवणाची अडक उदम माया ॥
 प्रेमरुया ही ऐकायला नको रिकामा वान ॥
 आची त्याला दखलात्याची मुक्या मनाची तान ॥
 उदास सध्याकाळ, भोवती वारा वाहे कुद ॥
 चढे शाहिरी शराब झाला गोविंदप्रब धुद ॥
 एक मनाच्या मरजीसाठी प्रीतीचा इतिहास ॥
 लिहुनि ठेविण रसिक वाचना, खुशाल त्याला हास ॥

कथाशेष : सदिग्ध व्यक्ति

पुढ लफाकत वाजत गाजत आला पाउसकाळ ॥
 हिरवळले त्या काळीं सगळे मिरजमळ्याचे माळ ॥
 नाच परोपरि करि विजलीची वर लग्नलपती घाई ॥
 भीतीनें डोळ्यात तुझ्याही खेळे ती पचळी ॥

शीतल जळकण तनुरि उजवी शीतवात निजरग ॥
 किंचित् मिजलीं, गारठलींही अपुलीं विद्धळ अग ॥
 निकट, निकट सरला—नकळत अतर विलया गले ॥
 उष्णभासें परस्पराचें शीत निवारण केले ॥

स्त्रीहृदयाची संकोचवृत्ति कोमल तितवी वृत्त ॥
 प्रसंग साधुनि करी विरस मग लावि मर्नि दुरदूर ॥
 चुकल्या चित्ता चप्पण लागे, हृदय सशयें हालें ॥
 सीमारेषा निरसिह्या न तो, इद्रचाय मावळलें ॥
 पुढा मनाच्या जगात आली कितीकदा ती वळ ॥
 एकसारखा करी आपुला झाला तितका खेळ ॥

झालें असतें काय दुज्या धर्गि नच त्याची जाणोव ॥
 अवघड फोंडें हुडकायातें करीत घडपड जीव
 क्षणचि आगखी एक, शब्द वा एक, दवसान्त ॥
 जरी लामता तरी हा चुकता असा मनाचा घात ॥
 उंच पटारीवरी घांवतां फूलपांखरामार्ग ॥
 हात सरकला पुढें—अरेरे—पंखहि हातां लागे ॥
 तोंच तेषुनी कडा लागला, तें सरतें पाऊल ॥
 दुसर्नि तरळतें फूलपांखरू पाटि दटिला भूल ॥
 अधांतरीं तें भिरभिरतें मग, अंतर नसतां पार ॥
 नडावलेल्या जिवास भासे परि तें नानाकार ॥
 विश्वासाच्या लहरींवरतीं दूर तरंगत जाई ॥
 उदास ओसाडीच पुढें ती चरती खालीं पाही ॥

जुन्या प्रेमास—

.....

प्रेमाचीं भाषणें परिसतां किंवा बदतां तद्विषयीं ॥
 तुम्ही स्मृति क्षणमात्र होत मज, लहरी नाचवि जी हृदयीं ॥१॥
 तुम्हा आतां ऋणानुबंधचि—कुणी कुणाचे बरि नाही ॥
 तरी न विसरे जीव—आपुलें गूढ असें जें मनिं पांहीं ॥२॥
 रविकिरणानें कमळ विकसतें—कधीं कुठें तरि केव्हांही ॥
 किरण मरे तें—कमळहि नाही—परि झालें तें नच नाही ॥३॥
 जें झालें तें नित्रगुप्तही लिहून ठेवी स्वर्गांत ॥
 स्वच्छंद्याची जी देवी ती जग्यंतीही तें गात ॥४॥
 नवीं बंधनें तुला लामनीं—आणि लामतिल तशीं मलय ॥
 परंतु गेली पहिली भीति—प्रीती प्रतिपन्नद्वय ॥५॥
 व्यवहाराची बुद्धि मर्मना तुजपासुनी ओडुनि नेई ॥
 मदिरेची ही भ्रष्ट दिव्यता स्वतंत्रता मजला देई ॥६॥
 प्रेमाचे तें चरित्र लेव्हां ओगळी चान्द्र केलें ॥
 आम्ही रडलों, जग हंसलें—परि जें झालें तें झालें ॥७॥

विरे जळि गार ॥ झडपिळा घारिनें हार ॥

गेल्या रात्रीं खेळत होती ॥ गार्गी, नयनीं, हृदयावरनीं ॥

नाचत रोमारोमाभंयतीं ॥ सखे ती लज ॥

कुणीकडे पळाली आतां ॥१॥

तुडुनी ज्याचें बघन घाई ॥ लेजा न साल्यगाच्या राही ॥

पडलें थोरपणाच्या डोहीं ॥ लजाजाल ॥

हरपलें कालव्या काल ॥२॥

राजनि स्मृतिही ज्या रात्रीची ॥ भुसत्या फलनेंत चित्रीची ॥

इहनी लजा माझ्या मनिची ॥ रात्र ती मेली ॥

हें काय करोनी गेली ॥३॥

डोळा मिडतां त्या डोळयाला ॥ रगनि वयतीं वरतीं गालां ॥

रोमांम्याच्या कांद्यावरला ॥ सदांचा ताना ॥

मुगि गुल्लब नेला माझा ॥४॥

घरघर नाचत हृदयाभरतीं ॥ छावि नंतरदि पायावरतीं ॥

खिळवि जागिच भावनि मज ती ॥ कुठें ग आज ॥

घोरच्या मनाची राज ॥५॥

रात्री शेतें भ्रमण पोर ॥ एका रात्रिच शालें घोर ॥

माझा शळपणाचे घोर ॥ घाई पार ॥

नवगचे जादूगार ॥६॥

हांयत हासत मदिरीं आलें ॥ घाई मी तर फत्तर शालें ॥

हृदयाचांचुनि कादिं न हाले ॥ चाले भास ॥

हालवी पार हृदयास ॥७॥

गार्गी, नयनीं, ओठावरतीं ॥ नाचे मुक्या मीतिची भरती ॥

धमकति धमपिंदु तनुभरतीं ॥ नवगलची ॥

राज ती जव्या नरवाणी ॥८॥

... ..

कदनी भिराण्या मदिनार ॥ हसे तें केले ॥

मग हृदया कदरिज केले ॥९॥

भिन्न देश, भाषा भिन्न ॥
 कृत्रिमैव सृष्टि स्थित ॥
 कटाळा आला परता ॥
 वेधुनही झालो सरता ॥

स्वागत

.....

शुभमंगल दिन साचा ॥ बटु भाग्याचा ॥
 निरखुनि सानुज श्रीगुधराजा ॥
 वृत्ति मनाभ्या ह्योद्भव ज्ञा ॥
 उघडुनि त्या नव पाळ्या लाजा ॥
 एक नाद भरती मगां ॥ जय शंभूचा ॥ १ ॥
 स्पर्शहि विघ्नाचा नच झाला ॥
 होम निरामय आपण आला ॥
 कैल्या वश नव विद्या सकला ॥
 भाग्यमूर्त ये उदयाला ॥ प्रजावनाचा ॥ २ ॥
 अभिरादन करित नितर्गा ॥ मुदर योगा ॥
 प्रमा रवीची करि अर्धांगी ॥
 ज्योत्स्ना ठेवी विधुन्या संगी ॥
 जो वमुधरेसी योजी ॥ अबर भागा ॥ ३ ॥
 विद्या धेभव लाभे उमरा ॥
 प्रजाप त्याचा सद्व्यय द्याया ॥
 मुलघीर्षी अलङ्काराया ॥
 प्रमुप्रकादे लाभ घडो ॥ रात शरदाचा ॥ ४ ॥

प्रणति लीन तव पदासि नृपाल !
 निज परिजन ज्यास करित ॥
 जयां स्वकीय म्हणविसि ज्या सुखप्रदा सदाहि ॥
 (सामिमान जयांसि म्हणविसि सुखप्रदा सदाहि ॥)
 आश्रयार्थ धांवुनि जरि सकलहि ॥
 ललितकला दासी ॥ येतांच तव पदासी ॥
 सुखद सदानि बसवुनि हंसविसि नटविसि नव गुणांहि ॥
 ही विशाल भव्य नयनसुभगा ॥
 नाट्यरंगशाला ॥ गाईल तव यशाला ॥
 करकरिल तव गुणगण-रती हृदय, उदारताहि ॥

स्वस्ति तुम्हातें, मित्रा

स्वरित तुम्हांतें, मित्रा,—यद्त सहजि अशी वाचा ।
 द्या मज हा अधिकार तुम्हांला 'मित्र' म्हणायाचा ॥ १ ॥
 मित्ररूपेन मित्रलाभ हा झाला मज तुमचा ।
 किती वाटला तुमचा परिचय एकचि दिवसाचा ॥ २ ॥
 थोर मनाशी क्षणमात्राचा परिचय चर्चाचा ।
 क्षणसहवासं ऋणानुबंधहि जमतो कायमचा ॥ ३ ॥
 अल्पकाल जल वगुनि समयी मेघ धन्य होती ।
भूभागावरती ॥ ४ ॥

धिग् तव जीवन, धिग् बुद्धीर्ते; धिग् त्या रूपात्मा ।
 दुर्गमसया आश्रय दे त्या धिग् सौंदर्यात्मा ॥
 तुझा कराया मत्कननाचा विषय मजसि वाटे ।
 स्मरतां तव हृनि मत्तएव नद सर्वथैव आटे ॥
 जीव होतसे गतवृत्ताच्या स्मृतिने ओशाळा ।
 शुद्ध वस्तु । तव नीचरगाचा पडता पडताळा ॥
 श्रीमान् रविच्या किरणी शोभे भिकारडी काच ।
 त्या भगवता गमे तिच्या तो तेजाचा नाच ॥

नौका

याइत जें जें पात्र साररा एक अनताचें ॥
 काळ फवतन हें दो रगाचें दोन भोष त्याचे ॥
 त्रिकाळ यमुना कृष्ण उळाची धवल धवनगगा ॥
 उधळित जाती एकसारख्या हृत्तरगगगा ॥
 ब्रह्मनटावर नौका एकचि ही धडवायाची ॥
 चिरतनावर ध्वजा एवढी ही फडवायाची ॥

अंतरिं खेद भरे

अंतरिं खेद भरे ! दीन वदन बोलेना ॥
 घन्य आलोक, शून्य जंग, घन्य हृदय डोले ना ॥
 शुभ दर्शन चरणाचें नच आता म्हणुनी ॥
 देह हा जड जाहला । शोकविकल हाले ना ॥

मर्य जीवित यावरी वज्र पडेना कां शिरी ॥
हे अपयदा आजि या । प्रावतनि हत जालें ना ॥

निर्दय देवीस !

.....

हृदयशारदे ! निर्दय देवी ! ठेव मनीं खोल ॥
प्रेमसारांनीं मरणाराचे शेवटचे बोल ॥ धृ. ॥
नव कवनाची अफू खाठनी गुंगच होतो मी ॥
वेसावध टाकिलास वेड्या प्रेमाच्या होमी ॥
मारिलेस जें निज नफ्याच्या किरणांचे भाडे ॥
गुंग मनाला चेतन्याचें सौख्य तदा झालें ॥
ठाडक नव्हतें परि मज जेव्हां भेदित तीं गेलीं ॥
रंकिं त्यांचीं प्रेमविषांनीं होती भिजलेली ॥
भरत चाललें हृदय सारखें प्रेमविषें न्हालें ॥
नेरादपाचा धका बसुनी गमे ठार झालें ॥
नयनसारांनीं मम हृदयाच्या मध विंध्या केल्या ॥
फुटलें तुटलें सांघिते त्या आशाही मेल्या ॥
चिरविरहाच्या तापानें त्या विलयातें नेल्या ॥
रंगळ्यायाही विंध्याच्या पार उडुनि गेल्या ॥
मेलेल्या आशांचीं फांसुनि राखाचि निर्जीव ॥
पावरोतो हृदयाच्या विंध्या हा वेडा जीव ॥
यज्ञब्रह्म तो घाटेला मना तें प्रेमविषें भकला ॥
ज्या त्या वस्तूमध्ये दिससी वेड्या डोळ्याला ॥
निर्दय देवी हाय ! किंति हा केला अविचार ॥
हृदयमंदिरा मोडुनि केलें प्रेमाला ठार ॥
नयनसारांनीं करितां तुफडे माझ्या प्रेमाचे ॥
अश्रुरूप नयनांतुनि वाहे रक्त पहा त्याचें ॥
प्रेमविषानें रक्त करपता निधाखापरसी ॥
पगपगीत हीं याक पसरते मिळते वान्यासी ॥
त्या वान्यानें भोंवतालचें जग हें होरपळे ॥

सजीव होत काल मग तें बळे आत्र समजें ॥
 हें रानेचें चित्र जमिंच्या तसे पदा त्याचें ॥
 वस्तुवस्तुग ध्याया यत्ना राग करी नाचे ॥
 निर्य देवी हसता हसता वेळ हें काय ॥
 आग लागती जगास माझ्या विश्व लया जाय ॥
 कोमल जाला सौंदर्याची प्रेमाचा राग
 आणुनि हृदयीं झेपुनि घे मी तुझे नयनराग ॥
 प्रेमाचरणा करिता देही हातदि हातात ॥
 गमनें नव्हते कीं तू परिक्षित भसा पुढ पात ॥
 प्रेमाधाने विश्वासाने घडनि करी हात ॥
 टाकिलेस त्या नैराश्याच्या मयाग डोहात ॥
 त्या हृदयाची माती माती यापरि चलीम ॥
 कल्पनेत मम शिरून आता पाहत बसलीस ॥
 का हससी निर्दये दावुनी प्रीति अशी फुगवी ॥
 तय शरि मरणाचा तळमळ काय तुला हसवी ॥
 करकमलाचीं दळे दळाशीं लाविताच अग ॥
 सपत्त्याच्या भेटीचा तों गमै पूर्वराग ॥
 प्रेमाधाना परि विश्वास घडनि भसा हात ॥
 टाकिलेस त्या नैराश्याच्या मयाग डोहात ॥
 प्रमयाचना परिसुनि हसलिस गारांच्या गाठी ॥
 हृदयाच्या रगाची आली गालावर लाली ॥
 भावि मागण्यांची माझ्या उपाच ती यमली ॥
 हाय ! निराशा रात्रीची या परि सध्या ठरली ॥
 मरिथ्यकाळामधून माझ्या दिवस पळालाच ॥
 काळ्या शरीं काळोखाचा अखड हा नाच ॥
 आग लागता हृदया निरती नि श्वास ज्वाला ॥
 तापुनि लाग काळोखाचा रस उकळायाला ॥
 बळ्या जगांतली प्रेमाचीं भूतें हीं सारीं ॥
 रसरसलेल्या काळोखामधिं भाजतात मारी ॥
 ऐक तयाच्या अखेरच्या या मयाग किंवाळ्या ॥
 बहिरे होते अगचि सारे बसति जगनडळ्या ॥
 प्रमहि माझे त्या हृदयाच्या रमशानात बळतां ॥
 हें रमणाचें भूत नाचत त्या जागीं आतां ॥

झाला माझ्या भावताळच्या विश्वाचा जाळ ॥
 त्या राखेवर नाचाया मी झाला वेताळ ॥
 ही हृदयाची आग भडकली जरा विझायाला ॥
 अभ्रुजलाचा समुद्र गिळिला तरी न तो पुरला ॥
 जिथे जिथे ही पडते माझी सैतानी दृष्टि ॥
 काहीच्या काहीच होतसे तिथे विथ सृष्टि ॥
 रम्य चद्रिका करपुनि होतो तिचाहि काळोख ॥
 आनदाच्या या नदरेने होत महा शोक ॥
 जळती तारा, फुले करपती, वाय कथा याची ॥
 निध्रेमाने राख जहाली श्रीजगदीशाची ॥
 आग भडकला हृदयामधला ईश्वरही मेल ॥
 निर्दय देवी खेळ एवढा पहा तूच वला ॥
 ही हृदयाची आग भडकली जरा विझायाला ॥
 अभ्रुजलाचा समुद्र गिळिला तरी न तो पुरला ॥
 तुझा पूर्ण मुलचंद्र पाहुनी हृदयसागराला ॥
 पूर्णानंद भरती आली पूर्ण पौर्णिमेला ॥
 परि तो निर्णय चंद्र न आता करित रम्य हास्या ॥
 नैराश्याच्या काळोखाची आज अमावास्या ॥
 खळजडुनी हे आले दुष्पट उघाण दरियाला ॥
 विरविरहाचा बडवानलही आज उचकळला ॥
 काळोखाचा थफाट दरिया आकाशीं चरती ॥
 काळ्या पाण्याचा हा दरिया हृदयाच्या भवती ॥
 इकडे दरिया इकडे दरिया कोण मूळ काया ॥
 कोण कुणाची छाया, खेळे लपटाव माया ॥
 विरहाग्नेने ही पाण्याची विश्वे सळसळती ॥
 दोही दरियामधल्या लाटा घडाघडा जळती ॥
 एकमेविवर आदळताना निचा जळताना ॥
 त्या लाटातुनि भीषणतेच्या निघती या ताना ॥
 शशावातावरती त्याचा नाट असा नाचे ॥
 मुरामागुनी खर उखळती माझ्या कवनाचे ॥
 असली कपने गाता गाता निराशाधकारी ॥
 अर्धा मेल येउन पडला मरणाच्या दारि ॥
 तुझा विपारी धाव यापरी अपुर्तोच राही ॥

सुख तर नाही — नसो परी हा जीवहि नच जाई ॥
 टाक विपारी नजर जराही पुढा एकदाच ॥
 पुढा एकदा — पुढा विपारी बागाचा नाच ॥
 काळमुलीं दे लोडुनि झालों बहु फासावीस ॥
 हीच विनवणी तुझ्यासारख्या निर्दय देवीस ॥

तुफान दरिया असा तयाच्या हलकडोळात ॥
 मरणफाळचीं गाणीं असलीं बसलीं मी गात ॥
 ये का लाविशि अशिर एकदा करि पुरता ठार ॥
 निज भक्ताच्या हत्येची तर हीस तुला फार ॥

इंद्रजिताचें पत्र

.....

शोपकन्यका मुलेचना ती सत रावणाची ॥
 इंद्रजिताची मार्या देवी सान्या जगताची ॥
 निडबलेला पतिव्रतचे वीर रण गले ॥
 देइ ठेविला घरीं सतीचा मन सगें नेल ॥
 दैत्य वानरीं निडबलेला रणकन केले ॥
 तसें सतीच्या मनिं तर्काचें तुझ रण चाले ॥
 दार वाजले—आली का ग रणातुनी स्वारी ॥
 सखीजनाला पुरे पुरेसें करी सती भारी

हा हाय !

.....

सोडुनि गेला प्रिय जनका का प्रियतम बालेला ॥
 भलत्या काळीं मुहूर्तनिश्चय कां असला केला ॥
 किति हीसेनें विवाहकौतुक केले हो माग ॥
 —आणि—पुढं पारि चितनीहि हे वडें मन लावे ॥

शुभ लग्नाचें शुभतर फल नच पाहिल्लें ताता ॥
 कोणि करावें नव्या त्रिकाचें नव फौतुक आतां ॥
 फरील त्याचें लग्न चहुपरी माता—हा हाय ॥
 मूर्ति परो ती दिसतां आतां हृदयें नसो घाय ॥
 शुभसर्वस्वा मंगल धामीं सौभाग्याच्या जी ॥
 —काय वदावें, कसें वदावें—केविं दिसत आनी ॥

अंतर्कालची याचना

.....

[चाल-आम्रमंजरी तुळा]

प्रार्थितसं एवढें गडे न पाहि जरा मनफडे गडे ग ॥
 मृत्युलोकिची वसती सरली
 जीवन आशा वाटे गेली । मर्यादेपलीकडे गडे ग ॥
 इश्लोका जरि होत पारला
 तरि भेटोस्तव हुश्या, सारला । जीव पदा धडपडे गडे ग ॥

वाहे वारा कसा मसारा, वातचक्र फिरतें ॥
 जुन्या नन्या पानाचें सारें विश्व त्यात फिरतें ॥
 कग धूळीचे उडुनी जाती त्या वाऱ्यासंगे ॥
 हाय हाय, परि ठारिच ठरती माझीं जड अंगें ॥
 या पृथ्वीचें आकर्षण हें मला तोडवेना ॥
 पायाखालीं जरि तुडवितों तरा सोडवेना ॥
 वरतीं वरतीं पळती लपती लसलसत्या तारा ॥
 वायुसागराच्या फनाचे घेंबचि शतधारा ॥
 विमानगतिनें कुणिं धरतुनि रसगंगा ओती ॥
 नमोनिधीच्या उदरीं उडवी हे पळते मोती ॥
 दिसतीं मजला हवीं घाऱ्हाती पुष्पें कालाचीं ॥
 परी नयन द्युनीच टाकित्ती निरणें आशाचीं ॥
 नको मला तें, दिमे न त्या जें तसच नाही जें ॥
 तें आगाया, तेंच बघाया जीव न हा लाचे ॥
 वरती दरिया, खालीं दरिया, असेच झालें ना ॥
 मी पोहाया बनतों तरि हें अगच हालेना ॥
 मनात माझ्या कुणी गातसे नवलाचे सूर ॥
 मलाच ऐकू येति न, नुसती लागे हुरहूर ॥
 माझें गाणें तें ऐकुनि मी श्यावा बेभान ॥
 एकसारखा करितों माझ्या जीवाचा कान ॥
 अतर्यामी आग भक्कना झळून जाऊ दे ॥
 त्या ज्वालामुखि माझी ज्वाला मिळून राहू दे ॥
 हाय हाय तें ऐकू येत न झालों हेराण ॥
 तीव्र मुराचा मलाच लागे मनातला बाण ॥
 इयं टाकुनी मला नजर ही चहूकडे फिरते ॥
 निघतें तितकें मला मिळेना नको तच मिळतें ॥

* 'वाग्वैजयंती' त अत्तबेली याच शीर्षकाची कविता बरीच जुनि अमून निव्या रचनेनदि बरेच फेरफार आशेत

माग लागते कुठ तेथुनी धावतात ज्याळा ॥
 वाऱ्यावरतीं पडता पळत मेटतात काळा ॥
 किती भावना, किती श्वासही त्यासह जातात ॥
 हाय हाय का पळाले त्या पल इथें टाकतात ॥
 येतें काहीं जात काहीं मी नुसता बघता ॥
 कोणी येता जातां मोठ्या आशेनें उडता ॥
 उडल्या पल्लाचा चौवाला लागताच वारा ॥
 तिथल्या तिथेंच हालचालिचा खेळ होत सारा ॥
 निश्वासाच जीवन सार, आशेची दृष्टि ॥
 हाय हाय ही येत कपाळीं मनातली सृष्टि ॥
 मला नकोसा मी तों असतो नित्य मला मीच ॥
 क्षणोक्षणीं उचावत नम कीं भूमि होते नीच ॥
 मेघपृष्ठीवर रुद्ध चंद्रिका नवतेजा पाही ॥
 इथेंच राहुनि जीव विचारा मना तिथें धाडी ॥
 त्या तेजस्वी ओसादीवर खेळे चों आशा ॥
 पायाखाली कडिग भूमि तो बाधित निज पाशा ॥
 हाय हाय त्या मेघामधली एखादी चिजली ॥
 बागी होते न त्याची सारी सृष्टिच फा निजली ॥
 कडकडुनी पडताच तनूवर मुगेल हा जीव ॥
 हाय हाय परि कुणालाच कशि येईना कींच ॥
 देवा देवा खेळ असा हा मांडिल्यात काय ॥
 मनातला हा कैदी करितो सदा हाय हाय ॥
 लास तारका नमीं सहज या ठेविल्यास देवा ॥
 दोनच कुरग्या नयनिं काढिल्या, त्याहि तिथें ठेवा ॥
 या इवल्याशा वाऱ्यावर हें जग गिरक्या खात ॥
 मला न उडवी कसा मनींचा हा शसावात ॥
 पळयासह कधिं पळत मन कधिं उडयासह उडतें ।
 कधिं आकाशामाग दहत सागरिं कधिं बुडत ॥
 कोण तयाला तिवून माग ओढुनि आणीत ॥
 पुढा कोडितें या देहाच्या असल्या घाणीत ॥
 कीं वाऱ्याच्या दोरासंगें वरतीं उडवाया ॥
 जीव मनाचा पतर उडवी फिरुनी ओढाया ॥

तोड तोड त्या दोऱ्या देवा, मन तरि जाऊ दे ॥
 बीब मरू दे, देह जळू दे, काहीं होऊ दे ॥
 एका अशाची तरि आशा पूर्ण कराव्यास ॥
 उरल्या मुरल्या माझा देवा करिं सत्यानास ॥
 दिरता फिरता पुरा लहरिचा स्वैर विश्वगामी ॥
 जाग्या स्वप्नामध्या माझा दारवि मज्जण मी ॥
 सारें विश्व हें टाक जाळुनी स्वप्नलुपि देइ ॥
 मिगल्या डोळ्या दिसे तव दे दिसगारें घेई ॥
 शरीर माझ जग हें माझ वसा जीव घतें ॥
 जियें तिथ हें माझ मज्जला कस आड येतें ॥
 वस्तुवस्तुचा नाग निपणुनी घाऱ्यावर पळतो ॥
 पळतां पळता दूर दूर मग कुगीकडे जातो ॥
 अग्राहास ओरडता मज विलून जाऊ दे ॥
 नादरूप मज त्या नादासह झुनून वाहू दे ॥
 रवितापानें जलविंदूची विरल हवा होते ॥
 कुगीकडे ती पळते याचा विचार मन करितें ॥
 संतापानें या देशाचें अभुच होऊ दे ॥
 अभुजलाऱ्या हवेंत मज्जला फिरून घेऊ दे ॥
 बरतो बारा, बघतो तारा, हें सारें काहीं ॥
 माझ्या देशाचें काहीं कस होत नाही ॥
 करतच मज्जला हा कवीची कल्पनाच अथवा ॥
 त्याच्या प्रतिमेवरतीं मज्जला दे टाळुनि देवा ॥
 हुदैऱ्याचें सुदैव करिं जें पळे सदा दूर ॥
 निराग मर्निचें स्वप्न मला वा माझिच दुरदूर ॥
 माव कुणाचा करिं मज अथवा कोणाची आशा ॥
 उचउच जी बाइल तोहुनि बडान्या पादा ॥
 कुगा मुलाच्या मनातलीं मज करिं वा जिश्या ॥
 ज्या त्या वस्तूवर खेळू दे मायामय भासा ॥
 त्या रमणीचा नाथ न कळता चिर नष्टचि झाला ॥
 तिच्या मनाची प्रमाणा तरि करि देवा मज्जला ॥
 अशक्य असतें, अतक्य असतें, अनंत जें असतें ॥
 त्याच्या त्याच्या पलीकडे ही ती आशा जाते ॥

त्या आशेच्या रुपानें तरि फिरून घेईन ॥
 अमर्याद विश्वाला वळसा घालुनि येईन ॥
 काय दया तुज नाही किंवा असति फार दूर ॥
 शक्ति धाडिशी तिचा होतसे म्हणुनी कीं चूर ॥
 शक्ति मला जी धाडिशि दुसरी ती विरनी बाते ॥
 माझ्याजवळी येतां येतां इच्छामय होते ॥
 ती इच्छा मग मनीं सारखी लावी हुरहूर ॥
 त्या शक्तिचा जळत्या हृदयीं कीं होई धूर ॥

शक्तिहीनता दिली अशी; असल्या इच्छा कां ॥
 अनोळखीला, उच्छृंखल मन मारित कां हांका ॥
 बघुनि विजेच्या नव्या पांकड्या अंधुक चंद्राला ॥
 वाटे त्याची करून घावी होडी जीवाला ॥
 बसत तीवर टाकुनि मागे भविष्यकाळाला ॥
 दिगंति जे जे, अनंत जे जे, हुडकावे त्याला ॥
 या वेड्याला हांउतात वच दे सारे लोक ॥
 हंसोत — परि मग कां उरतो हा वेड्या मनि शोक ॥

शेवटची कविता *

.....

[शेवटची कविता ! माझी शेवटची कविता ! तिला प्रस्तावना काय लिहूं !
 माझी उग्रांची अनाथ कविता देवी—देवी, तूच काय लिहावयाचें तें लिहीं.]

शांत शांत दशदिशा; शांतवा तुमचे दशभाग ॥
 शांत जरा व्हा सुसुसुरांनीं सफळ महाभाग ॥
 अवकाशांतिल वायुसागरा त्याय करि बंद ॥
 चलचक्रा ! तव फिरत्या चुकुक्री ठेव जरा बंद ॥

* 'राजईम' ह्या संग्रहांत पूर्वी प्रसिद्ध झालेली ही कविता मीन माझ्या जवळच्या
 गद्यकर्त्यांच्या हस्ताक्षिप्ताने प्राप्त झालेली आहे.—संपादक

देवदूत हो ! पाउल वाज्जु नया; व्हाच शात ॥
 भूतानों क्षय वद करा हा तुमचा आकाश ॥
 प्रमाशातल्या अणूरेणू हो बद करा नाच ॥
 काळोखाच्या रज क्रमानां ! करा सहन जाच ॥
 नका सळसळू देऊ तरुनो तुमच्या पानाना ॥
 श्वासहि सोडु न या लतिकानों कोमल कुसुमाना ॥
 फुलत्या कलिकानों ठेवा ग स्तब्ध हृदयशात्र ॥
 अर्धी उघडीं ताड तशींच ठेवा क्षणमात्र ॥
 नक्षत्रांनीं चमकेची ही नथोच चाहूळ ॥
 काळा, पळत्या क्षणाक्षणाचें याववि पाऊळ ॥
 हृदया ! धडधड करिशीं कारे, तूच कसें फिरशी ॥
 फोंड क्षाली तरि, जीया, धडपड करी सुळीं न अशी ॥
 महाभाग हो ! या आगेचा मानू नका राग ॥
 आशा नच ही, परी करपत्या आरोंची आग ॥
 स्वप्नामयल्या स्वप्नातहि मज येत काळशोष ॥
 गडगुनी हृदयातुनी उपनितां नवलाचें शेष ॥
 राग नका धर हतभाग्याचा ऐजुनि आकात ॥
 शात शात परि जिकडे तिकडे व्हा सारे शात ॥
 बाहू या हा मम कवितेचा प्रवाह शेवटचा ॥
 ऐकू या हा तिजला माझा निरोप शेवटचा ॥
 ऐकिलेंस ना—देवि—काय हे—कसला हा पूर ॥
 रडशी का, वद, तुझे हृदयही क्षलें का चूर ॥
 होय, देवते, कविते करितों मीच तुझा घात ॥
 हा मातेच्या पहा गळ्यावर बाळाचा हात ॥
 सावध सावध देवि शारदे क्षणभर दे कान ॥
 चराचरानों निरोप ऐका, व्हाच सावधान ॥
 गा विहगानों, कविश्वरानों, गगनगायत्रांनीं ॥
 हसा मुलानों ! हसा फुलानों, हसा तारकानों ॥
 ऐकत नाहीं मी त्या तुमच्या मादक मुरलीला ॥
 पाहत नाहीं सींदर्याच्या मोहकतर स्त्रीला ॥
 कुदलते करिं कुदकळ्यांनीं इसुनी उपहास ॥
 गड्या गुलारा झाडावरतिच हवा तसा हास ॥

मार भसारा गरुडा गरानीं, मी येतच नाही ॥
 हे प्रतिभेचे पर कापितो माझ्या हाताही ॥
 चमक सारंगी इकडून तिकडे नू चंचल विजली ॥
 स्थिरावली कल्पना जागव्या जागी ती विजली ॥
 फूलपासरा तुसी तरळता फुलाफुलावर्ती ॥
 नाचू दे, परि तरळ मना मी खिळि जड जगती ॥
 खुशाल आम्हा मज मन्नाचे पुष्पगण मार ॥
 ही सोनेरी ढाल रुप्याची हातीं तरवार ॥
 आईच्या माडीवर पाहुनि मेलेलें मूल ॥
 पद्मावयाची नाही आता मम चित्ता मूल ॥
 नवयुवतींच्या नेत्रकिरणि कुणि जरि केलीं जाळी ॥
 तोडिन तरि मी क्षणार्धोत् तीं खरी या काळीं ॥
 राधारमणा श्रीकृष्णा तू बढ करी मुरली ॥
 मनिंची मनात जिरवीन इच्छा जी उरली मुरली ॥
 फलगींसाठी कुणीं धावण जरी तुरेवाला ॥
 लागणाचा तुन्ता आता सलाम हा त्याला ॥
 धनिक जनाच्या तनुगिरि रत्न नुसतीं बसतात ॥
 कविच्या हृदयीं प्रभा पाडणी परि तीं इसतात ॥
 मज रिझनाया कालिदास या येऊ या राग
 नीरसनेचें चिलखत करि मज अभेद्य पापाग ॥
 ही अनव्या देवी आया हीच अनता ही ॥
 चिरकालाची समकाग ही स्वरा काय नाही ॥

स्मरणार्थ टिपण

.....

वेळोवेळीं सुचलेले विचार, कल्पना घमैरे

चांगला चांग आहे, मिहीन आहे नाव मोठे आहे, मग मुलगी घाबयास
घोगरी हरकत आहे !

शनाची किरणें मुद्दा Refraction पावतात कर्मीचा कारखाना

कवी व वेडे गोल्डस्मिथ, वेदावमुत Light is invisible

The sign or the glance angle bears a close relation
to the sign of the heart's inclination—

एकत्र expose हागेल्या प्लेटवर फोगेची आकृति घडीवाकडी उठते
त्याप्रमाणें आमच्या आधुनिक कवित्व ह्यावर पौरात्य व पाश्चिमात्य अशा
दोही काव्याची प्रतिविंबे मिश्ररूपानें पडली आहेत कर्मीचा कारखाना

In the eye The pupil adapts itself in size accord-
ing to the amount of light Yes but in व्यवहार the
light adapts itself according to the pupil

निरुक्ता कवय अरसिनेषु कवित्वनिवेदन “रसिक” शब्दाची
व्याख्या प्रास्तावक काव्य—चड मुड वगैरे (पा)उड —कर्मीचा कारखाना
काय मूल आहे आणि मुलात काव्य आहे

Magnetism & Heat give a good simile

Two brothers one in a higher class and the elder
one in the lower class queer wit of the other

I am not of your social grade I am sure you are
good you are sure I am bad

आपल्याचें प्रेम दागविणारा विनोदी खीन

कनुप मनुष्याबद्दल विनोदी लेख.

बाजारगप्प या विषयावर विनोदी लेख—

माझ्या तोंडावर नाचणारे प्रश्न आधीच विचारून टाकून व मला निष्फाळजी मनाचा ठरवीत आहेस.

..

घरच्या छत्रावर एक माजर उडत्या पाखरावर वर हाडप घालू पाहत होती;
ते पूर्वजन्मी मनुष्य असले पाहिजे वगैरे.

..

एडिटरइतकें एसाद्याविषयी ज्ञान असणें

..

विज्ञाप्र्यांनी दिवे लावणें व सुनिव्वर्तिदीने दिवे लावणें

..

म्हातारा व त्याचा पैल या गोष्टीत पैल काहीं मरत नाही वगैरे—

..

रविकराच्या स्वशाने उघेची लाली स्त्रेपून तिचें तोंड फिकें पडतें तद्दत्त
माझ्या हाताचा स्पर्श होताच—

..

अशा मन रिथतीत घोमावणाऱ्या बाऱ्याच्या बरळण्यात अर्थ सापडू
लागतो; यदृच्छेनें भटकणाऱ्या व बदलणाऱ्या दगात कल्पनाचिनें सापडतात.
सामान्य बाळग्यातल्या प्रेमविशिष्ट मग्नावर प्रेम जडू लागतें.

दग्धमतीप — सामल.

..

एक एक शब्दसघाच्या निरनिराळ्या पुनरुक्ति करीत बोलणारा मनुष्य—

एक एक शब्द सोडून बोलणारा (काय समजला !), (काय ?), (ध्यानात
आहे काय ?) वगैरे शब्द वापरणारी माणसे (शेवटीं ह् रडणणारी माणसे)
(६६) शेवटीं भूगगारी, जणू काय यदृच्छेच बोलत आहे.

.

गोविंद काळे याचें नानास पत्र—

भवशाचा पोर पगार द. म. ३०० रु.

चंद्री कलावतीण पगार द. म. २०००

उतारा—इतिहास संप्रद पु. ४ अ ७।८।९

शुद्धिपन याबद्दल कोटी.

. . . .

वीरसप्रधान नाटकांमुळें टाईप संपला

. . . .

कवितेंतील शब्दरचना व खोखोचा खेळ बगैरे.

. . . .

मद्रासी माणसाची फास्ट नाटकांतल्या प्रतिहारीसारखी दिसते,

. . . .

सुंदर स्त्रियांशी बुद्धिबळ खेळणें.

. . . .

नियेन बुग्दा सुंदर स्त्रियाना सौंदर्यांचा काय र

. . . .

प्रत्येक वस्तु मानवी राज्याच्या इतिहासातील पान आहे.

. . . .

त्या आशा आज कोठें आहेत ! प्रेम-

देवाच्यांतल्या आजार—एक प्रकरण.

. . . .

समरान. वीरानी गाठ पडल्यावर.

. . . .

फानाढोळा केला = मनुष्य गार होणें; भाजून काढणें.

. . . .

जीव गेला तरी मरावयाचा नाही अशी एक character घालणें—

स्पष्टीकरण करताना जास्त घोटाळा बरणारी एक character—

. . . .

घाल्य, तारुण्य व वार्धक्य यात बुद्धि व कर्तव्यगारी याची तुलना.

चालपणीं तारा, तारुण्यात फुलें व वृद्धपणीं माती—

. . . .

फुलें वेंचणीं तिथें गोवण्या वेचणें बगैरे

त्याची हनुवटी कापल्यासारखी दिसत होती.

. . . .

मोठ्याचें सगळेंच मोटें ..

भीमताची लाज व भीमताची जीम—

. . . .

एक तोंडाची दोन तडिं एक माझ्याशीं बोलण्यासाठी व एक लोकाशीं

तोंडास तोंड दिलें तर दाम दुपणीने परत मिळत, एक तोंडाचीं दोन होऊन

मार व शिब्या साण्यास दुसऱ्याची तोंडे व हात लागतात

लग्नाच्या शुक्ला तोंडण्याचा प्रयत्न केला तर खडखडाट मान जास्त होतो

एकात्रा ज्योतिषासारखा खोटे मोलणे.

बर, तिची एकादी रूण सागा जिनें तुम्हाला खूण केली तीच—

त्याच नाव काय ? कसलें नाव, तो नाव घालवून—

प्रेमाचे खेळ खेळाच प्रेम तरुणपण व बालपण

पावसाळ्यात सृष्टिदेवी मूल मेलेल्या आईप्रमाणें राहून राहून रडते—

सृष्टीचें हृदय भरून अश्रुवृष्टि झाली म्हणजे पायागहृदय पर्वताच्या हृदयातून जलौघ वगैरे—

तापानें हिमालयाच्या गगायमुना

स्वताला अति पाणी झालें म्हणजे नद्याचे ओघ वाहविणारे पर्वत अनेक आर्द्रत पण तप्त स्थितीत हिमालय गगायमुना वाहवी

प्रतिवर्षीं नवीन जन्म घेणारी वनस्पतिसृष्टि प्राण्याहून सुखी नाही काय—

हिमालय एरवी शोभादायक, पण उन्हाळ्यात जगत्पल्यानकर, श्रीराम सीताहरणानें सतापलेले असता जगाचें हित केले

दुसऱ्याच्या गळ्यावर हात ठेवून व स्वताच्या छातीवर हात लावून

प्रतिष्ठा करणें, तरुण स्त्री वगैरे—

. . .

एक पाजी जात—रामनाम व स्त्रियांचे हात : इस्तागत.

. . .

कारळ्याच्या घरट्यात किंकिळगारे चालकोळिळ—नाटकातील मुलें.

. . .

वायुलहरीवर येणारा मिथ सुवास = मुग्वेची अस्पष्ट वाणी.

. . .

योरचें घैर : मोठ्या झाडाचें घैर. सट्टू दर्शनीं भेटोप्रमाणें वाटते,
वगळ्यात पर्यवसान.

. . .

हृदयाच्या घडघडत्या भाषेंत एकच शब्द आहे म्हणूनच आपले विचार
प्रियजनाना कळत नाहींत. गडगडणाऱ्या मेघाची हर्णीय भाषाही एकच
शब्दाची असल्यामुळें देवाचे संदेश आमच्या बहुभाष मनुष्यवस्तीला कळत
नाहींत—

.

पचेल तें खावें, दिसेल तें पाहवें, मिळेल तें प्यावें.

. . .

कळकाचें झाड बाढलें तरी—

. . .

निपाणीत वेशवमुक्ताच्या कविता.
कानडी व मराठी भाषाचें निपाणीतील सत्य.

. . .

बायला बोलत होत्या त्यामुळें काळे वाजेनात.

. . .

जुनी बाजाची पेटी = गटासचा फुटपाथ.

. . .

एक उत्तम प्रवेश—आरशातून मनुष्य काढून दाखविणें. Serious
प्रवेश चांगला.

. . .

शोषेंत चडचडगायवर रारेपणाचा आरोप करणें म्हणजे स्वप्रातल्या
संमतीबद्दल त्याचा जागेवर्णी अवावदार धरणें...

. . .

महापशात सध्याकालीं सर्व लोकरुच साधारणतः. इतक्या जड वाणीनें बोलतात कीं माधवराव रानड्याची आठवण होई : याचें कारण दारू.

घिघडलेल्या दुधापेक्षा चांगलें ताकच घरे.

त्यानें हें बोलताना चेहरा इतका निर्मळ ठेवण्याचा यशस्वी यत्न केला कीं चित्रगुप्तानें मुद्रा त्या गोष्टीची जमा न जागता घडलेल्या पातकात केली असेल.

त्याला ब्रह्मदेवानें होळे दिले होते ते उपयोगाकरिता दिले नसून निवळ मनुष्यदेहाच्या रचनेची परंपरा चारू ठेवण्याकरिताच दिले

रानावळींतील तूप धन्याची खरी सेवा करतें. कारण तें फारसा भात खूप घेत नाहीं.

रानावळनाल्याचा उद्दामपणा पोंगल घालणें, त्याचें अन्न पोंगल घालण्यापेक्षाही अधिक सद्बनशीलतेचें

मायकोरमोर पुरुष काळवेळ विसरतात कीं विनोद

दारू व भाग यांतील भेद—दारू=जीवनावर उदार. भाग=स्वतः विपर्यायिता. दारूच्या वाळण्यातील रसगुणार (निकराचें स्वरूप, शपथा घरीं घेणें), वीर (रोद्र व मयानक मिश्रित), करुण (पश्चात्तापयुक्त), भाग=हास्य, शांत व अदम्युत दोषाचा शेवट शांत रसात होतो. दारू दुसऱ्याविपर्यायिता घोटणी अगो, भाग आप्यात्मिक विचाराला अनुकूल असते, थोडक्यात भाग आर्यमुंढरूपी व दारू पाश्चात्य निचाराच्या बळगाची—

त्याचे दस पादरे होते गगनान उच्च भराच्या मारणारे होके शुभ्र अगल्यास नवळ नाहीं. उदाहरणार्थ, हिमालय, टंगण्या पर्वताच्या माथ्यावरचा शिखर

समाने खाहेल्या चागल्या पदार्थांचें जस उत्तम प्रकारचें विप होतें तसें काळोसानें गिळलेल्या पदार्थांचीं रूपें विशेषच काळ्या दगाप्रमाणें दिसतात

• •

तारका, चंद्र आपणाकडेच पाहत आहे व असें आपणाला वाटतें याचें कारणही हेच

समुद्रावर भांतल्या गाटीच्या मनुष्य मुद्रा पोटात असेल नसेल तें आकृ ला—

पोकळीत गिनी व पीस याची योग्यता एकच ठरते पोकळ डोक्यात उत्तम व कवडीची किंमत—

दारुमुळें मोगागें घेरें मुद्रा विसरलीं जातात अग्नि व पाणी—

(How to create new characters)

प्रेम याचाळपणानें घडविल्लें नाहीं डोक्यात दिसतें गालावरून धोलत

आमची प्रतिमा हुतुनूच्या गळ्याप्रमाणें आकाशात धाडण्याना शिवून चटफन् परतते

दुसऱ्याचीं assertions confirm करण्यासाठीं शेवटचा शब्द repeat वगळारें पाव.

•

अस्वगच्या गुंगुल्याना हसू येत नाहीं

इमत्र स्त्रीण कुवू नाहीं म्हणून तिला विधवा म्हणण्याइतकें मूर्खपणाचें रोइल

कधीं काळीं उघडगारा दरवाजा उघडताना कुरकुर करावयाचाच

राम कनक व काता स्वगमयी सीता

मारवाडी कनक व काता दोन्ही शाकून ठेवितात.

. . .

एका महाकवीचे अलंकार=श्रीमताच्या गौरीची आरास सान्या आळीत दृष्टीस पडते.

. . .

बागडी पेच=भीष्माला मृण्याने जिंकले. धर्माला पेच-

. . .

पतीचा आधार सोडताच स्त्रिया पतित दरोला पोचतात. वेली वृक्षाला सोडताच मार्तीत मिळतात. विजेची अपोगति तिला पाताळात नेऊन सोडते.

. . .

जानव्याच्या गाडीमुळे ब्रह्मस्वरूप शात्याप्रमाणे, दोर गाडीमुळे विहिरीचा नवून चढावयाचा आहे. अगडनर मूर्तीसाठी सुतपुतळी वगैरे.

. . .

पुढें आलेले दात पुढें पुढें करणाऱ्या माणसाप्रमाणे दुसऱ्याच्या दाताना; आपुल्यासारखे करिती.

. . .

‘सागावयास नसोच’ असे म्हणून सांगितलेल्या गोष्टी. लैजकाचे बळसे.

. . .

घेतळ पेठेना इतिहास.

. . .

आशा धैर्याची जननी आहे.

. . .

शामल—त्यानी अत पट दूर वेला पग अदृष्टाने तो आम्हा दोघामध्ये सायमना आढ वेला. योगे—‘तोड ही माळ’

. . .

कठोपनिषद् वगैरे फोडले तरी नाव देजे

. . .

अश्रुची पुष्करणी

. . .

हे सुंदर चित्रा, एकादा डोळा तरी तुझर एक निःशब्दाचा अभू टाकील. माझ हात=देवाचा निर्दय हात. हे मरिच्य वारी वाईट नाही.

. . .

सुंदर कन्यकाता माताच्या आरा अर्पण, वेदशेधप्रमाणे—

याज्ञयाच्या फोगत्याही प्रातावर आकाशाचे व्यापक छत असतेंच

बलभेच्या सगोन आताही आपलें जें मायाळूपणाचें बतन असत तसे
जगाशीं असेल तर काय बहार होईल

चंद्र व कमळें याच्या छीमुखाला उपमा देण्याचें कारण—

उगला शिंगें न देण्याचें कारण

मुलानीं दोन दोन तारखा फाडणें

नवें अन्न जिरत नाही—टीकाकार

माझ्यात खडे टाकून पाणी पिणाऱ्या कावळ्याची गोष्ट खोटी आहे

बर्फाचे डोळे, रडणें वियोगानें

देव मूर्ति व स्त्री मूर्ति—‘तोड ही माळ’

दिन्यानीं तृत न होता चंद्रकात, रस व तेज, कारजाच्या धारानून
अभिधारा—

उनपावसात इद्रधनुष्य, प्रेम

प्रेम व वैराग्य भगदी अवळ

शांत अज्ञायात एक लहानसा अचेतन दगड पडला तरी सारख्या चतुर्ल
रुही दूरवर पसरत जातात, तद्वत् मनुष्यमनात एकादें Observation
वाक्य, शब्द पोचताच तो move होतो पण शब्द बगेरेची काही जरूर नसते

• •

मनुष्य हा पृथ्वीचा पुत्र तसाच स्वर्गाचाही आहे Expand

शकुन वाघसिंह, वीराची सेना, अनाथ विधवा—तोफा, शिक, Think
more—प्रेमविकास—

विधिलेखात फेरफार; इतकी Forgery

. . .

आयुष्याची दिशा, दाहि दिशा मोकळ्या, दिशाभूल होणें शक्य नाहीं.

. . .
घरात चाललेलें गावींहि नसतें. दोन हाताचे चार हात करणें; दोन हात दूर असलेले.

. . .
लगाची घटका, सुगाची धटका.

. . .
माझे प्राण घेईल तर मरेपर्यंत उपकार विचरणार नाहीं

. . .
अमल, नजर फिरली, नवऱ्याचा अमल

. . .
तोंड दिसलें तर ताड पाहणार नाहीं.

. . .
आमचे कवि लेखक अन्योक्ति करण्यात फारच पटाईत.

. . .
शास्त्रीय शोध घ्या—

निराश्रयतेचा बोर फमीच होणार

. . .
देव अमृतपानासाठीं स्त्रियांच्या ओंठावर वर्गरे

. . .
फज्रपणामुळे सोनें तिजूनये कसोटीवर न लावता खोटे सोन घेऊन—

. . .
Prosaic unromantic character व अगर्भी मडकलेली character — 'तोड ही माळ'

. . .
शोकसाची काव्ये म्हणजे शोकाच्या देवी काढणें

. . .
शिरळगी, यापीन, नागीन, प्रेमविश्वाच—

. . .
आगम य ईश्वर याचे चरित्र—पर्युसन मॅगसिन

ज्वालामुखीच्या नवऱ्याने दोवटी पराक्रमाने तिच्यावर छाप बसविणे पग मागल्या—

. . .

त्याने तिच्या कोवळ्या मनावर चांगले रसरशीत मारवाडी निसारे उधळले.

. . .

रिकामेवेलीं भरलेले पोट स्वर्गातून घेत नरकाच्या तळावर जाऊन आदळल्यावाचून राहणार नाही.

. .

बडिलानी निवडलेला नवरा.

तुला चाप गाढव.

. . .

देव दगडाचे केलेले आहेत म्हणूनच माणसाची त्यावरील भक्ति पार दिवस टिकते.

. . .

नाटकात हास्यरसाचे प्रवेश असतात म्हणून बरे.

. . .

पुस्तकाची पाने खाऊन. फळ नाही.

. . .

या भारामारीत त्याचा हात होता, माझेही अग होतेंच.

. . .

कुन्हाचे भोंकणे. मजुरीचे कामावर आली नसून घरच्या कामासाठी, दिवसा नाटकवाल्यासारखी निव्रतात. हे साम्य पळेदार भोंकण्याने विशेष पटते—

. . .

मिठा खायचा नाही असा मिठा उचळला.

. .

हल्लीच्या लेखनसाधनापेक्षा पूर्वीची आपदा ताडपत्री.

. . .

Imp अतिशय शांत अशी Character Humorous side and serious side एकूण २, for humour चावू of मधुर मडळी मॉडेल,

. . .

गरीब प्रगयी व नीच वैभवशाली प्रगयी याचा बेत आयल्यावेळीं बदलणें
—प्रवेश, दग्धमनीष

वेड लागण्याचा वहाणा करणें—

विनोदी लेखन वेड लागल्याची खात्री करून देण्यासाठी कादंबरीतील
वसतश्चूचें विसंगत वर्णन म्हणजे—

चायकापोरीवर impression वसविण्याचे मार्गः बेफिकीरपणा, एक
मेकावर कोठ्या करणे वगैरे—

प्रवेश—मलताच निरोप सांगणें व तो ऐकणाराला ठाऊक असणें
(सांगणारानें नोकरीच्या किंवा love च्या—)

सुतकातला सण.

भुताचे पाय उलटे. माणसाचें डोवें.

जीव नसेल त्यानें जीव द्यावा.

टेव्हाण मारण्याची युक्ति.

आता पहिल्यासारखें उत्तर देऊ नकोस

प्रसंग—एक पात्र दुसऱ्या पात्राला स्वताचा नोकर म्हणून ठेवतें. नोकर
घुटें नायक होणें, दोघात प्रभोत्तरें—अमुक कोठ आहे !

उत्तर—मेला. अमुक कोठ आहे ! मेला. मग तो नायक तरी
कुट ! उत्तर—हा पदा गर्भीर स्वरांत थोडक्यात उत्तर.

स्वर्गाच्या पायऱ्या घडण्याचा कगळा करणें

मार्गानेवरून शिकणें

अमृताच्या कुडात घुडून मरणें.

दारांचें सामान एकदम आपणें.

...

आपला या नात्याने व डोळस या नात्याने प्रेम करणारी व्यक्ति.
मदनाच्या सैन्यात Who comes there मुदा विचारीत नाहीत.

..

Plot वैभवाच्या लोमानें गरीब प्रगयिनीला सोडून थोर कुळातल्या
कन्येशी विवाह करणारा तरुण. पुढे Tragedy—

....

पायात बूट घालताच माथें फिरणें—

पायात बूट घालण्याचे माथ्यात वेड—

..

हिंदुस्थानातील तरुण सामाजिक सुधारकांला हल्लीं दोन जबाबदारींचीं
कामे शिखण्ट्या सामाज्याच्याचीं आहेत; एक आपल्या मुलाला चांगलें
शिक्षण देणें व दुसरें आपल्या बदलणा शिखण देणें. या शिखणीचे वेळीं
जर विद्यार्थ्याला (बापाला) आपल्या गुरूचे (मुलाचे) सामाजिक सिद्धांत नीट
पडले नाहीत तर त्याच्या मानसिक दारिद्र्यामदल गुरूलाच मार खावा लागेल.
हा मार सोसून विमोचकानें ही दुहेरी शिखणाची जबाबदारी प्रत्येक सामाजिक
सुधारकानें समाजवाद्याची आहे. सामाजिक विराट पुरुषाला हालवून जाग
करावयाचे ही त्याचा मारून, हा तरुण पिढीपुढें मोठा प्रश्न आहे

ता. २३-७-१४

ट्रान्सफर सीन • देव एक ऋतु बदलून दुसरा आणिताना दगाविजाच्या
गडगडाटानें ट्रान्सफर घडवून आणितो.

ता २३-७-१४

....

स्मृति : कधीं लढाळ्याने नदीच्या चंचल पाणमुईवर खैर रेघेच्या
काढीत होतो त्या रेघाचे धगमाग जीवित; परंतु त्याची स्मृति मात्र जखमा
प्रमाणें किंवा दुर्दैवाच्या रेघाप्रमाणें अश्वय रूपानें अचूत हृदयावर बसल्या
आहेत. इलाश, निराश सस्मृतीत सुराच्या स्मृति चिरजीव रूपानें राहतात.

..

पूर्वज्ञाच्या स्तुतीपेक्षा समकालीनांची निंदा कानाला गोड वाटते.

..

जीवित क्षणिक आहे क्षण शब्दावरील कल्पना.

सत्य, सौंदर्य आणि बुद्धि याचा त्रिवेणी संगम ही आयुष्याचें स्वर्गमुल होय

त्रियाना शिक्षण दिल्याने त्या निघडतील असे म्हणणारानीं शिक्षणामुलें पुरुष निघडतात म्हणून त्यानाही शिकविणें बंद का करु नये ? त्रियाना नोकऱ्या करावयाच्या नसतात पुरुषानीं तरी नोकरीकरिताच का शिकवयाचें ?

एका बाईच्या कपाळावर कुकू लावताच नायग होत असे (स.)

ज्ञानाचे किरणमुद्धा परावर्तन पावतात Magnetism & heat यावरून उपमा

कुलीन व गमीरवृत्ति आणि वृद्धवयाचा काळपुरुष प्रणयी जनाच्या मुखमय एकान्ताचे वेळीं लज्जाशील वृत्तीनें वेगानें पावलें टाकून निघून जातो, तोच दुसरी जनाचें समाधानपर सात्यन करण्यासाठीं तिष्ठत राहून सोबत करितो.

काळ्याकुट्ट अधारात आपपरभेद उरत नाही त्याप्रमाणें काळ्याकुट्ट अंत करणात राहणारा जीव शत्रु मित्रात भेद करित नाही

वान्याला मुद्धा घाट मिळायची नाही

क्षोप शून्यातल्या सगराचें सौंदर्य दाखविते अति अल्प काळात अति जीवित घडवून आणिते

सावलीजनकून हातवारे शिकण्यासारखें आहे.

वीराच्या नम्र अधोर्गी आणि पडदानशीन अधोर्गी प्रतिपक्षीय वीराच्या समानासाठीं सादर असत

मुलाचें नापास उत्तर आईनापास मुलाना जन्म देता येतो, मरण देता येत नाही.

ढोळ्यात प्राग एकगळ म्हणजे तरुणाना अधरामृताची जरूर लागते.

प्रीति हा एक नेत्ररोग आहे.

कोंवळीं पानें, पाण्यावर काळ्या मारणें, एकसारखे धावत सुगंधें नायक
in प्रेमपरिशाच

पाळण्याला वार्धिंग वाधणें.

पुष्कळ वर्षांनीं आपली जुनी शाळा पाहणें मुलें दगडाच्या पुतळ्यासारखीं
मूक—दगडांनीं बोलणें—

देव दगडाचे वेलेले आहेत म्हणूनच माणसाची त्यावरची भक्ति कायम
राहते उगाहरणार्थ देव बोलतात अशी कल्पना ठेवून सभापण देणें

आईबाप मुलाचीं लग्नं करीत पूर्वी, पण हल्लीं मुलाचे आईबाप लग्न
करितात,

मनांनीं जर मित्र जीवाना एकजीव करिता येतो तर बकील मुनसफ
त्वाद हे कशाला ?

सुंदर विषयावरील बोलणें, बोलण्याचा सुंदर विषय

हा सग रसता, पण मुतकात आलेला सग आहे

माझे डोळे फोडले तर मज स्वर्गाचा भाग दिसू लागेल वगैरे

आता पद्विष्यासारखें काहीं तरी उत्तर देऊ नकोस आता प्रश्न विचार—

स्वताच्या सामर्थ्याचें अज्ञान हेंच फार वेळा पराभवाचें कारण असतें
सगळ्या गुप्त बातम्या काढण्यापेक्षा स्वताच्या उघड उघड गोष्टी पाडण्याकडे
लक्ष देणें अधिक श्रेयस्कर असतें

सोन्याचा सापळा मोत्याचा मारा, रत्नाच्या राशी याचे विरोध देणें

तुमच्या सैन्याच्या वाऱ्याने आमच्या झाडांची फोंवळी पाने सुद्धा हट्टाने
हलकचीं नाहीत.

. . .

घड्याळाचे काटे सरकवून काळाला पुढे लोटता येईल काय ?

. . .

मृत्युलोकची वस्ती इतकी क्षगमगुर आहे कीं प्रथम चुनाने रगलेले
प्रगयी कपोल अत्यविरहाच्या अश्रूंनीं कधीं कधीं धुतले जातात.

. . .

तुझा हात माझ्या हातीं देणें तुझ्या चापाच्या हातीं आहे; पण हृदय देणें
माझ्या हातीं सुद्धा नाही. तें हातापासून दोन हात दूर असतें.

. . .

गुप्त भाषणें आहून ऐकणाऱ्याला कधीं कधीं स्वताच्या विरुद्ध ऐकायला
सापडून चांगलीच अद्दल घडते.

. . .

गाडी चान्द्र होताच आम्ही स्थिर झालों.

. . .

अनोळखीच्या जागीं मदनाचे बाग अचूक जाऊन लागतात.

. . .

एका वृद्धाची तक्रार—म्हातान्याला काळाचे च मदनाचे बाग असा दुहेरी
मारा सहन करावा लागतो; तुम्हा तरुणाना तुमच्या मदनाचेच बाग सहन होत
नाहींत शिवाय निंदकाचे बागबाण—

. . .

दालीपवड कुकू : कुसराची ढाल—निंदकाचे बागबाण.

. . .

नवरानायकीची लग्नापूर्वीची व नंतरची स्थिति. हातात हात घादून
फिरणें—हातावर तुरी देणें पायधूळ झडली • डोळ्यात धूळ टाकणे वगैरे.
चुवन • चाऊ की गिळू

ज्याला मरण घायला हवें त्याला मी जन्म दिला —सावाजी.

जगद्रगावरील हॅमलेटमध्ये आपण पिंगलक वत्सनाभ वगैरे लोफर्स असतो
हे पुष्कळशा मूर्खाना कळत नाही

अर्धशास्त्राची माहिती झाली म्हणजे हुडा मिठी घावा याचा अंदाज कळू लागत नाही; इतिहासातलीं घराणीं पाठ झाली म्हणजे आपल्या घराण्याचा लैविक लक्षात येतोच असें नाही.

..

यात्रा, मदन नावाच्या जादूगारानें नश्वरी नेल्याखेरीज तिच्या डोळ्यातली जादू तुम्हाला कळायची नाही.

...

कमीची वागणा म्हापुरात सुद्धा गढूळ होत नाही.

...

आपण किती लखर चागलें कुळ शोधून काढले. मी सुद्धा त्या कुळातच —(आपली बहीण)

...

विमनस्क प्रतिस्पर्धावरील विजय स्वताच्या पराजयापेक्षाहि निवत्साइ करितो —वीरवदना.

.

आहिरानें दिलाची जीम करावी लागते.

...

निशाल सौंदर्याचें आकलन करण्यासाठीं तितकेंच विशाल हृदय नाजूक साठीं नाजूक.

.

मूर्ति ही सौंदर्यमाझाची निहरी आहे. ईश्वराचें स्मरण करून देणारी स्मरणही आहे. चित्रें जर प्रियजनाची स्मृति करून देतात तर प्रियतमा साठीं—ईश्वरासाठीं मूर्ति, चित्र का नवो !

...

स्वताच्या गुणाविष्करणापेक्षा दुसऱ्याच्या दुर्गुणावरून पोटां मरणारे कमाल सापडतात फार.

२

.

पैसा, मत्सर, मार हे सत्याचे बाहेर येण्याचे मार्ग

...

पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रथमदर्शनकाळीं ओळख करून घेणें हें काम होतें, आता तींतील ग्राह्यांश ठरविणें हें आहे.

...

अ—तिनें माझा फार सत्कार वेल.

ब—तो कदाचित् तिच्या उच्च दरजाचा परिणाम असावा.

. . .

स्वप्नें ररीं पडतात का ? दिनस्वप्नें.

. . .

गजवजलेल्या अत सुष्टीला बडबडणाऱ्या ग्राह्य सुष्टीनें आपल्या कोलाहलानें गप्प वेलें पाहिजे.

. .

काहीं (सारस्वत दैवज्ञ) जातींत गर्वार लिखा आठव्या महिन्यात नाना प्रकारचीं—वेद्याचीं मुद्रा—सोंगें घेतात.

. . .

महात्म्याचें मरण परिस्थित जीवन्मृताना नवजीवन देतें.

. . .

मनोमन मिळणी; अतरणीचा उमाळा; जहराच्या थरातल्या रुदरी; हिरव्या पानाच्या नाजूक जगात.

. . .

आग लागली तर पळावें कसे; परीक्षेच्या वेळीं दिशेस कसें जावें वगैरे काळज्या करणारा घडील भाऊ व बरच्या इयत्तेंत असलेला धाकटा भाऊ. एकाचें दुसऱ्याबरोल बडन.

. . .

वेद्यात मुलीचें लग्न देवाशीं लागतें.

आतंदहरहित मनुष्याच्या कल्पना वाय असतील,

चाजाराग्या यावर विनोद.

. . .

तरुण दृष्टींत ज्यावेळीं सौंदर्याची सामिलाप निरीक्षणगुद्री (लाजाळू) वगैरे अशी एक पानरचना (मुळात लक्षण, पुढें बदलणारी) करणें.

. . .

Geology चा स्टूडंट अशी कॅरेक्टर आणणें; दगडाराली त्याला रहस्य वस्तु सापडणें, (भाववचन)

. . .

मुनेला बरात आल्यापासुन नावें ठेवायचास लागणें.

. . .

कविता करणें हें सगळ्या जगात अवघड काम आहे.

.

Romantic character in company with a serious and a vagabond friend

. . .

आपण *genius* आर्सेत अशा रुढिवाळ समजुनीने ओळखीच्या मागणाना चारचोरात पोरकट प्रश्न विचारणें. तातडतोच थोडक्याच खुलाशानें सवें लक्षात आलेंसे दाखविणें. विचारस्ताना मात्र लहान मुलाचें सार्धें अज्ञानमग व निर्मोहरण दर्शविणें. ही Character वाढविणें : दोष दुसऱ्याला वीट आणणें.

. . .

छुल्लक गोष्टीस पार मद्दच देगारी Character

. . .

मनोविनोदनार्थ माढिलेल्या प्रयत्नात चालखेप हेंच मुळीं यश होय.

. . .

पारधी व चिंतारो यातील अंतर.

. . .

शेरिडन १६९

कलाराचा आवाज मला ओळखू येत नाहीं. Defend कालिंदी

नाटकातील पात्रांना पुढील पराक्रमशेकक विशेषणें आधींच मिळतील. ऐतिहासिक पुरुषांना त्यांचे समकालीन इतिहासानें पुढे दिलेली विशेषणें आधींच देतात. म्हणजे *Genius* चें *Appreciation* पारच जल्द.

.

आहून ऐकणें. वाटेवर माणणें बडबडणें. Stageच्या सोई.

. . .

वर्गनाची पद्धति : सूर्य वर आला आहे. काळोस पडला आहे जणू काय ही माहिती दुसऱ्या प्रज्ञावरच्या लोकांना देत आहे.

. . .

ऐन काव्यात स्वताच्या *Science* मधील *Technical* शब्द चापरून काव्य बडबडणें. पहा, सुट्टी, कमळें, द्विदल धान्यें, रामाठा नावाची पर्जन्य सून्या वनस्पति वगैरे

. . .

नट : रडविण्यापेक्षा स्वताच जास्त रडतात.

. . .

शेतानाची कल्पना आर्यधर्माला मान्य नाही.

. . .

अशा सुंदर प्रारंभाचा विचका करायचाही इच्छा करणारा नाटककारा पेशाही लहरी असला पाहिजे.

. . .

मुक्या जीवाला जीभ लागते.

. . .

हे विचार आज नवे आहेत; पुन्हा आठवले तर परिचयागुळें मी त्यांना शब्दात पकडून आपणाला जरूर सांगेन. The fallen hero to the Divine Hero

. . .

Serious mood धारण करून दुसऱ्याचा रा रा, योगीरे शिष्टाचार-पूर्वक उद्देश करणें.

. . .

धीराना परक्यांशीं व कवींना स्वजनांशीं भांडावयाचें असतें.

. . .

आपल्या शत्रूच्या चांगल्या गुणांशीं आणि मित्रांच्या पडक्या गुणांशीं आपणाला झगडायें लागतें.

. . .

आपल्या मतानर जे विश्वास ठेवीत नाहींत ते काफर.

. . .

A good kind girl bringing round a vagabond, good at heart Hero and Heroine for a comedy

. . .

प्लॉट, character painting आणि हेतु यात प्रधान कोण ? पूर्वी कदाचित् मनोरंजन हाच नाटकाचा हेतु असेल; पण प्रगतिपर दृष्टीनें तत्त्व-निदर्शनात्मक उपयोग हा हेतु असावा हें रास्त आहे कीं नाहीं. ही तिहेरी जबाबदारी समाळणारा लेखक अधिक मोठा नव्हे का ?

. . .

माझ्या कार्याकरिता मी जन्मलों आहे—प्रव्हाद.

. . .

नारद व प्रव्हाद यांचा दोघटीं एक प्रवेश - आचारशक्तीचा एका गाल्याच्या निश्चयानें नाश होतो. हें प्रव्हादाचे जीवितकार्य.

. . .

दोन हट्याच्या हट्याळिनामप्ये र्याचा चुगदा होत नाही—(गर्भनिर्माण)

...

देव तुझ्याइतका ग्रास निर्मय नाही.—

...

एका मुखावर पाणो सोडल्यानचून दुसऱ्या मुखाची आत्मी होत नाही. फळाची आशा घराब्याची शास्त्रास पुण्याची आशा सोडायी लागते. तऱ्हीच्या स्नानात हान ठेवापचा शास्त्रास मातेच्या स्नानावरचा हात पादावा लागतो.

...

आपल्याला महत्वाच्या शब्दाच्या पग करवो किंमतीच्या गोष्टी दुसऱ्याला रगात येऊन सांगणे. अमरा मनुष्य माझ्यामुळे करनीला लाभण. ऐकणाऱ्याला पग नाटकघडाच धुत्र चादत अगवा! ही Character वादविणे,

...

Merchant

love-story = की समीपन पार पडताच तिचा interest सपला असता. परंतु त्याच वेळीं Ring मारण सुरू करून त्याचा रोवड काय होतो हे जाणव्याची उत्कठा Love story या interest पायम ठेविते. यांत Love story एक अर्थाचा रोवड समावत च आगळी देणे हा असतो. पग त्यामुळेच दुसऱ्या अर्थाचा उगम होणे हे कौशल्य आहे. cf शाकुंतल & मृच्छकटिक या दृष्टीने.

.

नाटकांला व जीवनाला मुख्य चालन मनुष्याची विकारिता; otherwise व्यवहारधर्माच्या नियमरेषेवरून जगाचे लागले तर भ्रमति थाबेल.

शाकुंतल impressed by दुष्यंत. हीच impression ability म्हणजे आत्म्याचा स्वायत्त नियतपणा. हिंदुधर्म पद्धतीने हा कारच जपडला आहे. या विपर्या 'वाक्य' या निर्यात लिहिणे.

.

आपला गरजूपणा दुसऱ्याच्या दृष्टीत पडण्यात कुलीन मोठ्या मनाला दया वाटते. इतकेच नव्हे तर स्वामाबिक गरजाचा आपणावर परिणाम होतो हे मुद्दा दाखवायाचा मोठ्या मनाला सकोच वाटतो.

...

घोड्याचे तोप घेणे.

...

मुलगा नाटकात आहे म्हणून धावणी आहे. तिचा त्याबद्दलचा पूर्वीचा

आशापूर्ण अमिमान. नंतर शेजाऱ्यानीं हिणविणें. त्या सुलानें पुढें सर्वसमध्यें जाणें; love चें स्वरूप; मुख्य कादंबरीत कीं जिथें नांव "लालाराम."

. . .

लेखकाचा मत्सर; प्रसिद्धीमुळे मोगावी लागणारी कडक टीका. - "लालाराम"

. . .

व्यक्तिविमूक टीका, द्वेष बगैरे.

लालाराम ही कादंबरी माझ्या मरणोत्तर प्रसिद्ध करणें. तोंपर्यंत लिहिणें.

. . .

Leave a lesson or learn a lesson

. . .

तरुणी व दहा आशा.

मायेचे शब्द.

. . .

सत्ययुगात सत्यवत् असण्यात विरोध काय? लवेंत सोन्याची वीट बाळगणें
-वीरवदना.

. . .

A Hero weak at heart of his own mistakes and trying to be useful to his people afraid of public criticism, finally overcomes fears and is honestly useful

. . .

हातात हात घादून फिरणें, हातावर तुरी देणें;

डोळे = पामधूळ; डोळ्यात धूळ.

. . .

Difference between a wife & harlot—

. . .

इतिहास = पराण्याचा लौकिक.

.

अलौकिक पुरुष आपल्या कार्यांच्या जगातून मुत्तासाठी सर्वाना साधारणी भूत अशा इच्छेच्या क्षेत्रात उतरताच सामान्य जनाना त्याचें आपलें साम्य पटू लागत. या साम्यामुळे सख्या वाढते, जीम मोकळी होते व अनादरात पर्यस्तान होतें. त्याचें सर्व अलौकिकच असेल अशी लोककल्पना असते. समानशील हें सख्याचें अतएव आनदाचेंहि मूळ आहे.

.

नायको म्हणजे कोणा हाडाचा पाया होते.

. . . .

रश्मी पुराणपुष्पाची खचल र्मी.

. . . .

गर्मभ्रोमन तस्य क्रिया स्मृत वृद्ध यांनीं कोणातच रश्मीचा उपभोग घेता येत नाही. सायकॅलजी.

. . . .

निच्या तेजरी आशेमुळे प्रत्येक पिढीचीं कर्तव्यकार माणसें तिला नायकीची गोमा देण्यासाठी मनुष्यनेला हितकर वृत्त्यें करितात हे देवाचे दूरदर्शित्व, सृष्टि.

. . . .

मदन बादूगार, नहरवरी : दोळ्यातली लाडू.

. . . .

फमले; गुलाब धगरे आग्रच आग्रवी लागतात. रूपमर्गनासाठी.

. . . .

अनुस्वारावरून लग्न मोडणे : तें भाटण शत्रु आले तरी च्वाटू ठेवणें.

. . . .

गादीत घोळताना एकाचा बटवड्या म्हातारीची कांम तुटणें हा उपकार

. . . .

कुचेराला वज्र देण्याइतका धीमन : बादवा.

. . . .

शिफारीत इतकें awkward धावणें की पळत्या सावजाने जिशसेने पाहण्या —

. . . .

‘जटलमन’च्या हालचालींचे शास्त्र; कोट हात अलग उचळून काढणें, तोंडावर मुखुल्या पडल्या तरी हरकत नाही पण कोटावर घडी; यादविणें—

. . . .

मराठीतील बहुतेक पत्रे मुलाकरिता आहेत. मोठ्यासाठी नाहीत.

. . . .

आपल्या पूज्य म्यचीमदल भळत्या ठिकाणीं अकारतय जोरकस स्तुति करून तिला शत्रु उत्पन्न करून ठेवणारी character : तुळशीदास

. . . .

ओळख नसली तरी ओळख कोणी लादलेली कसूल करणें, character
(प्रभाकर)

. . .

पत्रिका : मुखचंद्र : चंद्र; धनराशी; वृश्चिक.

. . .

अवगुणाचा (दूषणाचा) भूषण म्हणून उपयोग करणें, पादरे व्हेस.

. . .

सृष्टि निर्विकार आहे. प्रतिरव' विंव.

. . .

मेव्हाणा म्हणजे अर्धी नायको; प्रत्येक बाजतीत हात धरणें.

. . .

दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणें : तिलाजली.

. . .

सन्यास घ वृद्धपण.

. . .

चाळशीनें पहाणें

. . .

म्हातान्या डायरेक्टरचा प्राणत्यागान्चा निश्चय—
नवा प्लॉट,

. . .

प्रेम आघळें : डोळे घडारून पाहणे.

. . .

असे मला बचन दे पाहू. हस्तस्पर्शाला सकोच करू नकोस, अर्धीगी व अरा.

. . .

बुढीनें मिळविलेल्या सत्तात्मक सार्वभौमत्वाची रूग्ण जी राजमुकुट ती
भग्ननावर असते व हृदयन्य प्रेमाच्या स्वामित्वाच निदर्शनभूत हृदयावरच
दळगारी लमाची माळ असते.

. . .

प्रश्न—मग माशी चूक कुठ झाली ?

उत्तर—बुढीचा जो मान तुला हक्कानें मिळाला आहे तो प्रेमाच्या,
हृदयाच्याहि उगात बुढीच्या गुणान्तरच, हृदयगुणावाचून मिळाला ही अपेक्षा
करण्यात गुशीच चूक झाली.

. . .

अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव हा आशीर्वाद सरा होऊ लागला तर चौपट चांदीने दुसरी पिढी चौपटरीची घनीय व्हायची

प्रगतीची प्वाळ पायापेशा डोक्यानेच जास्त करवी लागते; नाहीतर गोष्टी फारच पुढे गेल्यावर—

राया असेल तिर्ये सावली वगैरे. मनात असं येतं. आज सागायचें उद्या

शिवनाचा शिपाई राया आहे.

स्वर्गात वाझाय, धर्म वगैरे सामाजिक उपाधी नाहीत. स्वर्गात अपुरत्या इच्छेने जाऊन भागत नाही, म्हणजे पात्रतेवाचून भलत्या स्थळी जाण्याची इच्छा करू नये. “आमचा स्वर्गवास” या लेखाचें बोधतत्त्व असू शकेल

नाफातोडात पाणी जाऊ लागताच तोंडचें पाणी पळाले

देवाभोवतीं फेऱ्या घालण्यानें देवाच्या कन्यातून चुकता येत नाही

अंक ४

स्वप्नात फांदिरीला उद्देगून वृंदावननें सागणें कीं हें जर मीं केलें नाही तर माझ्या शब्दाचा वमुधरेला खरेपणा वाटणार नाही, शेवटीं—

Act 3

१ Humourous नूपुर, फकत and मिनिणी, The fresh news न० ऐकतो, सांगतो. vague forms

२ कालिंदी व वृंदावन मनात येईल ते करतील—

—य. ग गडकरी

ता २२-२-१८

डाडीमासा मासद्वार रिळून राहणें

बुगल जीम वा असते ?

एक प्रसंग.—

रोगी व नळ्या लावणारा डॉक्टर. गराड्यात रहस्य वेळोवेळीं सांगण्याची युक्ति—

. . .

वाघसर्पाची नख; द्यामाया दिसलीच नाही; जन्मदाता खेरीज उपकार
घन. to लतिका

. . .

सुंदर जगावर दृष्टि टाकताना नवकलिकेला काय आनंद : वाढविणें

. . .

नथीसाठीं नाक टोचणें, कर्णफुलासाठीं कान टोचणें; शेवटीं कुक्वासाठीं
कपाळ कोरून काढण्यासाठीं बगैरे—

. . .

पुलें लम्ब्य म्हणून जवळ—
तारा चिरजीव पग असाध्य—

—प्रभाकर.

. . .

भेदायची चोरी, मग चोरून भेट.—

. . .

परत पायागडदयी असला तरी नदीला सासरी पाठविताना बगैरे—

. . .

आपण केलेल्या गोष्टीप्रमाणेंच गोष्ट एखाद्या योरातें केलेली असावी
आणि तीबद्दल त्याची स्तुति होत असताना आपणाला त्या कृतीच्या
अभिमानाबद्दल आनंद व आपणाला प्रफटपणें स्तुति न लाभल्यामुळ
होणारा निशेध व अस्फुट विषाद हीं किती रमणीय असतात!

. . .

बापाचीं दात-नखें उचटून काढताना त्याला दुःख होत नसतें का !

. . .

पुण्या पावरग करण्यासाठीं वेलीला शिकवावें लागत नाही.

. . .

पाताळाला नेऊन गाडले तरी हिऱ्याच्या रसणीतून गगनातील तान्यांच्या
तोडीचे हिरेच—

. . .

घडपाळाला पुढें यास्ताना पाहिले म्हणजे चिरजीवन व क्षणिक—

. . .

पारपराप्रमाणें उपजत बोज्याः मदेश्वर ल. घने—

. . .

Moulton वरून मुचलेले विचार

नाटकाचें अतिशालिह नसावें, कारण रसहानि; व रोमॅंटिक नाटकाची प्रवृत्ती सर्व प्रॅक्ट समग्र माहव्यासडे असते.

P. 77

प्रयोगाची प्रगति प्रसंगदृष्ट्या पूर्ण व्यावहारिक असलीच पाहिजे असे मोल्सनचें मत दिसतें. हें मत खरें आहे का?

79

A shylock painted without a tender side at all would be repulsive, he becomes much more repulsive when he shows a tenderness for human being

.

माजर मारण्यादल काशीयात्रेसारखें अगड प्रायश्चित्त का ?

.

गोव्यात कुणाचा अंमल ?—दिवसा पोर्तुगीज व रात्री दारुचा अमल.

गोव्यात अनून वगड अवतार

. . .

चार मन म्हणून यशात पडल्या निचा लग्नात बंधूवराचा वध केल्याने पातक लागत नाही.

.

आपल्याजवळ मला काहीं सांगायचें नसल्यामुळे कोणतीही गोष्ट ऐकायला मी रिक्तमाच आहे. मात्र माझ हृदयही पुरतें रिक्तमें आहे हें आपण विसरु नका. नव्या नाटकाचें सूत्र—

नव्या नाटकाचे नाव . क्षितिजांतर

. . .

मिशा नसलेल्या मुलासाठी मिशा असलेल्या मुली शोधाव्या लागतील.

. . .

हिरवणी विरहात विशेष चमकते.

.

मुर्लीना मास्ती फिरावयास गेला आहे असं सांगताच एरें वाटणें; असा
जिवत देव—

...
स्त्रियांच्या सिद्धांताला सत्यापेक्षा सौंदर्याचीच जास्त मजत असते.

P B Bapat 29-12-16

...
स्त्रीमुळे. जिज्ञासा तूम करण्यासाठी मी शनी झालों.—

...
श्वसोच्छ्वास करावयाचा विसर पडून मरण यावें असे वाटू लागणें—
विसराळू किंवा आळशी

...
विनयाच्या अतिशयाला आपण बुद्धीचा कमीपणा—

...
देवघटना करण्याचे मार्ग : शयंती, स्वप्न, मविष्य, पिंगळ्या

...
शरीरावर ताना घेण्यात काय जीव नाही: जीव घेण्यांत तरी ...
—औरंगजेब व हिरोजी

...
साड्यांना पडर का असतो!

...
देवी आलेली घाई व फोटोग्राफर.

...
एकाद्या अप्रसिद्ध व्यक्तीचें चरित्र लिहिणें

...
चरित्रपर नाटक लिहिणें is equal to अत्तर काढणें.

...
A calculating & quoting fool to be the humorous
character in एकच प्याला.

...
प्रयकाराची introduction, भेट, मध्यस्थी वगैरेचें विनोदी वर्णन—

...
वाळग्रय व समुद्र याची तुळना.

जमिनीवर पाय पडताच कुरकुर करीत असे घगरे—नवीन पायमल्ली
होताना जोडा सुद्धा—

एका बाजूने वाद करता करता दुसऱ्या बाजूला जाऊन मिळणें

उगाच गोष्टी वाढवून सांगणारे एक पात्र घालणें—अगदीं रूक्ष असें एक
घालणें—

पाण्यात पाहतों कीं आर्मीत लोगवें आग पाखडणें—

वृक्ष आपलीं आतडीं भूमातेच्या उदरात ठेवितात

तारा हा रमझानचा देखावा बघतात व मग थरकतात—

आशावादी आकाशातल्या तान्याकडे नजर ठेवून भविष्यकालची स्वप्ने
काढीत असतो व दिवस उगाऱ्याच तीं स्वप्ने मावळतात व निराशावादी
पायापालाचे खडे तुडवून दुःख —

रमझान-वृक्षाना आनदाची माहिती काय ती सूड घेणाऱ्या मागसाच्या
उत्कट आनदावरून होईल तेवढीच, घगरे एखाद्या मुलाचें हसणें या वृक्षानीं
पाहिलें तर याचे देह मोडून पडतील

या उघड्या रगमहालात मला कधीं तरी या ठिकाणीं यावयाचें आहे—

लाकडाच्या नोजेवर गोंग्याच्या गिरद्या रचून थडगार पडलेल्या अगावर
जळ या आगीची भरजरी शाल पारवून अखेर कालनिद्रा घ्यावी लागते

हृदयाची क्रिया बंद पडून एका क्षणाची—दिस्यावाचून जगाची भाडोत्री
उठविणाऱ्या प्रेताला जाळताना काहीं लोक विरजीवाच्या ऐटीन पुढचे घेत
करितात—

आमचें हें वृक्ष घशाखालीं पचणीं पडणें हें कालवृक्ष पचविण्याइतकें
प्रागघातक तरी आहे रास

दिलपाक. सावळी सुरत. मोळ्या भावाची माक. चिमुकली चद्रकोर. सुकी
माया, नव्हाळी नवलाई

. . .

लढवय्यानीं प्रेम करावें कसें याचें कुठें उदाहरण नाही

. . .

दाळूच्या शेतात तुरीची घेरणी.

. . .

पुराणातून ल्रियासेनधींचा...

पचतनापैकीं पचतन हें...

. . .

अठरा वर्षांचें कडरोळें अठरा आणे.

. . .

मुद्गर मुरजचद्रावरचा बलक बहुधा दुसऱ्याच्या घाटणीस जातो. नयन्याची
हिंमत त्याच्याकडे निरलवून पाहण्यातच—

.

स्थिर तारा व गर्वादित जागृत कोडलेल्य मनुष्य याची तुलना—

फरभरवाही मनुष्य व भरलेला गाढा वादणारा पैल चनगति सोडता—
चक्रपदवी

. . .

बेळगाव, रानापूर
यष्टि अगदीं कोकणप्रमाणें
माताचीं गाचरें
जमीन पादरी
शेतें वादण्यात वसां
कावाप्रमाणें
दोंगर पादरे

रानापूर
रागडे पडलेल्या होवयाप्रमाणें
पेंस = शातें
गुदी ग्देशन-गुरूची शातें
मर्त्येच शेट्याची पाती—

Inpression : कन्नरस्यानप्रमाणे वाटते

चादव्यात—

गदी नसल्यामुळे समज—विराम—

गरी माळारर शुभ्र पावण्या या

टेनिस कोर्गप्रमाणे दिस—

. . .

कड्याला वेळी—

भय हृदयानर स्मृति—

. . .

फुगडीचे उखाणे :

फुगडी खेळता खेळता जमीन हाली काळी ॥

माझ्याशी फुगडी खेळते लेकुरवाळी ॥ १ ॥

पदवळीच्या माजीला डाळीबीचें भजन ॥

माझ्याशी फुगडी खेळते आगगाडीचें इजन ॥ २ ॥

. . .

माचवेळीं एकमेकींचीं उगीं वाढणें. ओचीरद—घायकाचे ठराविक
शब्द—धूर्तारा आहे,—बुडबूड आहे

. . .

१. हजारचा घोडा ॥ त्याला पन्नासवी शल ॥

बरी गुलाबाचें फूल ॥ दादा राया ॥

२. माझ्या दारावरून ॥ धुगराच्या गाड्या नेल्या ॥

भावाने महिणी नेल्या ॥ बीजेसाठी ॥

३. काळी कपिला राय ॥ कळपाच्या पुढें जाय ॥

शब्दाला उभी राह्य ॥ बापाजीच्या ॥

४. परिण रे दादा ॥ लिप घाल तापीं ताडी ॥

घोतरजोडा अमदावाजी ॥ दादारायाचा ॥

५. पहिल्याने नहाण आले ॥ हिरव्या साडीवरी ॥

मत्वर माडीवरी ॥ गुफियेले ॥

६. पहिल्याने नहाण आले ॥ हासता खेळता ॥

मत्पर गुफिता ॥ रात्र हाली ॥

७. दादाराया घोड्यावरी ॥ बहिनीबाई माडीवरी ॥

तेथून खल बरी ॥ मिढ्यासाठी ॥

. . .

व्यसनी आळसावर घायकाची जीम हें रामबाण ओपघ.
 रामबाण जेव्हा सुटले असतील रामबाण त्यावेळीं जलमेवर रामबाण.
 होपेवांचून रात्री आणि कामावाचून दिवस.

सत्याग्रह विचार, जीम ही जाया; औपघ जिभेला रुचिकर पण गर्ला
 उतरताना हांगारें.

गळा कापून नंतर शिवून देणें.

हृदयात प्रतिबिंबित होतें त हृदयाचे तुकडे करून नव्हे जलाशयात
 पक्ष्याचें प्रतिबिंब.

हृदयाची क्रिया बंद होऊन जगणें

प्रवेश—

मलतीच भाषा बोलल्याचें मिथ करून कुठें तरी नोकरीस राहणें, व
 कारस्थान ऐकणें, तीन भाषा बोलणारा पाहणा येणें, (further) तीही त्या
 भाषेचा टोंगीच, दोघाचें विनोदी समनमत

पाजी सुधारक पोरें प्रेमाची याचना करितात म्हणून रिगा मुर्तीना स्वातंत्र्य
 नसावें या हट्टानें बापान मुर्तीचा मराठी भाषेशीं संपर्क तोडणें,

चेहऱ्याला रंग लावणें म्हणजे अधूरा हव घालविणें.

मुनकाचें प्रथम स्नान, घसा कोरडा, दोळ्यांचून अगड धार—

बहर नसेल त्यावेळीं बघा राहून दुष्टाच्या संभाषणाचा चासदायर
 होणारी Character—

विरहावर्येंत ओला दुष्काळ. कोरडा नसतो.

In गैरसमन introduce
 a nurse for the delivery of the

sister in disguise

नवत्या चवदशा हें एक गैरसमजाचें अग

ज्याच्याजवळ मुर्ठाच पैसे नाहींत असे धनी व नोकर नोकराची शत्रा
आता मी शत्रा धनी का म्हणार्हे ! धनीसादेवाकडे माथी बाकी—

अपराध कनूल करताना उपमाअल्वास्तुस्त बोलण—

A lover to his friend —आता माझे तिच्याजवळ थोडें दाम
आहे, तिच्या शेवट घातलेली आगळी आणि पार्या बाहिलेले पत्रमाण परत
घ्याय्याचे आहेत

Gentleman होण्याचे मार्ग विचिंतीत असणार पात्र—

हा तिच्यावर प्रेम करतो याची मान उतरून टाकारीशी वागते पण जरा
अडचण आहे—

स्वताच्या सामर्थ्याचें अज्ञान हेंच फार वेळा पराभवाच फारण असतें
शत्रूच्या वातण्या काढण्यापेक्षा आपणाकडे लक्ष—

सोन्याचा सापळा—मोत्याचा मारा—रत्नाच्या राशी—तुमच्या सैन्याच्या
चान्यन झाडाची पानें हलायची—

An absurd presentation सुंदरच्या lover नें तिच्या धाकट्या
बहिणीचे लग्नाचे वेळी आमंत्रणाची मानकन्याच्या रुसव्यानं वाज पाहणें

मविष्य आपल्या हातीं आहे अशी खरी गोष्ट असली तरी त्याच्यासाठीं
ज्योतिष्यापुढें हात पसरणें नामर्दपणाचें आहे

ज्योतिषी व वैद्य याच्या समसमोर पाह्या असतात

सायमन्वर शरीरापेक्षा मनाचा तोल संमालणें कठिण

घालणें—डाव्या हातानें कपाळ दावून घरणें—रोलताना एकदम अपरि-
चिताशींही एकेरीवर येणें—गोपाळराव दाते—भावेस्कूलचे चिपळूणकर—
नगरचे डोअरकीपर—आगगाडींत भेटलेला म्हातारा—अभिनयासह नाटक
पाठ म्हणणारे जोशी. .

. . .

स्वार्थाचें उदाहरण—अमुक मनुष्य मेल्य हें ऐकताच, अरेरे, त्यानें
तेवानें व्याज अलेखीस बुडविलें—

. . .

आगगाडींत सव्या करणें.

. . .

संरयी—झेळे मिचकावणें—पोपरएळी देणें, धुकणें. रस्त्यात रोलताना
जोडा पाहून टेंवणें.

. .

घोलण्याचे प्रकार .

पाणिमकराचें दुसऱ्याला छुलविण्यासाठीं खालीं पाहून हाता घोळीत
स्तुतिर रोलणें—मर्याच हाः हा करीत स्तुति करणें. अहमन्याचें अड-
सळत निसरत घोलणें.

. . .

गड्यांचे प्रकार :

निळाना पाहून निवगारा, शालजोडी पाचळून निवगारा गडी, धन्याचें
कपडे पाहून जगारा गडी.

. . .

जोग मास्तराचें घोलणें ऐकणाराचे छातीवर टिचक्या मारणें—

. . .

Elder Pliny ही व्यक्ति आपोळ करताना, जेवताना, पिरताना मुदां
गोणाडमझून तरी थावून घेत असे. विचाराला वेळ कधीं वाढीत असे !

शॉपेनह्यर

. . .

विचार व पाचन याची तुलना.

मेढेगावचा धरसाड सीन वर्णन : विचरणीच्या वृद्ध पुरुषाचें
पुरुषीत्व—

. . .

त्रिनेकानंद नाटक :

पान ७ मारवाडी काव्य करितो.

११ विनोद मार्मिक

‘व’ बदल लिहिणें. भारगाव ‘व’ नको—

१२ विनोदी खोच....प्रयोजन नाही.

प्रवेश २ रा : स्थळनिर्देश नाही—

(वियोगिनीने हिंदुस्थान सोडणें स्त्रियांना शोभण्यासारखें आहे का !)

वियोगिनी स्त्रीप्रेमान येणें अवश्य—

(कन्याच्या.....पगामुळें ज्या भानगडी स्वच्छ असतात त्या लोकाना मुळीच फळन नाही, त्या कौशल्याने फळविण्यात फळ आहे.)

प्र. ३ : स्थळनिर्देश पुन्हा नाही.

मत्सरानें स्वगत हें चहाट घळण्याचा प्रसंग काय ? मुद्दाम सांगितल्या-
सारखें घाटतें. मत्सर व असल्या याची कहाणी व तिला असंभजनीय व
अप्रयोजक—

प्र. ४ : स्थळनिर्देश नाही—

प्र. २ व ४ मध्ये काळ विती गेला ?

. . .

हाच मुळाचा चाप—

Tragedy करणें कीं कॉमेडी ! Comedy—

Hints for Character Sketches

विद्यार्थ्यांचें वर्णन—आपण सुधारलेले आहोंत असें दाखविण्याचा
प्रयत्न—तुटक बोलणें—कोणत्याही गोष्टीचा खोल विचार न करता हवेंत
शब्द उडविण्यासारखें बोलणें—

. . .

रायसमुद्र मनुष्याचें आत्ममइत्व—ज्योतिष्याला भविष्य विचारणें—मी
लॅक्टर झालों असतो तर गरिबाचें तरी कोटकल्याण झालें असतें—

. . .

मनुष्याच्या विशेष संयत्ती—रागीट अहमन्य मनुष्य नाकाचा शेंडा शस्त्र
हातानें धरितो. पंडितमन्य—दुसरा बोलेल त्यावर विशेष बोलावयाचेंच—
हात पुढे आपटून—बोलल्यानंतर “कैसा बनाया” असा चेहरा करून
सर्भावार पाहणें—विचारमग्न्याची लक्षणे—मिठार्द खाणें—मिशा हातानें
हालविणें—कोपर मागे नेणें—शून्य दृष्टीने पाहणें—आगठा तोंडात

घालणें—डाव्या हातानें कपाळ दाबून घरणें—बोलताना एकदम अपरि-
चिताशींही एकेरीवर येणें—गोपाळराव दाते—भानेस्कूलचे चिपळूणकर—
नगरचे डोअरवीपर—आगगाडीत भेटलेला म्हातारा—अभिनयासह नाटक
पाठ म्हणणारे जोशी...

...

स्वार्थाचें उदाहरण—अमुक मनुष्य मेला हें ऐकताच, अरेरे, त्यानें
लेकानें व्याज अलेरीस बुडविलें—

...

आगगाडीत संध्या करणें.

...

संययी—डोळे मिचकावणें—कोपरपट्टी देणें, धुकणें. रस्त्यात बोलताना
जोडा फाटून ठेवणें.

..

बोलण्याचे प्रकार :

धादिमकराचें दुसऱ्याला खुलविण्यासाठीं रगतीं पाहून हात चोळीत
स्तुतिपर बोलणें—मध्येंच हा हा करीत स्तुति करणें. अहमन्याचें अह
गळत विंगरत बोलणें.

...

गड्याचे प्रकार :

निठाना घाटून निजगारा, शालजोडी पावतून निजगारा गडी, धन्याचे
कपडे घाटून जागारा गडी.

...

जोग मास्तराचें बोलणें ऐकणाराचे छातीवर टिचक्या मारणें—

...

Elder Pliny ही व्यक्ति आयोळ करताना, जेवताना, फिरताना मुढां
कोणाजवळून तरी वाचून घेत असे. विचाराला येळ कधीं वादीत असे !
शॉपेनहूर

...

विचार व वाचन याची तुलना.

गेंडेगांयचा एगारा सीन वर्णणे : चिरग्लीच्या गृह गृहस्थाचें
गृहगोव्य—

...

महिपतरान याची भूगोलनिपुण्यक माहिती.

. . .

अशी एक कॅरेक्टर आणणे; कादंबऱ्यातल्या गोष्टी स्वताच्या आयुष्याला चिकटविणारी—

. . .

पूर्वकालातील प्रिय चित्र पाहून सुचलेले विचार—

. . .

Character—picture for young शानु* S D Karve

. . .

तेल कुट्ट लावू नकोस. तुझ्या सासूला नाही आवडत तिच्या घरी चाल नाही. तू आहेस काळी मुलगी ॥

इतके काही तो मला प्लियावाचून पाव नाही । पावसाची पडती भावना !

. . .

बायकांच्या तोंडाला सोनेरी चाप—अलंकार म्हणून. कनक व काता—एक नादपूर्ण व दुसरे सुके.

. . .

सऱ्याची अस्तायस्त वेपवार; खोऱ्याची काटेतोल सवयगिरी. खोऱ्या मोऱ्याचा गोलदगाच संशयास्पद होतो, वसिंतेतील दाऱ्यांची रेलचेल बगैरे.

. . .

सुंदर स्त्रियांच्या मानेवर हात दाऱ्यांच्या मानेवर हात

. . .

मुखचंद्र . चंद्र सूर्यतापाने फिवा पडतो

. . .

सुद = दारू, प्रीति = दूध

. . .

महाराष्ट्र वाङ्मय = मधमाशाचे पोळे आहे.

अर्धशास्त्रदृष्ट्या स्त्रीची उत्पादकशक्ति केवळ संशयक असते

. . .

राधाकृष्णाची लहान दोऱ्याची गोष्ट बदलणे.

. . .

द्रौपदीने नाव घेताना समुच्चयवाचक नाम.

. . .

पुरुषांनीं वायकाचीं नावे न घेण्याचें कारण. श्रीकृष्ण व धर्म यांची गोष्ट.

. . .

शत्रूच्या शिपायापासून शत्रूचा वचाव करणाऱ्या लढवऱ्याला स्वताच्या शिपायापासून स्वताचें घर सभाळता येत नाही.

. . .

फाहीं विशेषनामाचे संघ
याप्रश्न, व्यासंतोळ, रमजान व नाताळ.

. . .

१ तुफडीचे तुकडे तुकडे—

११ चद्राच्या जाण्याचा मार्ग सर्वांच्या पाठ आहे—

. . .

घाटेला जाणें वाट लावणें

पृथ्वीच्या तुलनेनें मानवी खेळ मानवी जीवनाशीं त्याचे विचार—

. . .

बुद्धिमान सौंदर्यापरोक्ष सद्दास

आपल्यापेशां लहान पण आपल्याला ideal समजणाऱ्या प्राण्यादेखत
एखादा घेदनाकडा शब्द बोलण्याची धास्ती वाटते.

भूपाल अंक १

. . .

त्याचे डोळे हतने तांबडेलाल दिवू लागले की, पतंगमुद्रा दिव्याला
शोडून रेषाळ लागले

. . .

निश्वासाच्या यात्र्यांनीं हुलगाऱ्या आणि अभ्रसिंचनांनीं वादणाऱ्या या
स्मरानुधाना आतां, हसणें येणेंदे गोष्टींची कल्पना तरी असेल का ? यादविरग—

. . .

यसु त्रितीरी लहानमोठी अकली तरा प्रतिसिद्ध काचेच्या प्रमाणानेच
तिचें त्रि केंद्रांत वर्तणें, त्याप्रमाणानें लुप्त हृदयावर गुगुणें चिर यथारथल
उमगवें यां नवउ तें याय ?

. . .

माही लेव हतमया हलमया प्रहृतीचे अकतात की हुगन्याच्या पोगंत
खतापाता वार पाव गेले तरी त्यांच्या पोगंत दुगुलगत—

. . .

दुतर्फा पसरलेल्या या घनश्रीच्या सौंदर्याला अग्निरथनेगामुळे आमच्या दृष्टीने धनमगुरताही जोडीस मिळाली. धर्मिता हेच सौंदर्याबद्दलची उत्कठा वाढवते • तारका • विरकालीन सौंदर्य म्हणून दिव्य

• • •

रात्री एकाद्या खोल निहिरीत दोर सोडून भाडें तळच्या फत्तरावर आण्डलें म्हगने वो आवाज निघतो तो ज्यु काय शांतिभग वेल्यामुळें फत्तराच्या गुरकावगीप्रमाणें वाटून छाती घडाडते.

• • •

निच्या कोमल हातेचा प्रतिपत्नि ते परंत पायागह्दय नसते तर त्यानीं बाहेर पडू दिला नसता वगैरे—

• • •

खोलडाची कात्र वाकत नाही पण वावगी म्हणजे मान कायमची

प्रकरणाचा आरम करणें (एकाद्या फादवरीचा) शकूला भेगल्याला इतका वेळ पा, कीं तो रागावलेला पाहून आपणावरच तो रागावला आहेचें घाचरास घाटेल वगैरे—

अमुक एक मनुष्य शिब्या देत आहे वगैरे introduce करण्यासाठीं घाचरास त्याच्या घरासमोरील रस्त्यावरच्या भाचक शिब्या ऐकविणें व नंतर transfer करणें—

शहरात आलेल्या एकाद्या भाचक मुलाला काहीं विडी वगैरेचें भय नाही का वगैरे—

दाल पिगाराची फिल्लोफी—प्रभुगी आतइष्ट उपयोगी पडतील कीं भाऊजद ! वगैरे fact

भाग लागली तर पळार्वें कस, परीक्षेच्या पैळीं परमाकडे लागल्यास काय करावें वगैरे Fact

तुत्ती प्रतिमा माझ्या हृदयांत असती तर दुष्ट विचारानीं करपून गेली असती
—वृंदावन

• •

लघुप्रसंगीचीं मंगलाष्टके. चतुर्दश रत्नें इतक्या भिन्न प्रकारचीं आहेत म्हणून त्याचीं नावें सांगून बंधूवरास परस्परविपर्यी सावधान होण्यास सांगतात.

• • •

मंगलाष्टकात गंगासिंधुसरस्वती वगैरे नद्यांच्या यादीत बंधूच्या गंगा यमुनाचीं नावें नसणें —शेल्म

• • •

भगजी, चतुर्दश रत्नाचा श्लोक कसातरी म्हणत होते, जणु काय आपलें नांव नाहीं म्हणून.

• • •

नारळात काय पाणी असते हें आपल्यावाचून समजत नाहीं, डोळ्यात काय पाणी असतें हें थप्पड दिल्यावाचून ..

• • •

म्हडीसारखी बायको मिळाल्यामुळें एका मित्रानें कड्या भेट पाठविणें.

• • •

एक डोळा, एकाग्र दृष्टीने जगाविपर्यी विचार.

• • •

अहङ्कृतात मातृपदाची गभीरता धारण करण्याचा प्रसंग वगैरे

—भूपाल वसुधरा
(पुण्यप्रभाव)

• • •

कायदेशीर मनुष्य, पानें घेताना पावत्या घेणें—रागेवाल्याशीं भाडें ठरवि घेणें सुद्धा रक्षित करून घेणें

• • •

सादाड गृहस्थ प्रत्येक गोष्ट सातो.

• • •

न्यायदेवतेज्जल प्रेमाच्या बाबतीत न्याय मागणें.

• • •

देवाचा प्रसाद, बुद्धी, बडेवे—

• • •

पत्नीच्या तोंडाला तोंड देणें वगैरे.

• • •

जानव्याच्या रिपतिः गळ्यांत, कपरेभोवतीं, विजारीच्या नाडीला, बुटाच्या लेसीवर.

. . .

मुतानें स्वर्गाच्या जाणें; पाताळयंत्री बगैरे. मुतानें जाण्याची कल्पना माझणाची—

. . .

शामवर्ग आकाशकडे पाहणारही नाही.

द. म. तर

. . .

हा क्षरा म्हणजे पराच्या नदीने पुरलेलें मुलाचें प्रेत—कोरडा क्षरा असावा.
कालिंदी—पु. प्र.

. . .

गजगजलेल्या अंतःसुष्टीस बजबजलेल्या बाह्य सुष्टीने आपल्या कोलाहलानें गप्प केलें पाहिजे.

. . .

मुळ्या रडत असताना त्याचे ते पाणीक्षर डोळे. धन्यास्तद्वरजरा मलिनी-
मयति ॥

. . .

आईच्या अभूत भिन्न असता हसणाऱ्या मुलाइतकी आनंददायक वस्तु परादीसच असेल.

. . .

जगणाऱ्या हृदयाच्या देहासमोर; ईश्वरस्य देहानून आत्म्यानें उग
फाटून घेण्यासाठीं अवतरलेल्या पंचमहाभूतासमोर—

. . .

थोर पुढाराच्या निकट सद्गसात लहानपणीं राहून कोणीहि थोरवी मिळवीत
नाहीं.

अभ्यासार्ची टिपणें

मचें ऑफ ग्हेनिस

रायदत्त

पुद्दरि मॅन ह्व हिच हूमर

नामदवाचै मभग

हम या विपशानर विचार

मथावर दीका

कथनरुसिदागाठां नर ना peculiarities दर्श्यांत येने, पा एकाच peculiarities चा एकच उरसाग हें निश्चय नाहीं हें आदर्श असत एकाच कागजगुठीं introduce केने-या peculiarities चा आगती उपयोग करून घेण याच नांव economy याच निश्चयाना आगती constructive ह्मीने निवार करण निश्चय plot रचतयेळी

सूचना —प्रत्येक कॅक्टर strike होते घेळी निश्चयपासून हाण्याचोग incidents साधून तपार ठेगावे

पान ४८ Anto abusing Shylock and thereby violating dignity

cf द्रौपदी laughing to दुयेंघन & सीता to शूषणसा & the resulting consequences

ह्यांय व दरिद्री मागसें प्रयनानें पाठ भरण्याच्या पदवीस येताच त्याचें थोरालीं (याच्यात निश्चयग्याच्या हेतूनें) उबरेपणा व (दूर होण्यासाठीं) कनिशादीं उद्दामपणा रम्यरूपा-गडकरी चे दत्तोपताबरोबर आले होते रगतिनें

सामान्यातून एकदम गाजूग सरकण्याची सयय कधीं यशस्वी झाली तर कधीं अपयशी व्हायचीच

46 2 para ls 3 This is debatable

Difficulties before the Author and how he over comes them would be a very interesting subject For this end peculiarities in characters & customs in civilization are introduced in the play Think on this

Bassanio वर पैशाचें एवढे सकय काय आलें होतें ? तें अपरिहार्य दाखविलें असतें म्हणजे दोन गोष्टींचें एकीकरण खरोबर झाले असतें

Nemesis शाय त्याच मार्गानें उलट शिक्षा झाली असती तर नेमेसिस सर्वांगपरिपूर्ण झालें असतें मुलगी निघून जाण्याचा तरी Bond र्शी समर्थ कार्यकारणभावानें दाखवाय्यास पाहिजे होता

p 46 प्रारंभाच्या चार ओळी This idea is psychologically defensible एकदम rise & एकदम fall.

सुचलेले विचार Original

Always work up to climax in the slightest of Act I, scene II, page 9, lines 56 to 58 M V

What about the progress of the plot in the I and second scene ? Only acquaintance of the subject and characters minutely exposed That is the result

In the beginning always character to be explained in Dialogue further in action (give your own reason)

In his moods—वेतात ! How would translate the idea ?

Climax—12 78 82 R A Read Again

Read Nerissa s defence of Portia's father's arrangement Such things have to be used in avoiding the inevitable difficulties of the plot

x see below the general note

General Note

In arranging a plot the author is always hurrying to the desired situations, which struck him insinuated him to take up the particular story The important yet unnecessary process he deals with in a hurried manner—उदाहरण see X

I. 2 - Dialogue brisk when action slow. cf खुबस—सिंह & दिलीप.

I 2 : Serious charge against the construction of the plot humorously evaded Lines 85-91, and the same charge evaded by a feat of argument just below in Nerissa's explanation, असे त्या लोकांनी सांगितले नसते तर ?

P. 100 (1-2). Portia's dignity not lost up. This very surface gaiety of hero, enables her, of al—lot to look to the literal meaning of Jew's Bond

See plot trick 12 104-6 Bassanio awkwardly introduced 12 107

12 107 As I think. cf सरोजिनी, मूल्यायक

104 & 7 The more absurd the case as N opens the subject & Portia passes the remark in line 109 supra

121 09-11 See the awkward nature of the process

12-116-17 See the futile reason to break up the scene

118-19 Plot moving in so idle manner—scenes 1 & 2 show no progress of the plot of a serious type

...

Act II

I A. week's interval between 1 & 2 acts P 18 41-42
Why this condition ? stupid प्रवेशामुळे प्लॉट मुळीच सरत नाही.

.

II Launcelot discussing about conscience etc

Launc gives no immediate cause for the intended change

...

Launc चा बाप त्याचा शब्द ओळखीत नाही. Defend कालिंदी in 4th act

Launc ला सोडवून घेण्यात purpose काय ?

.

P 24 A this sort juncture is quite favourite with shakespeare cf Hamlet The old man—

..

P. 24 B : How clear is B's character and exposition of Human nature

. . .

समय दुसऱ्या प्रयोगात शॉट मुळीच सरकत नाही. Main story थोडी असल्यामुळे थोडा Progress सुद्धा अशी रगवीत तसणें क्वीस भाग पडलें आहे; cf पौराणिक नाटके.

. . .

Shylock चाप & जेसिका मुलगी. जनक व अपत्ये एकमेकासारखीच असावी असा नियम नाही.

. . .

प्र. ३ शेवटचा जे. चा निश्चय abruptly आटपावा लागला.

. . .

प्र. ४ मुख्य दोन धाग्यानिपयीं उल्लेख नाही.

. . .

p 242 Shylock is made to look a villain but he seems to be a childish fool of his reason of going to the feast

A better reason for his going to the feast would to credit to the author

. . .

प्र. ५ जेसिका भानगटच.

प्र. ६ जेसिका Again. शेवटीं Antonio brought in for a few words and that too, to suggest an action of the second Hero

Scene 7 at once to Belmont weak in plot interest

Scene 8 Venice Jessica gone & the news made known to the audience

Scene 9. Belmont and Basket Business Drama still not vital

Act III

Scene I forebodes evil to 40 15 of Salar's lightness with Scene I and see the continual of the characters and mark the dif with Salanio See also Salar's opening speech to the jew (mark C) mark all C remarks in this scene and contrast them with Salanio's remarks

. . .

दार्ची पत्नी वाक्ये शायरोंच्या तऱा तायून ठेवतात. शेवटी Salar.
 एक भगदी उघड रिमारे कमन त्याच शायरोंच्या मनःस्थितीत Antonio-
 चा उल्लेख करितो. शायची ही मनःस्थिति कमन येण्यात व नंतर हा
 निरय उघडल्या Au. ची मरी कुशलता. या मिनाचे हितमंथ मरीस
 —शिवाय पडिल्या वाक्यातून flesh & blood हे शब्द प्रामुख्याने
 पुढे आणून नंतर Ant. चा निरय. extend thinking on this
 beautiful arrangement.

41 50. Smug : This word expresses completely the
 view of Shylock re Antonio, which was only hinted at
 in the first scene : "How like a fawning publican" etc
 41-42 : P. 45 to 64 Best timed

Scene 2. Contrast this scene with first, of two
 friends one totally falls & other at his highest.

45 25-28 See Bassanio's lightness Though almost
 reminded he is not though shocked

48 B's thoughts on the picture out of place ?

50. 117-119 : Nerissa's conditions from the greatest
 to the smallest incident, this play is full of Chance &
 Uncertainty.

52. 239 ऐन दुःखात कोटाचें उदाहरण.

52. : 241 to the end of para Portia's natural tend-
 ency to observe & cleverness in observation—charater

54 301—303 Portia बायकी विरह वगैरे नाही नाही.

Sickly poetry विजयल नाही. वग स्त्रीहृदय मात्र आहे. पदा
 प्रारम्भ या प्रवेशाचा.

Sheridan's points

Rivals

Characters peculiar and natuarally creating Hum-
 our and attractive elements

Faulkland Fag

cf. Sir Peter Teazde and his wife with सरस्वती &

आनंदराव

जोसेफ सरफेस = हरिहर & मनोहर

Ferdi and Lopez = विलास & वेंकट

Decucene resembles गुप्तमञ्जरी

3 A ५९ Plotसार्थी एक्कदम Amanda too confedential वेली आहे.

नंदन कंदन इंदिरा (साधेपणा) मदार वगैरे

hints taken from a trip to Scar-borough.

. . .

act I

G. C. बीज

Fag secrets दुसऱ्याला सदज सांगतो. Defend वेंकट & others telling news to each other—

. . .

Absolute (captan) यानें Fagवर विश्वास वसा ठेविला. प्लॉटची सोय.

Ben Johnson

Every man in his Humour

पातें, lighthearted=चवथा अंक ९/१० प्रवेश; पाचवा एकच प्रवेश
ब्रेनसर्मनें बापाची माजू छोडून ऐकाला मिळून रहस्य कां सांगवें?
नाटकाची सोय.

ब्रेन,या घेयातरात कोणीच आवाज न ओळखणें.

रमणीनें वल्लभाला servant म्हणण्याची बहिवाद.

. . .

नामदेवाचे अमंग

भाग ६

अवतारासी आले. रामराज्य करणें—सयाचा विस्तार तोची बोलविता.

अमुक विषय () अमक्याला आटोपण नाही. मन हृदयसी
(वरणी) समरमळे.

जी धरु जाणे चित्ता । बचन भ्रताराचें ॥

डमाई = दम यडिलें न साहिती.

गोवळयाचे खेळीमेळीं जीरानें वीट घेतला. आपली सोय धरणें = व्यवस्था करणें. एखाद्या गोष्टीची धोकण्ये घेणें. चद्रबळ लागलें.

साकडें फेडणें. कळार्डत. नावाचें महत्त्व सारणें. पुरुषार्थ भंगणें (अमक्याचा). संस्कार करणें (मेताला), आकटभर; जळशोष, पुण्यप्राणी, साड करणें, नाशिवंत काया, कल्याणाचा काळ, निवडून टाकणें, दोषाचा मावार्थ ऐकिला, निर्वाण पाहणें (अत.), देह करवतीं घालणें, सिद्धांताची शोष्ट, थोर नादणूक, अंतर जाणणें, संसार भरता सारणें, देहपात. विचारणा. नाभिकार देणें : हाकारा करणें, हाक मारणें.

. . .

भाग ७

(जिवानें) वेढ सोसणें, हाकारा करणें, शडपणें (भूतानें), अधिकार फिटला, रूपाला आलें, खेळिया; अमक्या (गावचा) टाव सोडून, वृषणाचें दार धरून काय पळ १, वेगळेपणें, डोळ्यावेगळा होणें, सावळ्या तेजानें डोळ्यात दादणी करून, यार्ता मावळणें. विधीचीं अक्षरे, तनमनाला भुलवणी पाडणें, विकारा, पुकारा करणें.

. .

भाग ३

जन्मातरीं सचितोचीं साधनें घेली, सार्थक शालीं, फोटिराशी = अगणित. बुद्धीला पालट. जीवाचें जडमारी. ओलावले. लयलक्ष लावणें. बाकडें पहाणें. जळगार. रजवण. सृष्टि सांवरणें. नहर पुरणें, मिवाची वासना निवणें. (फड्ड) फाळाला देशोपडी लावणें. (पायलग) एखाद्याची मोटि बोलणें. दसारा लावणें, अकळ करणी. सज्जन जीव—(पासाशी) आधार करून राहणें उच्चारण (गा) आठव. काजळी पाजळी (दिव्याची). (संचिताची) सामग्री. मोनावले, विपरीत करणें. जातिवत श्रेष्ठ जातीचे गावला शींव नाही. (गेल्या गोष्टीचा, गुजरीचा, गुणाचा) गौरव (गाणें), कर्मकांड माग्यवनी.

शरून घेकणें, मोटि विकणें, वाणें (बगें = रंगें) तें सावळी नामें ते भीषण. पांढावणें. दुमावमा = दूध काढायला. थोर खोळी घेली, आपल्या मेळीं मेळविणें; अंतरमाळा = आतड्याच्या माळा अधिकार फिटला = पहाट पुटली.

नाम. १९२०-२०२१-१०१ अमम.

उदह देव देसले. शेंदुर शेरणीचे घणी अस—आतं पुरविणें; पापिष्ट. वाटपाडे घर साणून घेतलें. बाचा विटाळणें. काळ फासावीस फरील. दिग्वट=कमी दर्जाचे. लटक्या लौकिसारी ठाव—जीवनकळा; फटासोटी (संख्यातीत) पादुरग, सोईरा जोटणें; तोच मच सग्राहून निराळा, सर्वाहुनी वेगळा भोगी प्रेमकळा, तशी राजकळा मर्याचा उधळा. भुलप्रणी. घराचार =घरात राहून सवार करणें. देशवटा अमुक जागा सादून येणें. फायोहेय. नयनासी निधान अतरलें. फोटी कुळें उद्धरून जातील.

...

पायरव. झाला तर देव वाटतील आणि तीर्थे वाटतील. सोडवग करणें. होणें. बहात्तर खोडी. फलपताच्या कळामुसरी. देव सत्वाला पावले. लोचन निवाले. निरखुनी निवतिल नयन, मुलाची सोपरी धेश्रवासी. कोणापुढें सती सागणें. घडीमराचा राग पाहुणा. इन्मान्तरें अशीं अतिशार :

...

पान ४६४

पाटावाची साढी. अमक्यावेगळे फर्म. तट (नाम); महिमेचा (मोठा मनुष्य) होणें. फलफोडी (वेव्हारी) न सरे. सेवा अंतरणें. मुलाचें होणें. सोडवग. जनासी वेरग्याचे अतर दासविणें. लौकिक मिरवणें, धावणी करणें; ठपडा पवाडा=सरळ गोष्ट. देहाला दहणा (नाम) स्वभावगुण सोडणें. देश-वत जीव. नि शाप होणें. उणीं उत्तरें.

.

लग्न या विषयावर निचार

१ लग्न म्हणजे काय? हिंदु व्याख्या—इंग्रजी व्याख्या—हिंदूलेरीज इतराच्या व्याख्या—

२ लग्नापासून फायदे आहेत काय? व्यक्तीचे फायदे, समाजाचे फायदे, भावी समाजाचे फायदे, मनुष्यजातीचे फायदे.

३ लग्नापासून तोटे आहेत काय? व्यक्तीचे तोटे, समाजाचे तोटे, भावी समाजाचे तोटे, मनुष्यजातीचे तोटे.

४ लग्नापासून होणाऱ्या नफातोऱ्याची तुलना. नफे किती आहेत, तोटे

किती आरेत ? त्यानून चिरतर परिणामक कोण ? आधुनिक दृष्ट्या व चिरतन-
दृष्ट्या.

५ लग्न नैसर्गिक आहे की कृत्रिम आहे ?

६ लग्न आवश्यक आहे काय ?

७ आजन्म लग्न, मुदतीचे लग्न, केवळ व्यावहारिक लग्न, प्रेमजन्य लग्न,
आत्म्याचे लग्न, घटस्फोटविषय लग्न याच्या व्याख्या व प्रकार.

८ वरील लग्नातील सर्वोत्तम कोणते ?

९ लग्नाला प्रेम आवश्यक आहे काय ?

१० प्रेम म्हणजे काय ?

११ प्रेम चिरकालीन आहे काय ?

१२ प्रेमदृष्ट्या वरील सर्वोत्तम लग्न शक्य आहे काय ?

१३ प्रेम मनावर अवलंबून आहे काय ?

१४ मताचा उद्भव विस्मयपासून होतो की विचारापासून ?

१५ विकार प्रधान की विचार प्रधान ?

१६ विचार बदलणारे आहेत काय ?

१७ विचार बदलणारे आहेत काय ?

१८ त्यानून कोणाचा पगडा कोणावर बसतो ?

१९ हृदय म्हणजे काय ? ते कोणाच्या ताब्यात असते ?

२० सुख बुद्धिजन्य आहे की हृदयजन्य आहे ?

२१ या सर्व प्रश्नांच्या उत्तरावरून प्रेमाची व्याख्या काय होते ?

२२ पशुपक्षात हे प्रेम आहे का ?

२३ या दृष्टीने पशुपक्षात व मनुष्यात परेच फरक आहे काय ?

२४ असा फरक उत्पन्न करतो येईल काय ?

२५ परिस्थितीच्या परीक्षेनेच लग्न करितां येईल की नाही ?

२६ त्याला स्थिरता आहे काय ?

२७ तेहि मोडण्याचा अभिचार पाहिजे काय ?

२८ लग्न अशक्य आहे की नाही ?

२९ लग्नाविषयी बहुत्वाची अडचण आरोग्यदृष्ट्या आहे काय ?

३० बहुभगिनीचे लग्न सर्वदृष्ट्या पूर्णरूप आहे की नाही ?

३१ हे तत्त्व मान्य नसेल तर पुनर्विवाह व घटस्फोट हे प्रकार अनर्था
लग्नाइतकेच आवश्यक आहेत की नाही ?

३२ कोणते लग्न शक्य, सुराद व हितकर आहे ?

. . .

‘ग्रंथावर टीका’

नि. मा. ३७९

‘ग्रंथावर टीका’ हा लेख वाचून मुचलेले विचार—

सापत्तिक दारिद्र्य मानसिक दारिद्र्याने दूर करण्याचा प्रयत्न ; निघाने विप. चागल्या ग्रंथाना पुनरावृत्ति नाही. घोरपट्ट्याची डावरी.

छापण्याची कला मुलभूतमुळे शानाऐवजी अज्ञानाचा प्रसार करण्याकरिता इल्ली अधिक उपयोगी पडते. अज्ञानी लोकांना सर्ववैचाचे धडे मिळतात.

इल्ली प्रत्येक फजीला आपली प्रत्येक कविता घेदवाक्यासारखी वाटावी हे एका साम्यामुळे क्षम्य घाटते.

शास्त्रीय व कलाविषयक वाढाय यातील दुसरेच युरोपाय तुलनेने व्यवहार्य का ? त्यात पाश्चात्य उच्चता गाठणे शक्य आहे म्हणून ? कारण हृदयपुरत्या गोष्टीशीच त्यांत संबंध येतो की जे हृदय उभयता सामान्य आहे.

३८४ पा.

टीका न होण्याचे रारे कारण शास्त्रीमुवा म्हणतात,

“विद्वानाची भाषेवद्दल उपेक्षानुद्धीच” इल्ली हे कारण नाही.

...

लक्षनपणी कोणती पुस्तके वाचार्थीत ?

...

वर्तमानपत्रातील “पोंच” हे सटर ग्रंथकारापेक्षा टपालरात्यावद्दल—

...

रोजनिशीतील पाने

.....

मुबई—रविवार १३ मे १९१६

पुण्यप्रभाव ११ पदे केलीं.

सहावा अक कौल्डरकर व मुजर यांगा कापून वेताचा केला.

रा ग गडकरी

मुबई—रविवार १४ मे १९१६

दियानाईकडून बारा चाली आगित्या

थोडा ताप आला.

विडोवा रत्नागिरीकर याजकडून दहापारा आवे आले

पुण्यप्रभाव सहा पदे केलीं. २६ पदे फेर लिहिलीं

रा ग गडकरी

मुबई—सोमवार मे १५, १९१६

दाखरापडून दहा रुपये घेतले.

सफाळी पद फेर (६) लिहिलीं.

टुलीकर, मनु, लाल यांची पत्र आलीं

सफाळी बराच ताप आला

सायफाळी ० रुपयांचीं सत्रे आगरीं

राना ताप होताच

रा ग गडकरी

मंगळवार १६ मे १९१६

ती ग. भा. मातोश्री आल्या.

मुबई, बुधवार १७ मे १९१६

ताप बराच आला.

मुबई—गुरुवार १८ मे १९१६

सफाळीं बायरन् Child Harold मधून निघरा canto GS 118
(इंगजे रोवन्) वाचिले.

मातोश्री व पादुरंग पुण्यास गेलीं

मुंबई—शुक्रवार १९ मे १९१६

रात्री ती. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांचे कृपादर्शन झाले.
शकरावाकडून पाच रुपये घेतले.

. . .

मुंबई—रविवार २० मे १९१६

रा मनोहरपत गोळमेळकर यांची भेट झाली.
तात्यासरोवर विहलपताकडे गेलो. त्याची प्रकृति बरी होत आहे.
रा. दत्तोपत देशपांडे यांनी पुष्पप्रभाव गदाकविता (monopoly)
मागितली.

रा. ग. गडकरी

मुंबई, रविवार २१ मे १९१६

श्रीताराम परीट याकडे कपडे —

२ शॉर्ट, २ पादरे, ७ शर्ट, १ फॉक, ३ सदरे, १ बरी उपरणें, २
हातकमाल, ७ काळर. (२५)

शकरगव जोशीकृत विचित्रलीला नाटक महाराष्ट्र नाटक मंडळीने पुढें
आणिलें.

रा. भाववराजजी धुरधर यांच्या ओळखीचा रा. अण्णा गुर्जर यांचे
मध्यस्थीने लाभ झाला.

कोरसचे पद केले.

रा. ग. गडकरी

सोमवार, २२ मे १९१६

प्रो. वेहरे याकडे जेवावयास गेलो. तात्या, अण्णा, विहलपत व
मी. तात्यांनी पुष्पप्रभाव चार अंक तालीम मी नको नको म्हणत
असताही पाहिली.

चिंतामणी कोल्हटकर भाजारी.

तालीम अव्यवस्थित

हिरानंदकडून दोनतीन चाली आणिल्या.

१ पद केले.

. . .

गुरुवार, २५ मे १९१६

शंकरान मुमुनदार याच्याकडून ५ रुपये घेतले.
दुपारी ताप सुमारे १०४ डिग्री होता.

. . .

सुनार, २६ मे १९१६

दुपारी ३ वाजता १०३॥ डिग्री ताप.

. .

शनिवार, २७ मे १९१६

१०४ डिग्री ताप,
तात्यासाहेब फोल्डकर पुण्यास गेले.

. . .

रविवार, २८ मे १९१६

कपडे आले. २५ पैकी २२. १ रसीत कॉलर बाकी व १ हातकमाल.
मामाकडून नावे १ रुपया घेतला. सरवताच्या तीन बाटल्या (२॥॥)
घेतल्या.
१०३ ताप. देवीचा सद्य खोटा ठरत आहे.

. . .

सोमवार, २९ मे १९१६

१ कोट लाव, १ कोट आलूड, १ शर्ट, १ ज्याकेट (४)
शीतलदास परीट
२ व. कपणीकडून घेतले.
ताप १०२
'मुद्राम्माची मुलामात' या लेखाची नीट कल्पना बाघली.

. . .

मंगळवार, ३० मे १९१६

ताप १०२. एक पड केलें.

. . .

बुधवार, ३१ मे १९१६

२२ तारखेपासून आजपर्यंत तालीम. फोल्डकर आजारी; गेले तीन
दिवस प्रमुख मंडळी गैरहजर.

ताप १०२

एक पट केले.

राजसंन्यास शोवट्या प्रवेशाचा आणखी विचार केला.

रा. ग. गडकरी

. . .

शुक्रवार, २ जून १९१६

प्रेमसंन्यासचा प्रयोग एका फोगत्याशा फंडासाठी झाला. त्यांत लाजेने ओशाळण्याइतका फारच मुंबईच्या प्रेक्षकांनी सन्मान केला.

. . .

शनिवार, ३ जून १९१६

ताप फार.

. . .

रविवार, ४ जून १९१६

ताप फार.

. . .

शुक्रवार, ९ जून १९१६

चि. मंजुमाई यांची मॅट्रिकची परीक्षा पास झाली. चि. बन्ना पास झाला.

सामंकाळी ताप भरपूर.

. . .

शुक्रवार, १५ जून १९१६

क्रिलॅस्कर संगीत मंडळीसाठी रा. मुकुमदार यांस पुण्यप्रभाव नाटकाच्या संगीत प्रयोगाची नुसती परवानगी (not monopoly) हजार रुपये घेण्याच्या बौलीने देण्याचे ठरवून त्यावरहुकूम उभयपक्षां प्रारनामे झाले.

रा. ग. गडकरी

. . .

शुक्रवार—१६ जून १९१६

१४ तारखेस देवळ बारल्याचे कळले.

महाराष्ट्र मंडळीसाठी पुण्यप्रभाव नाटकाची गद्यापुरती मनोपली कि.

९६ : क्षमकासित गडकरी

रु. ७५० स वरून त्याप्रमाणें कागद करण्यासाठीं रजिटर कचेरीत गेलो,
उशीर झाल्यामुळे कागद झाला नाही.

रा. वरेरकर भेटले.

रा ग गडकरी

शनिवार, १७ जून १९१६

म. ना. मडळीचा कागद झाला दोनशें रुपये घेतले. चि मजूची
तार आली. रु. ७५ भाऊखोख तारेनें पाठविले. आठवले यास पाच
रुपये दिले. वामनचा एक रुपया दिला.

. . .

मंगळवार, ता. २० जून १९१६

सकाळीं ८ च्या एक्स्प्रेसनें पुण्यास जाण्यासाठीं निघालों शकरराव
फडून १३ रुपये घेतले.

शकरराव जोशी (वसंतविहार) कवि भेटले.

चि. मजु यास ४० रुपये दिले.

२ रु. चि. पाडु यास दिले

५॥ च्या गाडीनें मुंबईसाठीं परतलों.

. . .

रविवार, २५ जून १९१६

महाराष्ट्र मंडळीकडून रु. ५० मिळाले. ताप बराच आला.

सोमवार, २६ जून १९१६

रा. वरेरकर यास ३५ रु दिले

.

शनिवार, ता १ जुलै १९१६

पुण्यप्रभाव पहिला प्रयोग—रिपन थियेटर—कामें विनोदी फारच
छान बाळकृष्णानें कल्याणबाहेर काम केले मिरबकर फारच
छान वसुंधरा, कालिंदी व भूषाल अगदीं भिन्न. नाटक रंगले
नाहीं.

रविवार, ता. २ जुलै १९१६

पुण्यप्रभाव दुसरा प्रयोग. गरदी बरीच. विनोद छान कळला.
serious भाग साधारण. कालची कामे आम्ही वाईट केली.

. . .

शुक्रवार, ता. ७ जुलै १९१६

कम्पाचा नवीन प्रवेश लिहिला.

. . .

मंगळार, ता. ८ जुलै १९१६

पुण्यप्रभाव. पानसामुळे गरदी कमी.
खेळ साधारण बघला.

. . .

रविवार, ता. ९ जुलै १९१६

पुण्यप्रभाव. पाऊस पार, गरदी येताची. कोल्हापूर येने काम
चागलेच येले; विनायकातही सुधारणा दिसली. त्यामुळे खेळ चांगला
बघला चाली चांगल्या नाहींत.

. . .

सोमवार, ता. १० जुलै १९१६

रा रारे मेन्ले, मेटण्याचा हेतु नाटकावर टीका हा होता, नूपुर व
कृष्ण हे अनुक्रमे नेमस्त व जहाल यांची चित्र आहेत ही त्याची
विशित कल्पना ऐवून मनाला तितकें आश्चर्य वाटले तितकेंच वाईटही
वाटल, अशा मेलत्याच कल्पना मंचवर कोशी लादणें हे निरा आहे.

रा ग गडकरी

शनिवार, ता. १७ जुलै १९१६

पुण्यप्रभाव. गरदी पावसाच्या मानानें चांगली. appreciation
पारच dirty खून dispirited audience अगर्भीच गत्राळ.
उत्पन्न साधारण. काम (serious) साधारण.

रा ग. गडकरी

रविवार, ता. १६ जुलै १९१६

गरदी छान, उत्पन्न छान, appreciation पारच छान, कृष्णा व

भडनमकर यानी कामे बरीच चागती येनी, प्रथम अशी कामे येळी असती तर इतका खेळ पडला नसता. शकररावानी चूक करून घाईने ताचेवया रानिनी लान्या. थोड्या पैशासाठी एक खेळ बुटनिण्यापावी ही अवदशा आहे.

गुस्वार, ता. २० जुलै १९१६

Fever फार.

शनि पडल्या. कोणास टाऊक बऱ्यासाठी की बाईंसाठी ! फर्मये वाचिनासते ! काही घाई न करिता संशयशकामुळे या नसत्या चिंता. गुनर माझ्या सुपरिश्चिन्ना इच्छतात. अण्णा सरळ आहेत, बनुप्रेमामुळे त्याचा अधिकार हा आहेच, त्यातून बडील बनुसारखे, मीच बेदा ठरणे घरे.

रा ग गडकरी

शुक्रवार, ता. २१ जुलै १९१६

Fever फारच ज्यास्त काल दिवसभर motions रानीही तोच उपक्रम. आज दिवसभर Constipation चित्त फार विचारे अण्णा रानी सुद्धा तम्बेत पाडण्यासाठी आले हे निव्यात्र बनुप्रेम ! इतके प्रेम आज फार दिवसांनी अनुभविले

रा ग गडकरी

शनिवार, ता. २२ जुलै १९१६

लेव्याची भरमसाट टीका इदूत आली अण्णा रागावले अण्णाच्या समाधानासाठी आता जगानेच मला बरे रहायला हवे ! प्रेम घेई आहे ! काल परवा हि शी सुद्धा तय करून अण्णा मोकळे झाले !

बसंतराव N Dr बदल बोलले !

बनुतार्कडे निकिट दिली

नाटकाल गर्दी अगदी चैलेयर फार जमली खेळ आता failure पास नाही श्री. माऊसादेब बदिनीसाहेबासह नाटकास आले

रा ग गडकरी

रविवार, ता. २३ जुलै १९१६

चि. लली ईस देवाज्ञा झाली. विचाऱ्या नानावर अफाळी हा दुःखाचा कडा कोसळला. नानाची हिंमत राचताना उभ्या जमात मी आजच पाहिले ! त्याच्या जीविताबद्दल मला आज अविश्वास वाटला. म्हातान्याला देव आयुष्य देवो. विचाऱ्या ललीला १० वर्षांपूर्वी याच शहरां हाता-साद्यावर खेळतून आज तिला खाद्यावर वाहून नेली ! ईश्वरेच्छा बलीयसी !

चमत्कार : सकाळी ५॥ चे सुमारास ललीच्या मरणाचेच मला बरोबर स्वप्न पडले !

रा. ग. गडकरी

...

बुधवार, ता. २६ जुलै १९१६

डॉक्टर मिस् नागूताई जोशी यांच्याशी परिचय झाला.

...

शनिवार, ता. ५ ऑगस्ट १९१६

नारायण घोरपडे व गायकवाड आले; होऊ नये ते झाले. उभ्या जन्माची अन्न मुचईकर प्रेक्षकासमोर त्याच्या दृष्टीने बाहेर पडली; I am a drunkard that has been more than proved

R G G

..

रविवार, ता. ६ ऑगस्ट १९१६

Mr S B Mujumdar proved to be more than a father, my Bel—more than a son

R G G

...

शुक्रवार, ता १८ ऑगस्ट १९१६

पुण्यप्रभाव at Poona grandest possible success. Poona public could appreciate my play to its utmost

R G G

गुरुवार, ता. २१ सप्टेंबर १९१६

Presented a watch (40 Rs) to कोल्हटकर through Mr vincent, the Police Sup of Bombay.

...

राम गणेश गडकरी यांनी लिहिलेलीं पत्रें

.....

गणेश गोविंद बोडस

शंकर बापूजी मुमुक्षुदास

चिंतामणि द्वारकानाथ देशमुख

मुकोजीराव महाराज, देवास

गोविंद सदाशिव टेंबे

श्रीपाद कृष्ण कोरडकर

एक गुजरानी स्नेही

पांडुरंग बळवंत चापट

विठ्ठल सीताराम गुर्जर

शंकर गणेश गडकरी

श्री

खामगाव, १०/११/०८

सा न वि वि

पन्नास प्रेमळ बंधूचा सहसाच सोडून एकदम अपरिचित मडळीत दाखल झाल्यामुळे मनाला काय दुःख भोगावे लागत याचा हल्ली चांगला अभ्यास चालला आहे. तीन वर्षे इतके सुख दिल्यानंतर किलोस्कर मडळी पुढे मला इतके दुःख देणार आहे हे मला पूर्वीच कळतं तर मी प्रथमच मडळीत आलो नसतो. आपण सर्व एकमताने थंड कराल हे जाणून आहे तरी इतके लिहिल्याखेरीज राहायत नाही. घरून निगल्यानासून कल्याणपर्यंत मी सारखा अभय रक्त होतो व हल्लीही दोन दिवस मधूनमधून तोच उपक्रम चालू आहे. बाळापुराहून तांबडतोत्र येथे येऊन ताच्यासाहेबास भेटण्याची बुद्धि झाली नसती तर हे दिवस तरी कसे गेले असते याची कल्पना करायत नाही. सदासर्ग बोऱ्या करीत बसणारा मी सध्या या दोन दिवसातच एक चांगला पोच व विचारी म्हातारा झालो आहे. बाळापूर म्हणजे एक इष्टमगी म्हणविण्याजोग गाव आहे. लोकवस्ती, राहणी, सोई वगैरे सर्व बाबतींत ते वनवासाळा खात्रीने मागे हत्कील. लो छिळनाना सदाच येथे काळेपाण्यावर पाठविण्याच्या भावनांनीत सरकार का पडले हे कळत नाही. बाळापुरच्या शाळेत त्यांना मास्तरकी करायला लावून त्याची खोड सद्दज मोडता आली असती. असो हा हल्लीच्या विचारसरणीचा एक मासला आहे. उलग गाडीने कमनीत येऊन बसणं हं खरोखरीच पोरक पगधें नसतं तर मी त करायलाही जुकुरे नसतो. आपल्या मण्डीला सोडून राहाणे पार कठिण आहे. मडळी मला कगळली होती पण मला ती हवीशीच आहे असो हेही दिवस काढणं भाग आहे. विशेष मजदूर पुढील परी कळवीन. पत्राचे उत्तर यावे अशी आज्ञा आहे क लो अ

आरग
दुःखित यधु

पत्ता

C/o V G Gadkara
Sita Bards
Nagpur

सप्रेम साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र परवाच मिळालें; वाचून आनंद झाला ! पत्त्यावरील 'वेडेंवाकडें' इंग्रजी पाहून व वाचून घटकाभर करमणूक तर झालीच, पण पत्रातील मोडी वाचताना घटकाभर अडचणूकहि झाली ! माझें मोडीचें शान आपण जागताच कवितानंद पत्रात "नटवेगिरी"चा उल्लेख करण्यात शब्दयोजनेपेक्षा विनोदाकडे विशेष लक्ष्य होतें हें आपल्या लक्ष्यात आलें नाहीसं आपल्या पत्रावरून दिसतें ! रा. कुलकर्णी याचें नाटक फोडवर आलें ? तसेच "दामिनी" नाटकाचें काय झालें ? माझें प्रल्हादचरित बहुतेक आटोपत आलें आहे. इतक्या अवधीत आटोपलेंहि असतें. पण काहीं अनिवार्य कारणामुळें सविधानकात बराच फेरफार करून तीन अकांचे पाच अक करावे लागले ! सध्या रोज नाटकच लिहित असतां. थोडा उशीर लागला तरी हरकत नाही परंतु त्यात फारसे दोष राहू नयेत अशी माझी इच्छा आहे. बहुतकरून डिसेंबर दहा तारखेच्या सुमारास मी नाटक पाठवून देईन किंवा स्वतः घेऊन येईन ! आटोपशीर प्रवेश कसे लिहावेत हेंच अजून कळत नाही, त्यामुळें अतिशय नास होतो. "रंगभूमी"साठी थोडें लिहिलें आहे; आणखी लिहीन म्हणतां, पण या नाटकाने डोकें अगदीं भडवून सोडलें आहे ! तें आता जितकें लौकर आटोपेल तितकें बरें असें मलाही वाटू लागलें आहे ! असो, अजून मी नोकराचें ठरविलें नाही. चारपाच ठिकाणी प्रयत्न करीत आहे; जमल्यास पहावें ! प्रि. मि. पांडव यांना पत्र लिहिताच येत नाही कीं काय ? उत्तर घेऊन येत नाही ! मनीस भास्तराचें नावगाव शेवटीं कळविलें नाही तें नाहीच ! पुढील रेषेस 'पादुरंग महात्म' हें ————— काव्य पाठवीन. आपल्या छत्रपतींचच ————— त्यात आहे. येथें थडी भयंकर आहे; तीमुळें प्रगृहीही असावी तशी नाही. प्रि. मि. राजाराम याजकडूनहि पत्राचें उत्तर नाही ! कदाचित् कार्यवाह्यामुळें असें होत असेल ! पत्रातून परस्पररास शिष्या देणें हें बर शिष्टाचारास सोडून नसतें तर मि. पांडेरा, राजामाऊ वगैरे मंडळींना आगखी एक एक पत्र मी पाठविलें असतें. ती. रा. रा. शंकररावजी आमच्यावर बरेच रागावल्यासारखे दिसतात ! नाट्यमलेचे प्रदर्शनांत खेळ होत असताना. तुमच्या रंग्याचें फारी जमल्यास कळविणें !

आज एक शिकवणी आली आहे ! मॅट्रिकमधील एका मुलास एक तासभर शिकवायचें आहे ! पहलें काय होतें तें ! रात्री आमचा मुक्काम रा. भाऊ साहेब भिडे याचेकडे असतो. पत्राचें उतर याचें कळाचें लोभाची वृद्धि नसावी ही विनंति. मुलास आशीर्वाद, इतरास नमस्कार.

आपला

राम गणेश गडकरी

रा. गणेश गोविंद बोडस

किर्लोस्कर संगीत मंडळी, ग्रॅन्ड रोड पोस्ट, मुंबई

शंकर बापूजी मुजुमदार

१९।६।०९

सा. न. वि. वि.

सामानासंबंधी आपण केलेल्या निर्यानिरीबदल आपला मनापासून आभारी आहे. त्याचप्रमाणे बऱ्याही टाकून दिल्या असल्या गृहजे उपकृति पूर्ण झाली असती त्यांचा आपणास काहीं उपयोग नाही हें उघड आहे मला माझ्या कर्मणूकीसाठी तरी त्याची जवरी आहे त्यास शिवाय अमिय मनुष्याची स्मृति करून देणाऱ्या या झुल्लक वस्तु मनाला तिरस्कारजन्य त्रास देण्यास कारणीभूत होतात हा सार्वत्रिक अनुभव आहे याप्रमाणे दोही बाजूनी हितावद न होणाऱ्या या पक्षार्थीच्या त्याच्या मालकाप्रमाणेच योग्य घोळवण करणेच आरणास इष्ट घाटत नाही काय ? वि. बाबूस मुद्दाम पाठविलें आहे पुन पुन माझ्या अप्रत्यक्ष दर्शनानें आपणास राग देणार हें खास, तथापि सोडून टाकलेलें पालीचें दोषूट काहीं वेळ हालत असतें या निसर्गनियमाकडे लक्ष्य देऊन आपण माझ्या पुरस्सरतेची एकवार धमा करालच अशी आशा आहे कळाचें लोभ असावा ही विनंति

आपला

गडकरी

शंकर बापूजी मुजुमदार

बर्मा, २५-३ १९१०

सा. न. वि. वि.

लोगळेकर यांनी आपणाकडून आलेल्या पनातीळ मगदूर कळविला. माझी मडळीतून निघण्याची इच्छा तात्पुरती नसून कायम दाखल असल्या मुळे आपल्या गैरहजेरात जाणें निदान मला तरी—उत्कट इच्छा असू नही—इष्ट दिसत नाही. यामुळे मी पुढीअप्रमाणे विचार केला आहे: आज राहिलेली दोनवीन पर्दे घेत्यावर नाटकाचे नवीन लिहावयाचे असे काही रहात नाही. यानंतर योमवारी आपण आल्यावर सुधारणादल य फेरफाराबद्दल एकदाचे कायम ठरवून नंतर मगळवारी अथवा शुधवारी मी आपली रजा घेईन. म्हणजे पुन्हा या ठमसपर्ती कटाळवाण्या वाटणाऱ्या विषयाबद्दल—माझ्या नाटकाबद्दल काहीच बोलण्याचें कारण नाही, आज उद्या मी तेथे गेलों असता कदाचित् काही फेरफार करण्यासाठी मला पुन्हा यावें लागण्याचा समज आहे एकदा सर्व विचार करून नाटकाबद्दलच्या सर्व मानगडी यथातारा झाल्या म्हणजे यरप्रमाणें होण्याचा समज उरणार नाही. आपणास माझे हें म्हणणें पसत पडेल असे वाटत आणि यावरून आपली जावपास परवानगी मिळूनही आपण येईपर्यंत मागला पाय मी का घेत आहे याच कारण आपल्या लक्षात येईलच प्रस्तुत पत्र पाठविल्याबद्दल मन पूर्वक माफी मागतों. कारण अनपेक्षित गोष्टींच्या दर्शनान मनाला नास होणें स्वाभाविक आहे. कळ्याबें, लोभ असावा ही विनंति

आपला
कृपामितोपी
गडकरी

शंकर बापूजी मुजुमदार

पुण, १०/३/१२

स. न. वि. वि.

आपण अगत्यपूर्वक लिहिलेले पत्र वाचून फारच आनंद झाला. आपण फळविलेल्या सुधारणाबद्दल मी आपला आभारी आहे नाटक उत्तरोत्तर

अधिक अधिक चांगले वटवत बाऊन लोकप्रिय होत चालले आहे असे आता साधारणपणे म्हणावयास हरकत नाही. नाटक रंगभूमीवर आल्या मुळे वाटणाऱ्या आनंदाला तोडून घराब्यास लागणारा टीकाचा भाग ही जोम दार प्रमाणावर होत आहे हे इंदुप्रकाश, ज्ञानप्रकाश, मुंबई वृत्त, इंडियन-सोशल रिफॉर्मर वगैरे पत्रावरून आपल्या निदर्शनास आलेच असेल. या तीस दिवसांच्या अवधीत लहानमोठ्या पंधरा टीका ह्याच्या आहेत. हा एकत्राड ताप आणखी बरेच दिवस चालेल असा बळकट अंदाज आहे. हे नुसत्या मुंबईपुरते झाले. ता. २३ व २४ रोजी, मडळी पदरपुरास जाताना, वाटेत मडळी दोन प्रयोग करणार आहेत. त्यावेळी पुणेकराकडून शेलापागोटे मिळेल ते तर अलाहिदाच ! ! सार्वत्रिक आंगारात प्रथम दिव भरून नंतर ताप येतो. पण या एकराड तापाच्या नंतर दिव भरते हा विशेष लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. याशिवाय राजगी पत्रांनी व तोंडी कितीतरी परींनी माझे इष्टमित्र सुधारणांच्या सूचना साररी करित आहेत. चार सहा दिवसातच मी नाटकात चल्याच सुधारणा करणार आहे. त्यायोगे नाटक विशेष लोकप्रिय होईल अशी खात्री वाटते. सुधारणांचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे हे एकदोन दिवसातच 'इंदू'च्या अकावरून आपणास कळेल. सुधारणा केल्यावर लौकरच पुस्तक छपावयास घेणार आहे पुस्तक कोल्हटकराना अर्पण करणार आहे हे सांगणे नकोच

आता आपल्याविषयी ! आपण सस्येच्या मालकांपैकी एक झाला आहे हे सांगोशागी कानावर येऊन मनस्वी आनंद झाला. त्याबद्दल मी आपल्या तिचाही मालकाचे अभिनंदन करतो के. ओगटेकर माझे नाटक पदावयास आज मितीस ह्यात नाहीत हे मी माझे दुर्दैव समजतो मी इली कॉलेजमध्ये जात असतो, हे आपण जाणताच. माझी प्रकृति मान अलीकडे पारच वाईट होत चालली आहे. दम्याचा विकार प्रबळत्वाने जडला आहे औरधो पचार चालू आहेत.

रा. पेठे सेनेटरी शाळाबद्दल त्याचही मनापासून अभिनंदन करतो

मडळीत नवीन आलेले नट कितपत कामे करू लागले आहेत ते कळवावे. आपण इकडे येण्यापूर्वी दोनतीन नवीन नाट्ये वसवल्यास पार उत्तम होणार आहे. म्हणजे नवीन नटकाडे तुल्यात्मक दृष्ट्या पहावयाची लोकदृष्टीस पारशी सचि मिळणार नाही. रा खडीलकर हे विद्याहरण लिहीत आहेतच. त्याचप्रमाणे रा आजगावकराचे 'हरिश्चंद्र' नाटक मडळीच्या मुपूर आहेच, ते वसवावयास घेतले असता उत्तम होईल अवश्य त्या सुधारण रा. आजगावकराकडून करून घेतल्या म्हणजे झाले. स्वता मला ते

नाटक चन्दापैकी चारतें. जुन्या नाटकापैछीं नवीन मंडळीच्या दृष्टीच्या स्थितीच्या दृष्टीनें किती जास्त उपयोगी आहे हें पुन्हां सांगण्याची आवश्यकता नाही. हें माझे म्हणणें ती. रा. रा. नानांस मुद्दाम सांगणें व त्याचि तत्विपर्यक्त उत्तरही मला फळविणें. रा. व्याख्यांवक्त्यांचें नाटक पुढें आल्यानें मला विशेष आनंद होणार आहे.

पुण्याचा प्रेम अजून अजिबाद कमी झाला नाही. निशाणीहून मंडळी पुढें कधीं जाणार आहे हें

सर्व तद्दानघोर मंडळीस अधिग्रहपरखें सप्रेम आशिर्वाद व नमस्कार सांगणें, पत्राचें उत्तर द्यावें, फळवें सोम.....

पत्ता :—राम गणेश गडकरी.

कसबा पेठ, पुणे

आपला

गडकरी मास्तर

चिंतामणि द्वारकानाथ देशमुख

Dear Master Deshmukha,

Allow me, a perfect stranger, to send these few lines to you. The lines will speak for themselves. I am too much of a cosmopolitan to look at things from a sectarian point of view. The exceptional occasions are very rare and I am glad to say that the present one is the most conspicuous of them ; at least in my reckoning. Excuse me if I am intruding. The poets are mad, they say ; and with your sweet permission, I shall audaciously enough, no doubt, call myself one, to take advantage of the privileges of the lunatic fraternity. Shall I make myself so bold as to hope to see you, if, one of those days, you happen to come down to Bombay. I am extremely sorry if I have offended you least ways with these few words.

Yours friendly
"Govindaraja"

(or, if you care to know)

Ram Ganesh Gadkari

[पत्रावर तारीख नाही. —संपादक]

श्री

अथणी

त्रिलोकर संगीत मंडळी

३ जानेवारी १९१४

श्रीमत् महाराज धनीय कुलावतस सेनापति श्री तुकोजीराव बापूसाहेब महाराज, के. सी. एस. आय., सरयान देवास थोरली पाती यांच्या परमपूज्य चरणीं शतशः प्रणिपातपूर्वक सेवेशीं सादर :

बोल्हापूरचे मे. रा. सा. भास्कररावजी जाधवराव यांचे सूचनेवरहुकुम माझ्या प्रेमसंन्यास नाटकाचीं पुस्तके श्रीमत् सरकार स्वारीच्या परमपूज्य चरणीं सेवेसाठीं अत्यंत नम्रतापूर्वक सादर केर्ण आहेत. या अत्यल्प सेवेचा कृपापूर्वक स्वीकार होईल अशी नम्र आशा आहे. सरकार स्वारीच्या चरणाचा परिचय नसताना, ही सेवा करण्यात अज्ञागणाने मजकडून मर्यादेचे अति प्रमग झाले असल्यास त्यानहल श्रीमत् सरकारस्वारींकडून क्षमा व्हावी अशी साद्याग प्रणिपातपूर्वक याचना आहे. या पुस्तकातील अनेक दोषानहलही मी श्रीमत् सरकारस्वारींच्या चरणाजवळ आधींच क्षमा मागतां हें पुस्तक याचून सरकारस्वारीला अत्यल्प संतोष जरी झाला तरी मी माझ्या लेखन भ्रमाचे सार्थक झाले असें मानीन.

श्रीमत् सरकारस्वारींच्या चरणाचे दर्शनाचा सुयोग घडून येईल तो दिवस मी मद्दतम भाग्याचा समजेन.

श्रीमत् सरकारस्वारींची या नम्र सेवकावर सदैव कृपादृष्टि भसावी ही श्रीमत् सरकारस्वारींच्या पायाजवळ अत्यंत नम्रतेची व अनेक प्रणिपात पूर्वक विनंति सादर होय.

श्रीमत् सरकारच्या चरणाचा

अत्यंत नम्र सेवक

राम गणेश गडकरी

गोविंद सदाशिव टेंबे
गणेश गोविंद बोडस

श्री

स. सा. न. वि. वि.

आपणा उभयताची एकदम भेट घेणे आहे; तरी, कोणत्या वेळी आपण दोघेही (रा. टेंबे व आपण-रा. बोडस किंवा आपण) मडळीत असाल ते उत्तरी कळविण्याची कृपा व्हावी. आपणा दोघासही मजकडे येण्याची सबड होण्यासारखी असल्यास फारच उत्तम होईल. त्याचाही खुलासा व्हावा. कळावे.

६-७ १४

१३६ कसबा }

आपला नम्र वधु

रा. ग. गडकरी

रा. बोडस किंवा टेंबे यास ग. ना. मडळी
स्थानिक

[Pray come at once. We are both of us to be found here.

Yours

G. S. Tembe

हैं उत्तर त्याच पत्रावर आलेलें आहे—संपादक]

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

श्री.

३१ जुलै १९१४

१३६ कसबा पेठ, पुणे

स. सा. न. वि. वि.

आपलें रजिष्टर बुकपोष्ट (वधूपरीक्षा, २ पुस्तके) पावलें. पुस्तकाचें बहिरंग इतकें सुंदर सापलें आहे की प्रथम हें एकाच इंग्रजी पुस्तक आहे असा भास होतो. आजवर आपल्या नाटकातली इंग्रजी बळगाविचाराची वाक्ये वाचतानाच काय तो असा ग्रह होत असे. वधूपरीक्षेच्या वाचनीत बहिरंगापासूनच या ग्रंथाचा जन्म होतो. आमाराच्या यादीत माझ नाव पहाण्यात आले; “नाटक चमत्कृतिपूर्ण असलें पाहिजे” या आपल्या लाडक्या तत्त्वाच्या दिग्दर्शनाची प्रस्तावनेपासूनच मुरवात केल्यासारखी ठिसते. कार्यकारणभावविषयक तत्त्व वृत्तीच्या या चमत्कृतीच्या लामाला

आजले मजब्यातिरिक्त वाचक मुकले आहेत हे त्यांचे दुर्दैव होय त्यांना या चमत्काराचे अज्ञानामुळे कौतुक करिता येणार नाही स्वतः मला मान, आता आपल्या हानून वकील या नात्याने झालेल्या एकाद्या दस्तऐवजात साक्षीदाराच्या पौनेत माझ्या नावाची मरती झालेली पाहून मुझा आश्चर्य वाटणार नाही. प्रस्तुत पुस्तकात मी आपणाला कोणते साह्य केले ते मला माझ्या पूर्वजर्मीच्या संचितादत्तरेच अशात आहे. या आपल्या विनोदपूर्ण चमत्कारापुढ नाटकातील सारे चमत्कार नित्यव्यवसायाइतकेच साधे वाटल्यावाचून राहणार नाहीत.

माझे नाटक बहुतेक सरत आले आहे. लौकरच ते गंधर्व मंडळीकडे पाठविण्याचा इरादा आहे

तूर्त येथे कॉलन्याचा उपद्रव फार जोरातें मुरू आहे पाऊस तर आज महिनाभर सारख्या नेंगने पडत आहे. प्रेगच्याही दोनचार वेसीस झाल्याचे ऐकू येत या परिस्थित नासामुळे तूर्त लेखनाकडे मुळीच लक्ष लागेनासे झाले आहे

आपल्या सर्व मुलास माझा सप्रेम आशीर्वाद सांगणें. ती सौ बहिनी साहेब यास माझा सादर नमस्कार सांगणें

पनाचे उत्तर यावे फळावे लोमाची वृद्धि असावी ही विनंती

आपला कृपारित
राम गणेश गडकरी

एक गुजराती स्नेही

Dear Sir,

This morning I have received your letter as well as a copy of राईनो पर्वत, which you had been kind enough to send to me I have read it with great pleasure and I think it can be translated in Marathi Please kindly introduce me, of course through a letter to Ramanbhai himself, as it is quite necessary to have a direct correspondance with the author to settle a few points re the translation Simply inform him that I am about to write to him directly in a week or so Hoping to hear from you as soon as possible

17 8 14

136 Kasaba Peth
Pona City

yours friendly
R G Gadkari

अनेक आशीर्वाद विशेष.

तुझी दोन्ही तिन्ही पत्रे पोंचलीं. माझी प्रकृति सध्या फारच चांगली आहे. इतके दिवस नाटक लिहिण्यासंबंधी जो तंटवखेडा चालला होता तो काल रोजी साफ मिटून नाटक लिहावयाचे ठरले. मी बऱ्या नेण्यासाठी उद्यां परवा येईन. तूत येथेच लिहावयास सुरवात केली आहे. मी तेथे येतांच तुझ्या फीची व्यवस्था करितों. नाटकाचे काहीच निश्चित न ठरल्यामुळे आतांपर्यंत मी फार फिकिरीत होतो. चि. मंजू यांस आशीर्वाद. रा. भाऊसा., रा. भाल-चंद्र यांस सप्रेम नमस्कार. चि. जगूष आशीर्वाद. ती. गं. भा. मातोश्रीस सा. न.

आपला

मास्तर

रा. गंगाधरपंत व चि. बऱ्या यांस भेटून मी उद्याला येणार आहे हे कळविणें. बहुधा उद्यांच निघेन.

गडकरी

चि. पांडुरंग बळवंत वापट
C/o राम गणेश गडकरी,
११६ कसबा पेठ, पुणे शहर

विठ्ठल सीताराम गुर्जर

श्री

११६ कसबा, पुणे

१६/१/१५

स. सा. न. वि. वि.

इतके दिवसांत आपणांस पत्र पाठविले नाही याबद्दल क्षमा करा. मी गेले दोन—फारच आजारी होतो. पुष्पप्रभाव नाटक तीन दोन महिन्या-खाली लिहून झाले आहे. आपणांस वाचण्याकरिता पाठविणें हे माझे कर्तव्य होतें. परंतु फेर—मुळें पाठविता आले नाही. नाटक—वाटाघाटी होऊन अखेर गंधर्व नाटक मंडळीस देण्याचे ठरविले आहे, पदे अजून झालेलीं नाहीत. नाटक बाहेर पडण्यास पाचसहा महिने लागतीलसें वाटतें.

सेट क्षेत्रियर व एल्फिन्स्टन यांच्यातील शील्ड सेमी फायनल मॅच कधी होणार आहे हे उलट टपाची कळविण्याची तसदी घ्यावी. मी मॅच पाहिल्यास येणार आहे.

ती. रा. देवल मास्तर तूर्त येथे आहेत.

ती. रा. तात्यासाहेब यास पत्र पाठविले नाही व त्याचे कडूनही पत्र आले नाही, तरी त्याचेकडील कुशल कळविणे.

माझ्या ग्रहसनाच्या पुस्तकापैकी दोन पुस्तके आपणादरोबर आहेत की काय याचा खुलासा करणे.

रा. भिन याना सागून रा. रमणिकराम गोवर्धनराम याबद्दल "सरस्वतीचंद्र" भाग ११४ पाठविल्यास फार मेहेरबानगी होईल.

"कर्वीचा कारखाना" व चारपाच लक्षन कविता लौकरच पाठवितो.

पत्राचे उत्तर यावे. कळावे लो—

आपला नम्र बंधु
राम गणेश गडकरी

शंकर गणेश गडकरी

श्री

चि. रा. मजुराळ यास अनेक भागीबांद विशेष—

चि. बाबुराव परवाचे दिवशा मुबईस ती. रा. दादाकडे गेले आहेत. कारण ती. सी. मामीसाहेब तूर्त तेथे असत त्याची प्रकृति अतिशय अस्वस्थ असल्याचे त्याचेकडून सागून आले होते सध्या प्रकृति बरी आहे; चि. बाबू उद्या परवा येथे येईल. मी, नानामामा, चि. दत्त व ती. ताई चोरे मढळी आपले घरातच असतो. आगहा सर्वांची प्रकृति उत्तम आहे. काही एक काळजी नसावी. आज रोटी ती. बाबुलमाई यास सार १०० रुपयाकरिता पाठविली आहे. मला पुढच्या आठवड्यापर्यंत पैसे मिळणे शक्य नाही. पुढच्या आठवड्यात त्याचे पैसे परत करिता येतील त्याचे कडून न आल्यास माझी फार फसगत होणार आहे. मी दिवाळीकरिता साव नेरास येणार आहे. ती. ग. मा. मातोश्रीस इकडे येऊ देऊ नये, त्या आल्यास माझी फार अडचण होणार आहे. शपथ घालून त्यास तेथेच राहवून घेणे. मी अगदीं खुशाल आहे. माझी भलतीच अडचण करू नये. पुढच्या आठवड्यात मी येऊन जाणार आहे. येथे प्लेग वाढत आहे. तयारी काही काळजी

नखानी. Reply फाटं आपण मन्त्र्याच फाडोवर पत्ता लिहून पाठविलें आहे.

आमच्या प्रवृत्तीची फाही एक काळजी करू नये. आम्ही अगदीं सुशाल आहों.

रा. ग. गडकरी

रा. रा. शंकर गणेश गडकरी

C/o गडकरी वर्नाल याचे घरी देजें—

पो—सावनेर, जि—नागपूर

[पत्रावर केवळ सावनेरचेच पोस्टाचे शिफे आहेत. शिफ्यावरील तारीख : ३० सप्टेंबर १९१६—उपाध्यक्ष]

निटल सीताराम गुर्जर

श्री

पुणे शहर

१/७/१७

स. सा. न. वि. वि.

आपलें पत्र पोंचलें. आपणाकडे पाठविलेल्या नाटकाच्या हस्तलिखितात कमी करण्याचा शक्य तितका मजकूर कमी करूनच पाठविलेला आहे. पुढील दोन अकात मान बराच भाग गाळता येण्यासारखा आहे; आणि इतक्यावरही फॉर्म वाढलेच तर अपुऱ्या स्वरूपात नाटक छापण्यापेक्षा, ज्यादा छपाईचा खर्चच मजबूर आलेला बरा असें मला वाटतें. तरी आपण नाटक मनात संकोच न बाळगता छपाय्यास घेणें. ज्यादा खर्च येईल तो भरण्याची माझी तयारी मनःपूर्वक आहे. मी शक्य तितकें नाटक लहान करण्याचा प्रयत्न करीनच. ज्यादा खर्चासाठी रा. पुरंदरे याजकड आपलें रकमेपैकीं दोनशें रुपये अमानत राहणाऱच आहेत. अदाजें मिती फॉर्म (पाठविलेल्या मजकुराचे) होतात तें कळविण्याची कृपा व्हावी. प्रुफें मजकडे पाठविण्याची अवश्य तसदी घ्यामी पाठविलेल्या मजकुरात बहुतेक कमी करण्यासारखें नाहीं. सहाव्या अकात मान बराचसा पाल्हाळ कमी करता येईल. पाचवा अक लहानच आहे. 'अग्निदिव्या'चा उगाच लायलेला प्रवेश अजिबाद कमी करणार आहें. अगाऊ रकमेपैकीं राहिलेले पन्नास रुपये उद्याच्या उद्या अगदीं तारेनेंच पाठविल्यास फार उत्तम होणार आहे. कारण मला पैशाची निकड कमालीची आहे. शक्य असल्यास तूर्त आपणाजवळचे पन्नास रुपये

उद्या मला पाठवून पधरा तारखेस आपण रा. पुरंदर्याकडून घ्यावेत. ज्याचा छत्राईबद्दल आपण अगदी निर्धास्त असाले. तो सचं सोसण्यास मी वेगही तयार आहे. सर्वोस आशीर्वाद व नमस्कार. पत्राचें उत्तर याचें. आपणास पडणाऱ्या तसदीबद्दल मन पूर्वक क्षमा करावी. कळाले लोभ असावा ही विनंती.

आपला,
नम्र बंधु
मास्तर

मिठ्ठल सीताराम गुर्जर

श्री

पुणे शहर
ता १५/८/१७

स. सा. न. वि. वि.

आपलें कृपापत्र पांचले. वाचून सखेडाश्रय वाटले. आपलें नाटक पांचले येत्या शनिवारपर्यंत रा. टेंबे हे त्यांचे नवीन नाटक 'कृष्णकाचन' हे पुन्हा नीटपणें रंगभूमीवर आणण्याच्या खटपटींत असलेमुळे त्यास सध्या सुट्टीच येऊ नाही, त्या नाटकाचे कते येथे आले असून नाटकाच्या तालमी जारीनें सुरू आहेत. त्यामुळे आपलें नाटक त्यास पुढील आठवड्यांत वाचून दारं विण्याचें ठरले आहे. मुक्त काल पाठविली. चवथ्या अक्षाचीं हस्तलिखित पात्रे विही आहेत किंवा चवथ्या अक्षापर्यंत छापील पात्रे विही होतील हे अशाजें ताबडतोबकळविण्याची कृपा द्यावी, त्या मानानें पुढें कापावयाचें आहे, आज पाचवा अक्ष कापून तयार केला आहे; उद्या खाना करतो बहुतेक मजकूर वाढणार नाही असें वाटतें. नाटकाचे फोटोबद्दल मला रा. शकररावाबद्दल सांगता येणार नाही हे आपणास आधींच सांगितलेलें होतें; व फोटो त्याज वडून काढवून घेण्याचें आपण आपल्याकडे घेतले होते रा. टेंबे बहुधा फोटो देतील, परंतु फुकट मात्र मिळणार नाहीत. फोटोग्राफर त्याचाच मनुष्य असल्यामुळे शक्य तितका कमी खर्च मात्र होईल असे वाटतें. आपण सांगत असल्यास मी त्यास विचारतो. पुण्यप्रभाव त्याचे कंपनीस दिले आहे. तालमी पुढील आठवड्यांतून होतील. इल्ली मी घरगुती कामात बराच गुंतलो आहे. शिवाय प्रकृतीही नीट नाही. आपल्या प्रदसनासबधी गंधर्वाचें व

आपलें जमत नसल्याचें कळतें. आपण सविस्तर हक्कित कळवाल अशी आशा आहे. उण्या-अधिकाची माफी असावी. पनाचें उत्तर याव. लोम असावा ही विनंति. सर्वांस आशीर्वाद व नमस्कार.

आपला
नम्र वधु
मास्तर

विठ्ठल सीताराम गुर्जर

श्री

पुणें शहर
३०/८/१७

स. सा. न. वि. वि.

आपलें पत्र पोंचलें. कालचीं मुकें काल रवाना केलीं. याच अदाजानें पाहता ७ व्या फॉर्मोड पाचवा अक पुरा होतो व पुढें दोन फॉर्म उरतात, त्यातील ३२ पानांत हस्तलिखित पन्नास पानें होतात, मग सहावा अक २० पानें घेण्याबद्दल आपण का लिहिलें हें कळत नाहीं. माझ्या अदाजात चूक होत असल्यास ताबडतोब उलट टपालीं कळविणेची अवश्यमेव तसदी घ्यावी. उग्या सहावा अक कापून तयार करणार आहें. फोटो आले असल्यास मजला दाखविण्याची आवश्यकताच आहे असें नाहीं—कृपा व्हावी शिवराज मढळींत पुण्यप्रमावाची एकच दिवस तालीम होऊन पुन्हा कृष्ण काचनाची उकळणी चालली आहे. रा. गोविंदराव आपलें नाटक स्वतः बाकीन म्हणताहेत, परंतु मी तें स्वताच वाचण्याचा आग्रह धरिला आहे. त्यांना वेळ सापडताच वाचून दाखवितों. Humour घालावयास आपण तयार आश काय ? असावें हें उत्तम. आमच्या घरात सध्या आजार पराच झाला आहे. ती. ग. ना. मातोश्री या आठवड्यात संधियातान आजारी आहेत. आज तन्वेत जरा बरी आहे, म्हणून सहावा अक तपासून पाठ विण्यास वेळ लागला. सर्वांस नमस्कार व आशीर्वाद. प्रस्तावना पाठवितों. कळावें पनाचें उत्तर यावें. लोमवृद्धि असावी ही विनंति.

आपला
नम्र वधु
“मास्तर”

श्री

गद्यर्व नाटक मंडळी
अरबाचा बगला
खेतवाडी, १० गल्ली
मुंबई, गिरगाव पोष्ट
ता. १५/१२/१७

अनेक आशीर्वाद विशेष—

तुम्ही दोन्ही पत्रे पोचली. पुण्याहून मुंबईस येण्याचा माझा बेत नक्की नव्हता. कारण पुण्यास प्रेग जरी वाढत असला तरी आपल्या आवडीत प्रेग मुळीच नाही. म्हणून पत्र पाठविले नाही काल गद्यर्व मंडळी येथे आली आहे मी परवा दिवशी रात्री पुण्याहून निघून येथे आलों. माझी प्रकृति चांगली आहे काही काळजी करू नये असें ती. ग. मा. मातोश्रींस मुहाम सांगणे घर लॉटरीच्या आपल्या सर्व तिक्किटाचे नगर पत्रोपत्री लिहून बळविणे चि. मनुजाल अद्याप पुणे येथेच आहे त्यास वारकास जाण्या विषयी मी आप्रहृष्यक सांगितले आहे व त्यानेहि कबूल केले आहे. त्याप्रमाणे चारपाच दिवसात तो बहुधा वारकास येईल. न आल्यास त्यास पत्र पाठवून मुहाम बोलवून घेणे. माझे घड्याळ तेथे असल्यास पाठवून देणे, म्हणजे येथे दुरुस्त करून घेणे सोईचे पडेल. ती. ग. भा. मातोश्री यास साष्टांग नमस्कार व सौ.स आशीर्वाद. इतरास नमस्कार व आशीर्वाद. पत्राचे उत्तर यावे. बळावे हे आशीर्वाद.

आ—

मास्तर

चि. रा. पादुरंग बळवंत बापट
देशपाडे याचे घरी
मु. वारक, पो. पौड
जि. पुणे.

अनेक आशीर्वाद विशेष,

परवा दिवशीं तेथून निघालो तो येथे येऊन सुस्तरूप पोचलो. आपण तेथे राहू नये प्लेग वाढत असल्याचे समजते. तरी आपण शक्य तितक्या लोकर वारकास जाणेचें करावें. किंवा येथे येण्याचे करावें. गधर्व मढळी काल येथे आली आहे. आपली कांहींहि गैरसोय होणार नाही. आपण पुण्यासच राहिला तर तिकडे ती. ग. मा. मातोश्रीस व इकडे मजला काळजी वाढत राहणार तरी आपण याचा विचार कराना. फॅलेजसाठीं तिथे राहि लेंच पाहिजे असे नाही. पराचे उत्तर यावे. नानामाना यास नमस्कार. रा. भाऊसाहेब यास नमस्कार. फळावे हे आशीर्वाद.

आपला—

मास्तर

पांडुरंग बळवंत वापट

मुंबई

२८/१२/१७

श्री

पत्ता—गधर्व नाटक मढळी

अरराचे भगल्यात

खेतवाडी, १० वी गल्ली

गिरगाव पोस्ट, मुंबई

अनेक आशीर्वाद विशेष—

काल सकाळीं तुझें पत्र मिळालें. पाचचार दिवसापूर्वी वारकचे पत्त्यावर तुझें नावां पाठविलेलें पत्र मिळालें असेलच. आज सायकाळीं रा. भाऊसाहेब सिध्दर कर याचें पत्र आले त्यावरून चि मनुगळ व तू काल दुपारी वारकास निघून गेल्याचें कळतें तूंत सर्वांनीं तेथेंच रहावें. पुण्यातील प्लेग अजिबात कमी होई पर्यंत आता उगाच पुण्यास येण्याचें करू नये. माझी प्रकृति खुशाल आहे. कांहीं काळजी करू नये. सौ स डरवडें येथे वगैरे पाठवू नये, असें ती. ग. भा. मातोश्रीस मुहाम बजावून सांगावें चि. बाजुराव वारकास आले कीं

नाहीं तें कळविणें. त्याचें कुटुंब प्रसूत झालें असल्यास कळविणें. ती ग. मा.
मातोश्रीस स. नमस्कार. चि. मनुबळ यास आशीर्वाद. इतरास आशीर्वाद
य नमस्कार. पत्र पाठवून सर्वांची खुशाली वरचेवर कळवीत जाणें. कळावें
हा आशीर्वाद.

आ.
मास्तर

चि. रा. पादुरग बळवत बापट
देशपाडे याचे घरी
मु. बारक
पो पौड
ता. इवेली, पेग पौड
जि. पुणे

मिहल सीताराम गुर्जर

श्री

पुणे शहर
२७/५/१८

स. सा. न. वि. वि.

रा. फोल्डकराबरोबर आपण प्रसनाची पुस्तकें पाठविलीं नाहीं हें पाहून
मनाला अत्यंत याईट वाटलें. मी इतक्या अगत्यपूर्वक लिहूनहि आपण पुस्तकें
पाठविलीं नाहींत हें मी माझ दुर्दैव समजतों. ती पुस्तकें मी कोणासहि कधीहि
देत नाहीं. केवळ आपणच होता व तेहि हातपाईने आलात म्हणूनच मी दिलीं
आपलें काम झाल्यावर मी दोनचार वेळा आपणाजवळ मागितलीं. परंतु
आपण पुस्तकें आणिलीं नाहींत. आपणास मी ज्यास्त तरी काय बोलणार !
तापटपणानें आपण उगीच अर्थाचा अनर्थ करून बसायचे ! तरी कृपा करून,
मुद्दाम तसदी घेऊन, शक्य तितक्या त्वरेनें, पोस्टमार्फत रजिस्टर करून पुस्तकें
सर्व (एकवीस) अवश्यमेव पाठवावीत. मला तूर्त त्याची फार जरूर आहे
दोन तीन दिवसांत पुस्तकें आल्यास मला मुबईपर्यंत तेवढ्यासाठीं अशा
स्थितीतहि यावें लागेल. आपणास अर्धें लिहिण्याची वेळ यावी हें माझे
दुर्भाग्य होय. कारण बडील बंधूचा आदर देऊनच आजपर्यंत मी आपणाशीं

वागत आलों. अधिकोत्तराची मन.पूर्वक क्षमा असावी. पुस्तकें सर्व लौकिक
येतील अशी पूर्ण आशा आहे. वळावें लोभ असावा ही विनंति.

आ. नम्र वधु
रा. ग. गडकरी

ती. रा. विठ्ठल सिताराम गुर्जर
जगन्नाथाची चाळ, फणसवाडी
काळ्यादेवी, मुन्ई

राम गणेश गडकरी यांना आलेली पत्रे

धीपाद कृष्ण चौहदनर
भाकरराम विठ्ठलीराव आपव
वासुदेव गोविंद आपदे
अथर्वक धापूरी ठोमरे
नरहर गणेश कमलनूरकर
धामन मल्हार जोशी
दावर धारजी मुठमदार
विठ्ठल सीताराम गुजर
गोविंद लक्ष्मण देवे
नारायण हरि आपटे
धानूराव ठोमरे
गणेश विठ्ठल कुलकर्णी
गणेश गोविंद चौहस
अथर्वक सीताराम कारजानीस
माधव केशव काटदरे
गोविंद गोपाळ टिपनीस
आनंदराव कृष्णाजी देकाडे
मार्गनराम विठ्ठल थरेकर

सा. न. वि. वि.

आनंद पत्र पावले. आपली प्रवृत्ति सर्वथ वर्गमर नादुरुस्त होती हैं याचून फाळजी वाग्त आहे. आपली प्रवृत्ति चांगली राहील तरच आपल्या हातून अधिनाधिक व सुदतर प्रयरचना होणें शक्य आहे. म्हणून वाटेल त्या उपायानें आपण प्रथम आरोग्य संपादन करूं पाहिजे मला गेल्या वर्षी दचगाथपावून फार पायदा वागला. आपण त्याचा जरूर अनुभव घ्यावा.

इतका अभ्यास करून परीक्षेस बसता आलं नाही ही तर फारच वाईट गोष्ट झाली. परंतु परीक्षा व आरोग्य यापैकी एकच जर साध्य असेल तर आरोग्यच इष्ट आहे शिक्षणाचा सुस्कार आपल्या मनावर झालाच आहे परीक्षेनें त्यात फारशी भर पडण्यासारखी नाही आरोग्य राहून परीक्षेत इटकून बरा मिळण्यासारखें असेल तरच तिच्या नादीं लागवें, नाही तर तो नाद अजीनात छोडून द्यावा

आपण नवीन नाटक लिहीत आहात ही फार आनंदाची गोष्ट आहे तें नाटक आपण बहुधा भारत नाटक मंडळीकरिताच लिहिण्यास घेतलं असलें पाहिजे. त्या मंडळीस सध्या नाटकाची फार उणीव आहे अद्या वेळी आपणां कडून त्यास मदत झाल्यास फार उत्तम होईल मीही पुढील महिन्यात एक नव् नाटक लिहीन म्हणतो परंतु अजून संविधानक नीट जुळत नाही रा. त्रिपनीसाची त्या नाटकाबद्दल बरीच उच्च कल्पना असल्यामुळे तर फारच भीति वाग्त आहे.

आपली मनोरजनातील कविता मी नेहमी वाचीत असतो आपल्या कवितेविषयी मजशिवाय इतरांचेहि अनुकूल मत आहे असें सभापणाचे प्रसंगीं दिसून येतें

माझ्या ज्योतिषविषयक निबन्धाचा बहुतेक भाग छापून तयार झाला आहे उपोद्घात, प्रस्तावना, विषयानुक्रमणिका, परिशिष्टे व सूचि हींच काय तीं छपायसार्ची राहिलीं आहेत तीं या महिन्याच्या अखेरीपर्यंत तयार होतील असें वाग्तें गेली फार वर्षे बहुतेक सारखा छेदनव्यवसाय मुरू असल्यामुळे डोक्यास फार धीणता आली आहे

अबून मजकडे प्रेमसन्ध्यासाठी हस्तलिखित प्रत आली आहे. आल्यावर ती वाचून मी आपल्या सूचना आपणास कळवीन. परंतु माझे मत असे आहे की कर्त्याने दुसऱ्याकडून छायाछाट करण्यापेक्षा स्वतःच करणे पुष्कळ बरे. मला स्वतःच्या नाटकातील एक चाक्य काढणे किती जबावर जाते याचा आपणास अनुभव असेलच. आपल्या नाटकातील अश्लील परंतु चटकदार चाक्ये काढणे तर पारच कठिण जाईल. परहत्येपेक्षा आत्महत्या शतपटीने पुरवते. शिवाय माझे डोकेहि इतकी विती काम देईल याची शका आहे. तथापि आपली इच्छा असल्यास मी सूचना करावयास तयार आहे. आपले नवे नाटक भारत नाटक मंडळी लखनऊ कसविण्यास घेऊन मला आणली काही महिन्यांची सवलत देण्यास तयार असल्यास मी आपले नाटक विशेष सावकाशीने वाचीन.

मी स्वतःचा फोटो एकदाच काढविला, य त्याचा ब्लॉक आपणास रा. मित्राकडून मिळतच आहे. मजपाशी फोटोची प्रत शिष्टक असती तर मी ती पाठविली असती. परंतु त्याचा आपणास अधिक उपयोग होण्या-सारखा नव्हताच.

‘गरीब निचारे पाइस’ ही गोष्ट आपल्यासारख्यास आवडलेली पाहून अत्यंतद होतो.

रा. पराजपे येथे येणार त्या वेळी आगम करू यावे. आल्यास मला आनंद होईल.

क. लो. अ. हे. वि.

आपला

श्री. ह. कोल्हटकर

भी. रामराव गणेश गडकरी, पुणे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

खामगाव

२६-११-१९

सा. न. वि. वि.

आपले पत्र पावले. त्यापूर्वी ४-५ दिवस आपले नाटक रा. चेतकरकडून त्याच्या सूचनासद आले होते. मी ते गेल्या रविवारी काळजीपूर्वक पाचिले. आपण पुण्यास मला ते वाचून दाखविले होते तेव्हा बऱ्याच मोठी माझ्या

लक्षांत आल्या नव्हत्या. पण या खेपेस मी स्वतःच वाचल्यामुळे त्या सर्व लक्षांत आल्या, व त्यावरून मी खालील सूचना करीत आहे. आपण प्लेग मुळे मुबईस जाणार आहात, त्यावेळा प्रथमच इकडे आल्यास मी आपणास समजुच माझ्या सूचना समजावून देईन. शिवाय नाटकात घन्याच ठिकाणी कल्पनांची नसली तरी शब्दांची पुनर्ध्वित झाली आहे; ते भाग गाळणे लागतील, व लागूचक आत्मगत व इतर भाषणे आणूड करवी लागतील. या गोष्टी आपल्याच विचाराने झालेल्या बऱ्या. सबब मुबईस न जाता किंवा मुबईस एखादा दिवस राहून व माझे पत्र प. फेब्रुवर यास दाखवून नंतर लागलीच इकडे यावे म्हणजे आपले नाटकही लवकर तयार होईल, व माझे नाटक लिहावयास मीदि मोकळा होईन.

महत्वाच्या सूचना

१. रेल्वेस्टेशनवर बाबासाहेब व तात्यासाहेब यांना खात्री गोष्टीची वागवाट करावी हे ठीक नाही. बाबासाहेबांनी घरा होईपर्यंत वाटाचा विषय काढला नाही, व कमलाकर निघून गेला नसता तर त्यास तो काढताहि आला नसता सबब त्यांनी घरून निघण्याच्या पूर्वीच तो एकान्तात काढावयास पाहिजे होता.

२. गोकुळास आयुष्यातील गत गोष्टींचे स्मरण रहाते, याचे कारण स्पष्ट द्यावयास पाहिजे.

३. मुशीलेच्या पुनर्विवाहासंबंधाच्या नाजूक गोष्टी स्त्रियांनी पुरुषादेखत बोलल्या हे ठीक नाही.

४. प्रेक्षकांची मनोरंजनेदल सक्षमभूति रहाते, पण जयताबदल मुळीच रहात नाही हे नीट नाही. अखेर ती पातिव्रयाकरिता आपल्या प्राणाकडे पहात नाही, हे कळल्याबद्दि जयत तिचा विचार मुळाच करीत नाही चारखा लीलेनदल विचार करितो. अखेरीस 'लज्जा हात्यापासून एक क्षणच काय तो पापविचाराचा गला' असे तो उद्गार काढतो तेव्हा तर ते हास्यास्पदहि होतें.

५. वसंताची बहीण पळून गेली हे कळल्यावर तात्यासाहेब त्याची कीव करीत नाहीत, इतकेच नाही तर त्याचे मुलाबलोकनहि करीत नाहीत तथापि वीणेची उर्मट भाषणे ऐकूनहि विला त्याची भेट घेण्याला परवानगी देतात. जयत व ठीला याचे प्रत्यक्ष अलिप्त पाहूनहि जयतास आपल्या घरी राहू देतात, हे विला दिसतें.

६. जयत व लीला याचे वृत्त्य पाहून तात्यासाहेब रागात असता मुशीला

तेथेंच त्यास वीणेचें पत्र देते, व ते तिजबद्दल चर्चा करितात, हें बरे दिसत नाहीं.

७. मनोरमा तारात अडकते, व काहीं वेळानें स्टेशनचे लोक येईपर्यंत तशी टांगलेली रहाते हें असंभाव्य दिसतें.

८. दरोडेखोरास आपण नोट न देता पत्र दिलें हें कमलाकरास फार उशीरानें का फळावें ? पत्राबद्दल व पैशाबद्दल त्याची उदासीनता का ?

९. मुशील व विद्याधर यांचे लग्नप्रसंगी त्यानें तिच्या कानात कुजबुजावें, तिनें त्याच्या हातावरील डाग पहाता हें विलक्षण दिसतें.

१०. बिर पेंतल्यानंतर मराच वेळ लीला बोलत असते यावरून विद्याच्या जहालपणाविषयी इतरास संशय येऊन त्यानीं वैद्यास बोलवावयास पाहिजे, अगर लीलेचें भाषण फार सश्लिष्ट असावयास पाहिजे

मग ज्या गोष्टी विलग दिल्या त्या बर दिल्या आहेत. या मुधारणा अमलांत आल्या म्हणजे मग काटाकाट करावयाची काय ती राहील, व ती मला आपल्या विचारांनाचून करिता यायचाची नाहीं.

माझ्या नवीन नाटकाचे प्रिय प्रीतिप्रियाह व जातिभेद हे आहेत. परंतु संविधानक व पात्राचे स्वभाव हीं रोजरोज बदलत आहेत. त्यास निश्चिंत स्वरूप कधीं येईल तें येथे काहीं झालें तरी १५ नोव्हेंबर हिंसेंमरच्या सुमारास मला नाटक विशावयास नुक्यात कन्न साल्मखेरे तें पुरें केले पाहिजे.

वरुण मजूर भेगीअर्ती.

आहेच. तें नाटक हल्लीं रा. रा. साडिल्यर याचेपाशीं असल्यामुळे तें त्याजकडूनच परस्पर मागून घ्यावें असे रा. रा. मुमुक्षुर याचें पत्र आलें आहे. तें त्याजकडून त्याच्या अभिप्रायासह मागून रा. रा. शबेकराकडे पाठविणें आपणास शक्य आहे काय ? नसल्यास मला रा. रा. साडिल्यराचा पत्ता फळवावा.

मी एक कविता लिहिली आहे; ती मनोरजन्या पुढील अर्वात आपणास वाचावयास मिळेल. तिनरील आपलें मत सबडीप्रमाणें फळवावें.

ज्ञानप्रकाशात 'विद्याहरणा'वर टीका करणारा 'नाम्यलोलुप' कोण ? रा. रा. माव्यानीं मला सांगितलेलें काम झालें नाहीं.

क. लो. अ. हे वि.

आपला

श्री. ए. फोल्हटकर

श्री. रामराय गणेश गडकरी

१३६ कसना, पुणे शहर

भास्करराय निठोजीराय जाधव

फळवे

ता. १४ ११ ११

रा. रा. फविवर जावई* बुधा = बाळक्या = बाळपराम = राम गणेश गडकरी स्वामी गोसावी यासी कृतानेक सद्गुरु साष्टांग नमस्कार विनति विज्ञापना. तारीख मजकूर पावेतो सुपरूप असे. आपलें ता. १२ चें पत्र पोचलें. मजकूर कळला. त्याचे आदले दिवशींच इनाक्युलेशन केल्यानें ता. १० व ११ रोजीं ताप आला. आजही थोडा ज्वरास आहेच. पण पत्र लिहवत असल्यानें ही तसदी देत आहे त्याची माफी असावी.

एखादा सालावलेला छानदानीचा जावई सासुरवाडीचें प्रेमाचें आमरण ज्या शिताफीनें उडवून देऊन आपलें वरणें अगदीं रास्त होते असें मास निण्याचा प्रयत्न करितो व सासुरवाडीच्या मढळींना कसलीही पोचट सन्न

* फविवर = गोविंदाग्रज = गोविंद + अग्रज = वृष्ण + अग्रज = वृष्ण सर्प + अग्रज = चामाता (जामाता वृष्णसंपन्न पावको दुर्जनरतया) या स्मृतीच्या आधारेणें जावईवा.

पुढच्या चांगल्या वर्तणुकीच्या आशेवर आपणास कबूल आहे असें दाखवावें लागतें तशीच जवळ जवळ माझी स्थिती झाली; व आपणावर जावईपणा कसा येतो हें हुडकू लागतांच तो वेमालूमपणें सापडला हें मागील पानावरील टीपेवरून दिसत आहे. आपण आपल्या स्वीकारलेल्या नांवावरून सध्यांच्या भूमिकेची जाणीव दिलीत. त्याचप्रमाणें आपलें राम हें नांव ज्योतिपाच्या सल्ल्यावरून दिलेलें असल्यास फलज्योतिपाविषयीच्या मतांत अगदीं जरूर दुरुस्ती आणि तीही, रा. भाटे यांच्या मताप्रमाणें दुःखपर्यवसायी नाटकाची आनंदपर्यवसायांत केली पाहिजे, तथा प्रकारची करावी लागेल. रामाने “पुढच्या आशेवर बहु-धाम्या कालक्रमणा केली” असा कबुलीजबाब दिल्या आहे व आपण तसेंच वागून त्या संप्रदायाचा उपदेशही चालविला आहे. बरें आपल्या आशेवर मी राहतों. पण वर्तमानकाळाला मी जितकें महत्त्व देतों तितकें भविष्यकाळाला मुळींच देत नाहीं हें नमूद करितों.

आपल्याला येण्यास अडचण होती तर अगोदरच तसें सांगितलें असतें तर मी आपणास जबरदस्तीनें तोंडांत मोळा देऊन व तिसऱ्या मजल्यावरून दोर सोडून पळवून नेलें असतें असा आपला समज असला पाहिजे. पण तसें झालें असतें तर प्रेमसंन्यासांतील त्या प्रवेशांत यराच बदल करावा असें आपणांस वाटलें असतें.

आपण जी अट घातली आहे व पुढच्या आशेवर लोंबकळत ठेवलें आहे ती कदा पुरी पडणार ! आपण पंधरा दिवसांनीं येणार किंवा ३४ अंक लिहून येणार ! दोहींचा सांधा बसेल असें मला तरी वाटत नाहीं. नवीन गांवीं नाटक मंडळीच्या गडबडींत नाट्यदेवता फिदा होते असें आपणास वाटत आहे पण ही गोष्ट आजची नाही. महाराष्ट्र नाटक मंडळी येथें असतांना हें नाटक लिहिणें आपणास कितपत साधलें हें मला माहीत आहे. त्यावेळीं आपण व गोविंदराव टिपणीस यांनीं दहा दिवस आपला मुक्काम मुदाम येथें वाढविला हें मला विसरतां येत नाही. पण लिहिण्याचें काम दहा ओळीदेखील आपल्याकडून झालें नाही. कोल्हापुरांत नदी, तळीं वगैरे जलाशय अनेक असल्यानें या हवेंत आलस्य येतें असें असल्यास निपाणीचा अनुभव घ्यावा. पण तो अनुभव ५१६ दिवसांपेक्षां जास्त न घेतलेला वरा. निपाणीच्या कोरड्या हवेंत कवित्वरफूर्ति आटून गेल्यास कळंब्यास याबें व येथील शांत जलाशयावर तरी नाटक पुरें करण्याची कामगिरी होते कीं नाहीं पडावें. मी येथें आपणास त्याच कामगिरीस लावणार होतों. जगा आपण एकदां पाहिली असती तर आपणांस पसंत पडली असती. मला कवित्वशक्ति मुळींच नाही तरी कांशी कविता करावी अशी इच्छा होते.

ता. २५ नंतर मला देवायकडे जावे लागल असे वाटते. तिकडे मुकाम सहज १५।२० दिवस होणार. विसंजरात परत आल्यास मुकाम पार थोडा होईल. कारण नाताळात मराठा परिषदेस जावयाचें. याकरिताच माझी आपणास जिद्दीर होती. बरे असो. आपले मर्जीप्रमाणे करावें. ॥ निरंकुशा कवयः ॥
कळावें हे विनंति.

रावसाहेब लढे हे आपणास त्या भागात भेटण्याचा संभव आहे.

भापला

भास्करराव जाधव

वासुदेव गोविंद आपटे

श्री

आनंदमंदिर, जुना तोफताना

इंदूर, ता. ३४१४

इ. स. नमस्कार,

आपलें पत्र आजच मिळालें. पाहून फार आनंद झाला. त्यापूर्वी 'ज्ञान प्रकाशात'लें मराठी भाषेविदर्भाचें आपलें पत्र वाचून आपण गोवे प्रांती गेल्याचें कळलें होतें. पण तिकडे जाण्याचें कारण काय याचा अंदाज होईना. आपल्या पत्रानें खुलासा झाला.

आपण माझ्या प्रकृतीविषयी प्रथम चौकशी घेली याबद्दल मी खरोखर फार आभारी आहे. माझ्या मित्राना इत पर (निदान तूर्त तरी) माझ्या प्रकृतीबद्दल काळजी करण्याचें कारण परमेश्वरानें ठेविले नाहीं हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. माझी प्रकृति इंगुरास येथ्याने फार सुधारली येथें आल्यापासून डाक्टरांची व माझी सदा सदा महिन्यात गाठ पडत नाहीं पुण्यात असताना गेली तीनचार वर्षे नुसत्या दुधावर होतो तो आता एक वेळ चांगला जेवतो. रात्री नुसत्या दुध्यावर राहतो.

आपण बी. ए. होऊन युनिव्हर्सिटीला रामराम टोकला की त्याच्या अगोदर, तें मी इकडे असल्यामुळे कळलें नाहीं.

आपला मुकाम तिकडे किती दिवस असणार आहे ? सदा मे महिन्यात पुण्यास येणार आहां काय ? येणार असल्यास गाठ पडेल. कारण मी ता. १०।११ मेच्या सुमारास पुण्यात असेन

आपल्या पत्रासोबत रा. गुजर यांच्या कविता आल्या आहेत. त्यावर वृत्ताचे नाव किंवा चाल वगैरे काही एक लिहिटेले नाही व आत चुकाही पुष्कळ आहेत. आपण त्या एकदा पाहून व दुरुस्त करून व चाली लिहून पाठवाव तर बरे होईल. सवडीप्रमाणे त्या आनंदात प्रकाशित करीन. मी स्वतः कवि नसल्याने आपणास तसदी घायी लागत आहे.

कवि तावे हे इदुरास नाहीत. येथून चाळीस कोसावर एका ठाकराचे लहानसे सस्थान आहे तेथे ते मुख्य कारभारी आहेत. येथे कधी कधी येत असतात, तेव्हा भेटतात. ते आता पुन्हा येतील तेव्हा आपला नमस्कार त्यांना कळवीन.

रा. राहाळकर मान येथे आहेत. त्यांनाही आपला नमस्कार कळवीन.

आपण गोवंे प्रांती आहा. तेव्हा तिकडील प्रांतातल्या विशेष काही चाली रीती, सणवार, किंवा इतर काही गमतीची माहिती व फोटो वगैरे पाठवून 'आनंदा'ला साह्य कराल अशी मला पूर्ण उमेद आहे.

'आनंदा'ला एक दोन मावडे पूर्वीची आहेत व त्यांशीही एक गुढी पाडल्याला मुबईला शालें आहे असे ऐकतों तरी त्यांच्यावर चाचक मडळीचा लोभ कमी झालेला नसून उलट तो वाढत आहे व आज ३००० घरांतून तो मुलाना आनंद देत आहे. येत्या वर्षापासून त्यात रंगीत चिन्ही देण्याचा विचार आहे. हे बरेच मोठे रचनेचे काम अगावर घेणार आहें. तरी गोवंे प्रांती त्याचा प्रसार अधिक करण्याचा शक्य तो प्रयत्न करण्याविषया आपणास सांगायचा नकोच. आनंदावर आपला जो लोभ आहे तोच त्या कामी आपणास प्रवृत्त करील अशी माझी खात्री आहे.

तसेच आनंदासाठी 'सकाळचा अभ्यास' यासारखे गमतीचे चुटके मधून मधून पाठविण्याविषयी आपणांस माझे आग्रहपूर्वक सांगणे आहे. विनोद आपल्या स्वभावात आहेत. लेखनकलेचीही आपलेवर कृपा आहे. फक्त दळ्या आणि फुरसत पाहिजे पूर्वी अभ्यासाची सत्रव होती आता तीही नाही. तेव्हा वेळान वेळ काढून असे लेख पाठविण्याविषया माझी आपणांस आग्रहाची निती आहे ती आपण मान्य करून लवकर काही लेख व मुलाना गमत वाटेत अशा कविता पाठविण्याची कृपा करावी. 'आनंद' त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहे.

आपली प्रवृत्ति गतवर्षी बरी नव्हती आता बशी काय आहे ?

रा. गुजर यास माझा नमस्कार कळवावा. रा. शंकरराव मुजुमदार यासही माझा सा. न. कळवावा.

माझा पत्ता : 'एडिटर आनंद—शहर इंदूर' इतका लिहिला म्हणजे
बस आहे. कळवें लो. अ. हे विनंति.

वासुदेव गोविंद आपटे

रा. रा. राम गणेश गडकरी
C/o रिलेस्टर सर्गीत नाटक मंडळी
पगजी—नवा गोरा
Panjim—Nova Goan
Portuguese India

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

रामगाव
१८-१२-१४

सा. न. वि. वि.

आपलें पत्र पारलें. आपल्या प्रवृत्तीबद्दलचा मजकूर वाचल्यापासून काळजी
पावत आहे. वेळोवेळीं खुशालीचें वर्तमान कळवीत असावें

आपल्या पत्रापासून मला नेहमी आनंद होतो. तथापि प्रवृत्ति नाडुरस्त
असतां पत्र लिहिण्याचें कारण नाही. तिकडेन येणाऱ्या इसमाकडून मी आपणा
सकथाचें वर्तमान काढीत असतोच.

गेत्या शुद्ध महिन्याच्या १५ व्या तारखेस मला facial paralysis चा
निकार सुरू झाला. गेत्या तीन महिन्यांपासून प्रवृत्ति झपाट्याने निवळत
आहे. काळजी करण्याचें मुळाचें कारण नाही. आजार सुरू झाल्यापासून एक
दिवसहि मी कचेरींत गेल्याबऱ्चून राहिलों नाही, या एकाच गोष्टीवरून
माझ्या प्रवृत्तीची अटकळ आपणास करिता येईल यदाचे नाताळात बहुधा
मी मुंबईस जाईन. तेथें आपण भेटल्यास पार आनंद होईल माझे चुलते
लवकरच येथें येणार आहेत. त्यांची इच्छा मी येथून जाऊ नये अशी
दिशल्यास मात्र मी जाणार नाही जाण्याचा बेत तहवून झाल्यास आपणास
ताणडतोच कळवीन. आपण कांहीं टिबकाकरिता येथें आल्यास मला किती
संतोष वाटेल हें लिहिण्याचें कारण नाही.

आपण यदा परीक्षेस बसणार आहात ही आनंदाची गोष्ट आहे. परीक्षे
करिता लेखनव्यवसाय काहीं दिवस बंद पडेल तरी हरकत नाही. प्राची नाटक

आटपत आलें असल्यास व तें १-२ दिवसांच्या नेटाच्या उद्योगानें संपवितां येत असल्यास जरूर संपवावें. विनोदी लेख वाचण्याची उत्कंठा लागली आहे. वधूपरीखेची प्रत आपणांस मिळाली हें अनुमान रा. रा. बाबूराव देशपांड्यांच्या पत्रावरून मीं केलेंच होतें. आपणांस त्या पुस्तकाचें बाह्यांगच का होईना, आवडल्याचें वाचून आनंद घ्याल.

क. लो. अ. हे वि.

आपला

श्री. कृ. कोल्हटकर

श्री. रामराव गणेश गडकरी, पुणें शहर

ज्यंत्रक वापूजी ठोमरे

श्री

मालूमपेट, महाबळेश्वर

३-४-१५

प्रेमपूर्वक सा. न. वि.

आपण मला पैसे देण्याबद्दल अभिवचन दिलें होतें, पण मी येथें ८ तास काम धारिलें होतें त्यामुळें आतां पैसांची उणीव राहिली नाहीं. आपल्या प्रेमळ आश्वासनावद्दल आपला फार आभारी आहे.

रा. उद्गारे ह्यांचीं दोन पत्रे मला आलीं, त्यांत त्यांनीं मला पैसांबद्दल आपणांस विनंति करण्यास लिहिलें आहे. त्यांचे चुलते आजारी असल्यामुळें ते जरा अडचणीत आहेत. यांनीं कदाचित् बाबुबरोबर आपणांकडे एकादी चिट्ठी पाठविली असेल कारण त्यांनीं आपल्या पत्रांत तसें लिहिलें होतें. अहो. आपण लमकर व्यवस्था कराल अशी आशा आहे, कळावें.

आपला नम्र,

ज्यं. चा. ठोमरे

श्री. राम गणेश गडकरी
१३६ फसया, पुणे शहर

प्रिय माऊसाहेब,

आपणांस मी माग एक पत्र पाठविलें होतें त्याचें उत्तर नेहमीप्रमाणें आतें नाहीं. तेव्हा त्यात नवीन अण कांहींच नाहीं आपण पत्र पाठवा वा न पाठवा मला आपलें कर्तव्य बजावतें पाहिजेच

कतय म्हणण्याचें कारण, परवा एक चमत्कारिक इविकत माझ्या कानावर आली, ती आपल्या कानावर घालण्याचा माझा मानस आहे आपले स्नेही रा भाऊराय खाडेकर यांनी नाटक लिहिलें आहे हें आपल्याला विदित आहेच त्यातील निनोदी पात्रें 'कैगस व वैकुठ' ही आहेत अस आपणांस मी स्वतः सांगितलें तेव्हा आपण ही आपल्याही नाटकात आहेत तेव्हा ती काढून टाकण्यास खाडेकरास सांगण्याविषयी आपण मग सांगितलें होतें तो निरोप त्याच्या एका निवलग मित्रावरवीं बळविण रा खाडेकर यांनी अण सांगितलें की तीं नात्रें त्याचीं स्वतःचीं अण उलटपटीं तीं आपणच त्याचीं घेत आहोत. फिल्ल मी निरोप पाठविला की य कथित नावाकरिता मास्तर पोर्टे बोलावयाचे नाहींत आणि तीं नात्रें खाडेकरांनीं काढावीत हें चागलें यार अण फिल्ल निरोप आण की नात्रें काढणें शक्य नाहीं सदर नात्रें दुसऱ्या एका पुस्तकात आहेत तेव्हा या नावावर दोघांचा सारलाच इक आहे मास्तराचेंहि नाटक पुढें आलें नाहीं आणि रा खाडेकर याचेंहि नाटक पुढें आलें नाहीं तेव्हा कोणाचीं आधीं आणि कोणाचीं नंतर हें ठरविणें अशक्य आहे

ही क्षात्री एक इकीकत आता दुसरी—चार दिवसापूर्वीं त्याचा एक मित्र माझ्याकडे आला आणि माझ्यागोबर फिरोबयास जाण्याची इच्छा दशरू लागला. वाटेंत त्यानें सांगितलें की तो आणि दुसरा एक खाडेकर यांचा मित्र असे रा रा देवल याचेकडे गेले आणि माऊनें एक नाटक लिहिलें आहे अस त्यास सांगून तें तपासण्याविषयी विनंती केली नाटकाचें नाव, अथवा संगीत की गत्र याविषयी चौकशी न करिता ती देवल यांनीं त्या दोस्तद्वयस वरंच हेडदारलें आण सांगितलें की, जर एखादा चौथील मुलगा अडला तर तो पारतरपी ई च्या मुलाकडे शक्य विचारण्यास जाईल त्याच्यापेक्षा पलीनडील योग्यतेच्या मागसास विचारवयास जाणें धाडस आहे गावात ती देवल याचे खाडिलकर आणि मुजुमदार नावाचे दोन शिष्य आहेत त्यांना प्रथम

तें नाटक दाखवायें अथवा माझा (n g. k) अभिप्राय काय तें विचाराव
 असेही ती. देवळ यांनी सांगितलें. ही हकीकत सांगून झाल्यावर त्याच्या
 मित्रांनें आगरी सांगितलें कीं रा. खांडेकर व रानडे हे मित्रांस यासुद्धेच
 शास्त्री गरे यांसह नाटक घेऊन गेले आहेत. या सर्व गोष्टींशीं मला काहीं
 एक कर्तव्य नव्हतें पण यापुढील हकीकतीनें माझ पित्त खचलें, त्याच्या
 मित्रास मी प्रत्येक खांडेकर आपली मदत वा घेत नाहीं असें विचारलें,
 तेव्हां त्याचें असें म्हणणें पडलें कीं रा. खांडेकर याचें नाटक आपल्या
 नवीन नाटकापेक्षा सरस आहे त्यामुळ आपण त्याच्या मार्गांत घोण घालाल
 असें रा. खांडेकर याचें मत आहे. त्या दिवशीं मी काहीं एक बोललें
 नाहीं. काल त्याचा एक मित्र खनडे हा मजबरोबर पिराघवास आला
 आणि पर सांगितलेली हकीकत जसा गुळमुळीत आहे असें सांगून
 पुनः म्हणाला कीं, 'खांडेकर यांनीं तरी मास्तराची बरोबरी कां करू नये ?
 मास्तरांही रा. कोल्हटकर याचे चेले आहेत आणि खांडेकर यांनींही त्यांचेच
 मनानें शिष्यत्व पत्करलें आहे.' यावर मी त्याला असें सांगितलें कीं
 इतकीच जर घमट असेल तर मी आपली सार्य पुण्याई खर्च करून रा.
 देवळ (कारण देवळ यांनीं होता होईल तों मी हें नाटक इतक्या लोंकर
 पुढें घेऊ देणारच नाहीं असें त्यांस बजाऊन सांगितलें होत) व आपण
 भीड घासून नाटक गंधर्व मंडळीकडून पुण्यप्रभासरोबर घराबितांच अग्नि
 मय जो मायेना पूत असोत त्यानें पर नसर मास्तून दफावाजा. यावर तो मिस
 घोलून नाहीं.

वर सांगितले शनडे नावाचे भाऊचे हस्तक लैकरच पुण्यास येणार
आहत अस कळतें आणि ते स्वतः तुमच्याकडे येऊन पुढें काय करावें
(नाटक वसतिप्याविषया) याबद्दल सच्चा घेऊन मदत करण्याविषयीं विनविणार
आहेत आर्ताल ह्मणून अशी आहे पाहिजे असेल तर समोर उभे वरून
देइन रादर हकीकत कळविली आहे त्याच्याशीं वोगत्या प्रसारची वतणूरू
ठेगान्याची तें ठरविण आरंभ काम आहे

आताच मातमी आली कीं बाबू हा पुण्यास आला असून भाऊ
साडकर भाऊच दोन प्रदरी १२॥ च्या गाडीने पुण्यास जाणार आहे तो
आपल्याकड येइलच अथवा हें पत्र वाचत असताना तो जवळच असेल, पण
सतर पत्र त्याच्या हातात पडणार नाही अशी आशा आहे तो गोबिंदाला
आहे आपणही त्याच्या जाल्मशनें भाळता (अस मयाग बाजूला ठेऊन
म्हणताच) पण आपणाला फिक्कन बजाऊन सांगतो कीं त्याचे नेहमीं आण
एक व बाहेर मकनेच असतें, असा माझा अनुमान आहे असो

बाबूची प्रकृति नरा नादुरस्त आहे औरष चातू आहे माझा कायकम
ठीक आहे आपल्या प्रकृतीविषया काहीं कळेल तर बर स्पष्ट सांगतो उत्तर
आपण पाठविलेंच पाहिजे या घडपळे व रा मनुष्याळ यास नमस्कार
क लो अ हे वि

आपला

N G Kamatnurkar

Ram Ganesh Gadkari
Esq

136 Kasaba Peth
Poona City

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

रामगाव

२० १० १५

श न वि वि

आपणें ता १६-१०-१५ चे पत्र पावले

नाटकांत काहीं फेरफार न करण्यार्थ आपण दिलेले कारण मला कबूल
आहे परंतु १-२ अक्षरील वाक्यें काढण्यास काहीं हरकत आहे वा !

अप्रकाशित गडकरी

१३५

तीं मुद्दा राहू देख्याविपरीं आपला आपद् व्यक्ती तर तीं ठेवणें भाग आहे.

वीरतनय व मतिविकार हीं दोन नाटके एका प्रकाशकाकडून निघावयाचीं आहेत, व मूकनायक दुसऱ्या प्रकाशकामार्फत निघायचे आहे. वीरतनय व मूकनायक हीं तारडतोड छापण्यास प्यायचीं आहेत. मूकनायक छापण्यास मुरवातहि शास्त्री असले, आपल्या अर्थगोबक दीपा व निघास तयार होण्यास आगणी २-३ महिने तरी लागतील. शिवाय निघास प्रत्येक नाटकास जोडणें नीट दिसणार नाही. म्हणून वीरतनय व मूकनायक हीं नाटके दीपाशिवायच काढावीं, व मतिविकार नाटक ज्या अर्थी वीरतनयानंतर निघणार आहे त्याअर्थी तें आपल्या दीपांसह व निघासह निघावें अशी मी तोड काढली आहे, ती आपणास पसत असल्यास मला कळवावें. मतिविकार नाटक आपलें सवात धावडतें असल्यामुळें ही योजना आपणास आवडेल असें वाटतें. शिवाय तें नाटक लोकप्रिय नसल्यामुळें ते अन्यथा रुपेल त्यापेक्षा आपल्या निघाच्या योगानें अधिक रुपेलहि.

मी नताळान मुंबईस जाणार आहे, आपण तेंच आल्यास फार चांगलें होईल, आपण नव्हे आण तर मान मी पुण्यास १-२ दिवसकरिता येईन.

आपण आपल्या सर्व कविता छापविण्याचा विचार केला आहे हें पाहून फार संतोष होतो. आपणाविपरीं काव्यमत्त्वानें जे प्रेम आहे त्यावरून आपलें पुस्तक धन्यत लोकप्रिय होईल अशी खात्री वाटते. पुस्तक मादताना अर्धचौफळ दीपा देण्यास त्रिमरु नये

रा. रा. शंकरराव मुजुमदार, रा. रा. चिंतोबा बगैरे मंडळीस नमस्कार
संगीतवा.

सबडीप्रमाणें पत्र लवकरच पत्र यावें.
क. लो. अ. हे वि.

आपला
श्री. कृ. फोल्हटकर

रा. रा. रामराव गणेश गडकरी
किलोस्कर नाटक मंडळी
कोल्हापूर

वामन मल्हार जोशी

Poona
Saturday, 29 April 1916

Mr Gadkari,

I have been travelling from place to place for the last month & may perhaps have to continue doing it for one month more I think you have got proof-sheets of the second part of रागिणी. Please hurry up with the preface I have almost decided to start a Matriculation English Class at Poona and perhaps an Inter Logic Class It remains to be seen what luck attends me there

yours
V. M Joshi

Mr Mitra told me that he had already advertised the sale of रागिणी (which is of course not out yet, but will be within a week or so as I was told) So please hurry up

V. M J.

To

Rama Ganesh Gadkari esq
C/o किलोस्कर नाटक मंडळी
Bombay

शंकर वापूजी मुजुमदार

Bombay, 13th Sept 1916

My Dear Gadkari
Your wire just to hand money coming by wire
tomorrow—some part of what you require
Going to Kalyan for tomorrow's play

Yours
S. B. Mujumdar,

R. G. Gadkari Esq.,
Kasba
Poona City

निटल सीताराम गुर्जर

फणसवाडी, जगताथाची चाळ,
सुनई ७ १० १६

सा. न. वि. वि.

आपलें पत्र पोचलें. रा. शंकरराव काल्च निघून गेल्याचे कळल्यामुळें मी
तिकडे गेलों नाहीं.

रा. केशवराव भोंसले हे 'पुण्यप्रभाव'च मागत आहेत किंवा दुसरें
नवीन नाटक मागत आहेत, तें कळवावें, व त्यांना जरूर नाटक द्यावें, अशी
माझी नम्र सूचना आहे.

पत्रावलि व पुस्तकें याचें काय वेलें तें लिहिणें.

आपण पुण्याबाहेर रहावयाला जाणार हें वाचून फार आनंद झाला
मधुन मधून कुशल कळविणें. क. लो. अ. हे वि.

आपला नम्र बंधु
वि. सी. गुर्जर

रा. रा. राम गणेश गडकरी
पुणें शहर

गोविंद सदाशिव टेंगे

My Dear Mastersaheb,

You seem to be too busy With all that I should have liked you to meet me just for a quarter of an hour Wonder when you will be free ' Would you mind sending me the manuscript of गर्वनिर्वाण I should so much like to go through it Can you make it convenient to see me to night or tomorrow morning

Poud }
16th Nov 1915 }

With kind regards
Yours Sencierly
Govind Tembe

श्रीपाद कृष्ण फोल्हटकर

रामगाव
१८ १२ १६

सा न वि वि

आपलें पत्र पावलें आज रोजीं तीन फोटो पाठवीत आहें त्या सर्वांत लहान फोटा आहो तो आपण ठेवून घेतला तरी चालेल बाकी या फोटोच्या मनी मजबूत नाहीत खरे ते चरूर परत पाठवून द्यावे आपलें पत्र आज सगळीं पावले त्यामुळे फोटो मडळीसोपर पाठविता आहो नाहींत

वरकळ मजकूर भेटीअर्ती

क हो अ हे वि

आपला

श्री कृ फोल्हटकर

रा रा रामराय गणेश गडकरी
विलेंस्कर नाटक मडळी, जळगाव

श्रीपाद कृष्ण कौल्हटकर

स्वामगांव

३०-४-१८

सा. न. वि. वि.

आपलें पत्र पावलें. आपण अगत व्याजारी आहांत हें वाचल्यापासून काळजी घाटत आहे. वेळेवर औषध घेत गेल्यास व पथ्यपाणी केल्यास लवकरच आराम पडेल. मीहि गेल्या १॥ महिन्यापासून व्याजारी आहे. हल्लीं ताप नाही. पण खोकला बराच आहे; व क्षीगताहि बरीच आहे.

आपण भावबंधन लिहिल्याचें व तें अत्यंत सुंदर झाल्याचें वर्तमान रा. गुर्जरांकडून कळलें. पार आनंद झाला. अशी आपली किर्ती तरी नाटकें आपल्या लेखणींतून बाहेर पडण्याची अपेक्षा आपल्या स्नेहांस व मराठी मायेच्या अभिमान्यांस आहे. स्वतःकरितां नाहीतर निदान त्यांकरितां तरी आपल्या प्रभृतीस जपणें आपलें कर्तव्य आहे. तें आपण पार पाडावें अशी माझी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे.

आपल्या पुढील पत्रांत आपण तापांतून पूर्णपणें मोकळे झाला आहांत व आपणास पूर्ववत् शक्ति येत आहे असें वाचावयास मिळेल अशी आशा करून पत्र संपवितों.

क. लो. अ. हे वि.

आपला

श्री. कृ. कौल्हटकर

रा. रा. रामराय गणेश गडकरी

१३६ कसबा पेठ

पुणे शहर

सप्रेम साष्टांग नमस्कार विनति विशेष—

आज रोजी निराळ्या बुरुपोष्टाने माझी नवीन काढवरी अवलोकनार्थ पाठवीत आहे. मात्र ती आताच वाचण्याचे मरीस पडू नये. आपली प्रकृति बरी झाल्यावर वाचावी.

आपल्या भेटिस आले त्या वेळी आपली प्रकृति फारच अशक्त आणि चिंताजनक वाटली. आता बरी असेल अशी भासा आहे हवा बदलण्या करिता आपण मग सातान्यास येणार ना! मी व माझे स्नेही आपली यथाशक्ति सोय लावून देऊ. आपले कुशल कळविण्यास समाधान वाटेल.

कळारिं लोम असावा ही विनति.

माझा सध्याचा पत्ता :

कोरेगाव जि. सातारा

रा. रा. राम गणेश गडकरी

१३६ कसबा पेठ, पुणे शहर

आपला

ना. ह. आपटे

घाबूरान ठोमरे

जळगाव खुर्द

पो. नशिराबाद

पूर्व रानदेश

कळविण्यास अत्यंत वाईट वाटते की, व्यवकराव ठोमरे बालकवि यांना भादली स्टेशनवर ता. ५ रविवारी सकाळी, ६-३० वाजता आगगाडीखाली सापडून देवाज्ञ झाली.

आपला

घाबूर ठोमरे

कवियर्थ—राम गणेश गडकरी

कसबा पेठ, पुणे शहर

[पोस्टाचा शिक्का : नशिराबाद:-५ मे १८, पुणे शहर:-६ मे १८

—संपादक.]

मिठल सीताराम गुर्जर

मुनई
८५-१८

स. ता. न. वि. वि.

माझे मागचें पत्र पोचलेच असेल. रा. मित्र मागच्या महिन्याचा पगार चावयास तयार झाले असल्यामुळे किर्माद करवी लागणार नाही असे दिसत पुढील हवीसत पुढच्या वर्षी लिहितो.

आपल्या तन्नेतीपद्दल काहीच कळत नाही. तरी सलट टपाली फळवाचें.

रा. सोमरे परलोकनासी झाल्याचें याचून फार वाईट वाटलें. रा. कुलकर्णी त्याचा फोटो नवयुगाच्या येत्या अकांत देशार आहेत. आपली 'वालकवीस' ही कविता त्याबरोबर छापवी, असा त्याचा उल्लेख हेतु आहे. तरी ती पत्रिता चि. पाडकडून उतरवून रा. कुलकर्णी याकडे पाठवून देण्याची कृपा करावी. मनोरंजनाचा आपला संप्रदाय आता माझ्याबरोबर कायमचा तुटला आहे.

माझ्या नाटकाची पदे काढायला मी सुरुवात केली आहे. भाववधनाचें काय झालें ? उत्तर उलट टपाली याचें.

क. ले. अ. हे वि.

आपला

अण्णा

[श्री. गुर्जर यांच्या या पत्रावरच श्री. कुलकर्णी यांनी पुढील ओळी लिहिलेल्या आहेत.

—संपादक]

गणेश मिठल कुलकर्णी

My dear master,

वाच्यकव्हीतील ही यष्टामोड चारदा मदिराची दाखपोयी बनविणाऱ्या मताना चाजेशी असली, तरी कोणीही बोटेदरवारची पायरी चढू नये असे घाटल्यामुळे रा. ठंग याच्या मध्यस्थीने बहुतेक प्रकरण मिटविलें आहे.

रा. सोमरे वारले ? वाईट झाले. आगगाडीच्या छत्राच्या शरीराचे गुण हे हीं हे मरण येण्याची शुब्धकारक्य होय. त्यांचा माझा परिचय नव्हता पण त्यांच्या कवितापद्दल मला आदर होता. 'वालकवीस' कविता पाठवावी.

G V. Kulkarni

रा. रा. राम गणेश गटवरी, पुणे शहर

गणेश गोविंद घोडस

भी

पुणे

ता. ३० ५-१८

सा नमस्कार दि. दि.

माझा भाचा वि. चिंतामण उर्फ बणासम याचे लग्नानिमित्त प्रयोजन ता. ३१-५-१८ शुक्रवार रोजी करण्याचे ठरले आहे. तरी आपण मोजनास अगत्य येण्याचे करावे. अत्यंत गडबडीमुळे समस्त सागण्यास सबंड झाली नाही, याबद्दल माफी असावी. मोजनाची वेळ ११॥ ते १॥ पर्यंत आहे.

पत्ता : कसबा पेठ, रामभाऊ माळी याचे घर न. ३४३

आपला

गणेश गोविंद घोडस

रा. रा. राम गणेश गडकरी

कसबा पेठ, घर नं. १३६, पुणे

व्यंकट सीताराम कारखानीस

श्रीराम

सोलापूर

महाराष्ट्र नाटक मंडळी

ता. १७ ६ १८

श्रीयुक्त गडकरीमास्तर साहेब यास,

वृ. सा. न. वि. वि.

आपली प्रकृति हल्ली कशी काय आहे ते कळवावे. आपण सांगितल्या प्रमाणे येथे आपणाकरता चांगली हवाशीर जागा पाहून ठेवली आहे. येथील व्यापारी भी. गंगाप्पा आपल्या माहितीचे असतीलच. त्याचा बगला रिकामा असून हवाशीर व सर्व बाजूंनी सोयीचा आहे. थिएटरपासून सरासरी १०।१२ मिनिटांच्या रस्त्यावर आहे. तेथे आपली चांगली सोय होईल. येथील डॉ. फिलोस्फरही चांगले अनुभविक असून मंडळीबद्दल त्यास फार अभिमान व कळकळ आहे. ते आपल्याला काळजीपूर्वक तपासून औपचार्यचार करतील. माही खात्री आहे की तुम्ही ती जागा सोडून येथे मोकळ्या

हवेवर आलांत तर नुसत्या हवेनें देखील आपल्यास आराम वाटूं लागेल.
कळावें, कृपालोम असावा हे विनंति.

आपला

अण्णा कारखानीस

रा. रा. राम गणेश गडकरी

१३६ कसबा

पुणे शहर

माधव केशव काटदरे

२०९ अमृतवाडी, मुंबई ४

ता. २१-७-१८

कृतानेक साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपणाकडे खेळगडीचे चार अंक व एक पत्र मी पूर्वीच पाठविलें आहे.
व त्यांत केशवमुन कवि यांच्या कवितेसंबंधी निबंध लिहिण्यास आपणाला
नम्र विनंति केली आहे. आज आपणाला नम्रपणे आगली असें मुचवितों
की आपणाला कार्यवाह्यामुळे जर वेळ नसेल तर आपण आपल्या एखाद्या
स्नेहांकरून लेख लिहवून पाठवावा. पण मुळीच पाठवावयाचा नाही
असें मात्र करूं नये एवढेंच मागणें आहे. आपणाला अधिक लिखाणें असा
माझा अधिकार नाही. कळावें. निदान खेप तरी नगावा हे विनंति—

आपला कृपाकांक्षी

माधव केशव काटदरे

रा. रा. राम गणेश गडकरी

१३६ कसबा पेठ, पुणे शहर

विठ्ठल सीताराम गुर्जर

मुंबई

२५-७-१८

प्र. सा. न. वि. वि.

रा. दत्तोपंतानीं हकडील छारी हकीगत कळविली आहे. केत्या शनि-
यारी सी. प्या हातापे ओररेचान करप्याचे टारले आहे. रॉ. नाटगीर रें

१४४ : अमरकांत गडकरी

करणार आहेत. आता सारा हवाला देवावर. आपण जितक्या लवकर याल
तितकें माझ्या मनाला समाधान होणार आहे.

क. लो. अ. हे वि.

आपला,
वि. सी. गुर्जर

श्री. राम गणेश गडकरी
१३६ फस्तगा, पुणे शहर

त्र्यंबक सीताराम कारखानीस

श्रीराम

पुणे, २२१ शनिवार पेठ
ता ९.९.१८

श्रीयुत गडकरीमास्तर यास
सा. न वि. नि.

आपण दिलेलं 'जन्मरहस्य' नाटक वाचून पाहिलें. आपला अभिप्राय
मनाला पडला. तथापि त्यातले त्यात काता आणि रघुनाथ यांचा प्रथम
प्रवेश एक प्रकारच्या नाट्यामुळे मला आवडला. पण एकादर नाटक म्हणजे
रसाचा निव्वळ विचका आहे. त्रिदंडी संन्यास धारण केलेल्या धर्मुनाप्रमाणे
रा. कोल्हटकर हे भ्रमत्यासारखे दिसतात. कोणत्या तरी सुमद्रेकडे दृष्टी
असल्यामुळे हातून 'घाली सारे मीठ तुपातची दुर्धी लिंबू पिळिले' अशी
क्रिया घडत आहे. 'काते' वाचून नाटकातील इथून तिथून सगळीं पात्र
हृदयगूळ्य वागतात. वीथ घेतल्यामुळे काता रघुनाथाला आपल्या ओठाना
स्पर्श करू देत नाही. पण त्या तशा स्थितीतही रा. कोल्हटकराचें 'रघुनाथ'
हें पात्र 'हो, तरेच विसरलों मी' ब्राह्मणकन्या मरताना तिच्या ओठाना
शत्राच्या ओठांचा स्पर्श होऊ देता उपयोगी नाही.' असला निर्दयपणाचा
फटकारा मारावयास चुकत नाही. वास्तविक हा फटकारा नाट्यकाराच्या
मनानून समाजावर ओढावयाचा होता पण झडप घालणाऱ्या बाधावर
घरलेला नेम हरिणीवर जावा तशातला प्रकार येथे झाला आहे
असेच हृदयगूळ्यतेचे प्रकार या नाटकात इतरत्रही आहेत. 'दशरथ'
हें एक पात्र नाट्यकाराच्या हातून निलेंय राहिलेलें आहे. पण याचें कारण
त्याला अवसरच नाही म्हणून अवसर मिळता तर तेही पात्र काय

करतें काही सागता येत नाही. रा. कोल्हटकरांच्या कोणत्याच पात्रांचा सामान्यतः नियम धरवत नाही. उद्धव आणि मालती हे जोडपे तर अपूर्व आहे ! अशात-हेची पात्रे निर्माण केली जातात व विशेषतः रंगविली जातात या गोष्टीची उपपत्ति कोणत्या तऱ्हेने लावता येईल हे नीटसे सागता येत नाही. धैर्य म्हटलें तर तें प्रशसनीय होईल. मला वाटतें, त्याच्या याच नाटकात एके ठिकाणी 'प्रेम अनेकदा अत्यंत कुरूप माणसावर चसलेलें दिसून येतें' या गोष्टीचें रहस्य सांगितलेलें आहे. तेंच असल्या पात्रावरील अनुस्मृतेसमधाने खरें असावें. 'कुरूप माणसाच्या चर्येत, चाणीत, विचारात प्रेमानें क्रांति घडून येते आणि त्यामुळें तीं प्रेमी जनाना अधिक सुंदर वाटतात' हें जगातील सत्य असेल. पण प्रेमी जनाना आपण व आपला प्रेमनिषय बालेरीज जगाची परां नसते तशी नाटककाराना नसते असे म्हणून चालिल काय !

असो, एका वाचनानंतरचे हे प्रथमोद्गार आहेत. आणि आपण ते फळ-निष्पास सांगितल्यावरून फळविले आहेत. या वाचनामुळें असल्या नाटकाचा प्रयोग पहाण्याची आतुरता झाली आहे. तो पाहिल्यावर कसें काय घाटेल कोणास ठाऊक.

आपण लवकर बरें होण्याचें मनावर घ्याल तर बरें होईल. जागा बदल-ल्यानें आपल्यास रास बरें घाटेल.

फळाचें लोभ असावा हे विनंति.

आपला

अण्णा कारखानीस

हे. प. 'जन्मरहस्य' नाटकाचीं शुभे सोचत पाठविनीं आहेत. मी आज विजापुरास जात आहे.

गोविंद गोपाळ टिपनीस

श्रीराम

महाड,

ता. २७ ९-१८

अत्यंत—अत्यंत—अत्यंत प्रेमपूर्वक
नमस्कार वि. वि.—

आपला मृत्युलेख आपणच वाचण्याचा मान पितामह दादाभाई यांच्या

पाठीमागून आपणाला मिळाल्याबद्दल आपलें अत्यंत सद्गदित अंतःकरणें सप्रेम अभिनंदन करतों.

सहाजिक पसरलेल्या मृत्यूच्या खोऱ्या वातमीनवर ती ज्याच्या मृत्यूची असेल त्याला पुष्कळ आयुष्य लाभतें असे म्हणतात ईश्वरपेने हा लोकसमज सरा ठरो आणि आपणास दीर्घायुलाभ होणे !

इंदुप्रकाशाच्या आनंदादायक वातमीच्या चिणेन्याकडे लक्ष न जाता प्रथमच जेव्हा पनातली नातमी वाचची तेव्हा जें दुःख झालें त्याचें यर्गन करण्यास आपणासारखेच 'गोविंदाग्रज' पाहिजेत.

आता आपजी प्रकृति कशी आहे तें कळेल तर बरें.

आपला
गो. गो. टिपनीस

रा. रा. राम गणेश गडकरी
C/o गधर्व नाटक मंडळी
गैंग रोड, मुंबई

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

खामगाव
२८ ९ १८

सा न. वि वि

आपण ह्या बदलण्याकरिता मुंबईस आल्यात हें पाहून आनंद होतो. आता लवकरच आपण मलेरिया तपापाखून मुक्त होऊन हिंदू फिरू लागाल अशी आशा आहे. आपणासंबंधानें इंदुप्रकाशात एक अशुभ वार्ता प्रसिद्ध झाली होती, ती आपल्या वाचण्यात आली असेलच तिची दुस्तरी लवकरच प्रसिद्ध झाली, पण ती माझ्या वाचण्यात हा वेळपर्यंत आली नव्हती. असो, अशुभ वार्तेने आयुष्य वाढतें असे म्हणतात, तस आपल्यासंबंधानें होऊन आपणास लवकरच आराम वागवा अशी आपल्या सर्व स्नेह्यांची अंतःकरण पूर्वक इच्छा आहे. क. लो. अ. हे वि

आपला
श्री. कृ. कोल्हटकर

ता. क.

मी लहानपणी लिहिलेली दोन नाटके आपल्या स्वाधीन केली होती. तीं तेथे असल्याच कांहीं दिवसांकरितां तरी भजकडे पाठवून घ्यावीत.

श्री. कृ. फोल्हटकर

रा. रा. रामराव गणेश गडकरी

C/O गेवर्घे नाटक मंडळी

पो, ग्रॅटरोड, मुंबई

आनंदराय कृष्णाजी टेकाडे

श्री

ता. २५-११-१८

सोमवार

रा. रा. रामराव गडकरी यांस—

प्रेमपूर्वक सा. न. वि. वि.

वर्तमानपत्रांतील आपली 'मृत्युवार्ता' आणि 'मृत्यु चूक' ह्या बातम्या घाबून मुचलेले विचार.

[उद्यां वध जाते.—या चालीयर]

यादवो ईश ! कविगज ! तुझे आशुष्य । ४० ।

परत पाटवी कृतांत तुजल्य

हेतु कोणता मनीं थोडला

कृती अन्यथा करण्या घडला

नवल दाखविलें । अजवरि जें नाहीं घडलें ॥ १ ॥

निज दूतानें आणिलें चुकनी

अनप न म्हापा यमो म्हणोनी

तुज परतविलें पुन्हां मत्वांजनि

दावि निज ठायीं । कीं सदा वसे मति न्यायि ॥ २ ॥

काव्यमतिमापुष्य अजुनि तव

पुर्वें कीं नच बिकसे अमिनय

पुस पुस तन्मरन्दातुमव

मिलो मलांला । म्हणुनि का परतवी तुजल्य ॥ ३ ॥

कीं सुमनेन्यासौमन्याचा
 कुमुतिलक ललागवरिचा
 पुसण्या थीर न होय त्याचा
 यमहि का भ्याला । तव सतीदिग्य प्रेमाळा ॥ ४ ॥

तुझ्या मिगें कीं अपुल्या नयना
 उग्रहुनि पाही तो निज कृतिना
 अकाल हरणे जगतीं प्राणा
 शिरीं ये पाप । उमगुनि का आवरि चाप ॥ ५ ॥

काव्य गुणें तो कीं तव मोहुनि
 विहित न वसती तव सुरभुवनीं
 शर्गिच परतवी तुजला म्हणुनी
 नवरसी पृथिवी । एकची सुधारस त्रिदिवीं ॥ ६ ॥

सुरव वि अथवा स्वप्नप्रतिभेनें
 दिपेल स्वमनीं या भीतीनें
 उचित गमे त्या तुज परतविणें
 पराजय स्वजना । बचबेल सहजवर्णि कवणा ॥ ७ ॥

असो कसेही तरी आनला
 ठेवा अमुचा अग्हा निळाला
 कितीक प्रार्थू त्या देवाला
 खाऊ बाळाला । दे हर्ष तया समशीला ॥ ८ ॥

कळाव, लोभाची वृद्धि व्हावी ही विनंती

आपला

आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे

उपाध्यायाचा बाडा

महाल-नागपूर

गडकन्याच्या 'वाग्वैजयंती'मधला
'मुरली' हा कौमुदुभमणि. त्या 'मुरली'ची
मेवटची चार बडवी हा
त्या काव्याचा मळस ' ही चार बडवी गडकन्याची
अत्यंत आवडती भूमि, नेहमी ते स्वतःशीच ती गुणगुणत असत.
ती त्यांच्या हस्ताक्षरात नि स्वाक्षरीसह
बंध दिली आहेत.

गणकन्याच्या द्वितीय पत्नी
 धामती रमाबाई गणकर
 (मन्या पुण्यान असनात)

विवाहाच्या वेळी
 रमाबाई गणकर
 (१९१७)

एक ग्राहकगण
 आणि बुगस संगीतगण
 गडकरी यांचे २१ वर्षी
 आणि बालगण १८ वर्षी

[गडकन्यानी स्वतःसाठी आपलेले एक वेळापत्रक]

Study

Drama

Writing extra

Reading extra

7-12 = 5 Drama & Extra Reading—

1-5 = 5 Study

7-8½ = 1½ Bapat

9½-11½ = 2 Extra writing

13 Hrs

• • •

[गडकन्यानी लिहिलेली एक जाहिरात]

प्रयोगासाठी

रा. राम गणेश गडकरी

प्रेमसन्धासकते

यांनी लिहिलेले

नवीन नाटक

पुष्पप्रभाव नाटक

सदरहु नाटक लिहून सयार झाले आहे. ज्या मंडळीस त्याचा प्रयोग करण्याची इच्छा असेल त्यांनी अटीसमयी विशेष माहितीसाठी खालील पत्त्यावर पत्रव्यवहार करावा. नाटक संगीत मंडळी किंवा गद्य मंडळी यापैकी कोणासही घेता येईल. पत्रव्यवहार ता. १९ मे १९१४ च्या आत व्हावा.

राम गणेश गडकरी

C/o प्रो. गोविंद चिमणाजी भाटे

नारायण पेठ, पुणे शहर.

परिशिष्ट आणि सूचि

.....

[कै० राम गणेश गडकरी यांच्या हस्तलिखित टांचणांवरून]

Plot building & Economy of

राजसंन्यास

राजसंन्यास is a Principle-play the Principle to underlie the plot is that of राजसंन्यास which exactly would mean — सार्वजनिक मनुष्य आणि राजाजी मनुष्य यांच्या लढ्यात जमजमी जमादारी मोठी असेल तमतशी इच्छा मरत जाऊन, कर्तव्यमय रथ आयुष्य-निरिच्छा आयुष्य-निष्काम त्रिया विजयिनी व्हावयास पाहिजे. सर्वात्मक परमेश्वर निर्दिष्टार आहे; राजा हे परमेश्वराचे जड दृष्टीला दिसणारे स्थूल व व्यापक तम स्वरूप आहे; म्हणून राजा हा जगाचा इच्छाविरहित उपमोगलूय स्वामी आहे.

This theory to be clearly explained to समाजी by साशजी in the fourth scene of the first act, and to be actually practised by वेदनाई in the next scene

Main Characters.

NO I Wrong-side	No II right side
<p>समाजी, रायाजी, तुळशी, दोलतराव, जिवाजी, कट्या</p>	<p>साशजी, हिरोजी, सायजी, सिवाजी, विठ्ठलीस.</p>
<p>वेदनाई</p>	<p>वेदनाई</p>
<p>No III देह</p>	<p>No III वादणी.</p>

राजसंन्यास नाटकाचं प्रवृत्ति-विवेचन प्रकृतीतील भेद-सादृश्ये.

पात्रे	सादृश्य	भेद
(१) संभाजी	Natural high taste & magnanimity	(१) इच्छेचा अनावरण, इच्छा.
(२) येदुराई		(२) आयालेली इच्छा, कर्तव्य.
(१) संभाजी	इच्छेची प्रगळता व सौंदर्याची जाणीव.	(१) स्वभावज्ञात अदृढ उद्यत्सि.
(२) तुळशी		(२) विकाराचे भरात नष्ट उद्यत्सि.
(१) संभाजी	इच्छेची प्रगळता व प्रेमाची कल्पना.	(१) इच्छा पापमय सुद्धा.
(२) रायाजी		(२) इच्छेची पवित्रता आवश्यक.
(१) संभाजी	राज्ञीचे सदगुण	(१) विकाराचे भरात सदगुणांशी विरोध.
(२) सानाजी	उतावळेपणा व राशि.	(२) सदगुणाविषयी विवेकपर आदर.
(१) संभाजी	गुणतील साधर्म्यमुळे ही पात्रे एकत्र येत	(१) राज्ञीचा व घाईचा दुरुपयोग.
(२) हिरोजी	नग्न परिस्थितीमुळे व गळणीच्या सह	(२) राज्ञीचा व घाईचा सदुपयोग.
(१) संभाजी	बायामुळे एकत्र येतात.	(१) अनायासी साहसप्रियता.
(२) दीक्षतराव		(२) योग्यप्रसंगी सुद्धा साहसशून्यता.

पात्रे	सादृत्य	भेद
(१) संभाजी	कर्तव्यगरी व असहिष्णुता, कर्तव्यगरीचा दुरुपयोग व परस्त्रीशी मानगड. (१) शिवाजीहून } थोर होण्याची इच्छा (२) शिवाजी रतक }	(१) उच्चवृत्ति.
(२) जिवाजी		(२) नीचवृत्ति.
(१) संभाजी		(१) अधिक समय पावता पण दुरुपयुक्त.
(२) देहू		(२) पावता मुळीच नाही.
(१) संभाजी	वाटेल त्या मार्गाने दुरुगल्ला नृत करणे.	(१) तुळशी रत्नच्या उच्च अभिरुचीने.
(२) कडुग		(२) चादणीरत्नच्या नीच अभिरुचीने.
(१) येवूगई	रत्नाभिमान	(१) निरिच्छता.
(२) तुळशी		(२) लोभवृत्ति.
(१) येवूगई	स्वताचा छीशम व पतिनिश्र.	(१) उग्र वृत्तव्यमय प्रेम.
(२) शिवाजी		(२) स्वतःचा विरुद्ध पाहण्याइतकी प्रेममयता.
(१) येवूगई	थोर पदाच्या अभिमान.	(१) High taste.
(२) चादणी		(२) Low taste
(१) तुळशी	इच्छेची प्रयत्नता.	(१) इच्छेची पापमयता.
(२) शिवाजी		(२) इच्छेची पवित्रता.
(१) तुळशी	लोभमुक्ति व विलासप्रियता.	(१) उच्च वातावरण (sphere)
(२) चादणी		(२) नीच वातावरण (")

(१) तुळशी
(२) द्रोततरान

ही पात्र गुणान जोडलेली नसून देवाने जोडून
आणलेली आहेत. त्यात त्यांची तीव्रता
एवढीच साम्य.

(१) दोस्ताराव
(२) रायाजी
(१) चिनाजी
(२) देवू

मराठेशाहीत सारखी पत्नी.
(१) दयासागर (२) सेनासागर.
परिहारींनी जेवळ आणलेल्या पात्रे. चिनाजीची

(१) चिनाजी
(२) फटुया
(१) साबाजी
(२) हिराजी
(१) चिनाजी
(२) चिटराजी
(१) चिटराजी
(२) फटुया

साधनापेक्षा व देवूची साधन दोघ्यासारखा
स्थिति, यामुळे जेवळ आल्यावर तसे राहणे.
स्वार्थपरायणता.

सर्व सदगुण.

(लिहिले नाही)

(१) साहसमय व Romantic स्वार्थबुद्धि.
(२) व्यवहारमरुतीची साहसशूर्य स्वार्थबुद्धि.

(१) पदवीला नालायकपणा.
(२) पदवीला लयकपणा पण गूढनिहित.
(१) पाजोपणा.
(२) सरळपणा.

(१) बुद्धिमत्ता.
(२) बुद्धिशून्यता.
(१) धिमेपणा.
(२) घाई, किंचित अचीर.
(लिहिले नाही)

Group No 1. वनमानदार परिणाम व्यक्तिद्वय द्वारा पद्यात्ताप
तन्त्रमन्त्र (भेद) इच्छेविषयद्वय भागणे सार्वजनिक हितहानी
(माहस्य)

Group No 2 वनमानदार, पद्म वनमानगाराय जीवित अवलम्बून
महान् दुःखी, दुःख व्यक्तिद्वय समाधानी, (भेद) सार्वजनिक
हितहानी (माहस्य)

Group No 3 —दृष्टा पवित्र काय चून महान् दुःखी
मुख्यरी degree रालच्या दृष्ट्यांची

[अपूर्ण]

राजसंन्यास नाटकाचे 'कसे व कां ?'

Why should समाजी suffer ?	राजधर्म सोडला म्हणून.
" " येवसाई "	समाजीशीं नशिवानें बाधली म्हणून.
" " तुळशी "	(१) समाजीवर मोहित होण्यात पत्नीधर्म सोडला म्हणून. (२) मळत्या प्रकारची मुखाची फल्पना करण्यात व भयल्या वेळीं समुद्रात होडी टाकण्यात स्त्रीधर्म सोडला म्हणून.
" " दीनराय "	तुळशीसाठी समुद्रात उडी न टाकण्यात पतिधर्म सोडला म्हणून.
" " रायाजी "	प्रेमाच्या नादात सेनापतिधर्म सोडून शिंद्याबद्दल झाल्यामुळे.
" " शिरागी "	रायाजीशीं नशिवानें भांडणी म्हणून.
" " भावजी "	समाजीशीं नशिवानें बाधली म्हणून.
" " हिरोजी "	समाजीशीं नशिवानें बाधली म्हणून.
" " विनागी "	(१) वयाची जबाबदारी सोडून विभक्त देहूची चाडणी मिळविण्याची इच्छा येत्यामुळे, (२) कामाची जबाबदारी विचरला म्हणून.
" " भट्टा "	सेवाधर्माची एकाग्रतावरून जबाबदारी विचरला म्हणून.

Some guiding Notes

(१) सवाजीच्या शातपणामुळे दौश्रयाव व संभाजी वेतात राहतात. हिरोजीच्या घाईमुळे तुळशी, संभाजी समरठतात, Final निर्णयानुसार हिरोजीची घाई अग्रगण्यतेच्या कारणीभूत होते

(२) ज्या शिवाजीमुळे रायाजी बेजगबदार होतो तीच त्याला सोडावी लागते.

(३) ज्या तुळशीमुळे संभाजी बेजगबदार होतो तीच त्याच्या नाशाला कारणीभूत होते.

(४) ज्या ऐराणीच्या दुरुपयोगाने जिवाजी चढतो तिनेच तो मरतो

(५) ज्या चादणीमुळे जिवाजी चढतो तिनेच तो मरतो

(६) ज्या अज्ञानामुळे माने शिवाजीला मारतो त्याच अज्ञानामुळे तो जिवाजीला मारतो.

[अपूर्ण]

कै. गडकरी याच्या एका निघट्याचा आतां नवून मिळालेली

राम गणेश गडकरी यांची जन्मपत्रिका

जन्म शके १८०० ज्येष्ठ शुद्ध १३ मंगळवार दुपारी १२ वाजता.

जन्मस्थळ नरपारी

सा २६ मे १८८५

जन्मसमय

नांवांची सूची

आ

आगासे रावसाहेब १२९
आत्रगावसर १०७, १०८
आठवले ९७
आपटे ना ह १४१
आपटे वासुदेव गोविंद १३१

ऊ

ऊडगर १३२

अ

अनोना २९

फ

फमतनूरसर न ग १३५,
फव एम् टी ७२
फादरे माधन केशव १४४
फारमाननीम श्रयक सीताराम (अण्णा)

१४४, १४५

फाले गोविंद ३६

फिलोस्वर (डॉ) १४३

,, सन्तो १०३

फुलकर्णी १०४, १४२

फुलकर्णी जी व्ही १४२

फेतसर १२४, १२५

फेदानसुत ३५, ३९

फोल्हटसर रधीपाद कृष्ण (तात्यासाहेब)

६९, ९३, ९४, ९५, ११०,

११३, ११९, १२३, १२४,

१२६, १३२, १३४, १३९,

१४०, १४१, १४६, १४७,

१४८, १५१

फोल्हटसर चिंतामणि ९४, ९५, १००

फोल्हापुरे ९८

ख

खरे ९८

खर (वासुदेवशास्त्री) १३४

खाडिलसर १०७, १२७, १३३

खडेसर भाऊराव १३३, १३४

ग

गडकरी, ६९, १०५, १०६, १३७,

१४३, १४५, १५०

गडकरी राम गणेश, १०८, १०९,

११०, १११ ११२, १२०,

१२७

गडकरी विनायक गणेश, १५१

गडकरी शंकर गणेश, ११४, ११६

गायकवाट, १००,

गुजर, ९३, ९४ ९९, ११५, ११६,

११९, १३०, १३८, १४०,

१४२ १४५

गोखले नानदा १५०

गोविंदगाव, ११६

गोविंदाग्रन १०८, १४७

गोळडस्मिथ, ३५

गोळवेळसर मनोहरपत ९४

गंगाधरपत ११२

गाण्णा १४३

गणर्व ११५, ११७, ११८

घ

घोरपडे नारायणराव १००

च

चिंतामण, १४३

चिंतोबा, १३७

चिपळूणसर (भावे स्कूल) ७२

जगू ११०

जाधवराव भास्कररावजी १०९, १०७,
१२९

जीरा (मास्तर) ७०

जोगळेकर १०९, १०७

जोशी नागनाई १००

जोशी वामन मल्हार १३७

जोशी शारदा ९४, ९७

ट

टिपणीस गोविंद गोपाळ १६०

टिळक (लोकमान्य) १०३,

टेंडाडे भानुदास कृष्णजी १४८

टेंबे गोविंद सदाशिव, ११०, ११५,
१३९

ठ

ठेंग १४०

ठेंमरे ग्यारस बापूजी १३०, १४१,
१४०

त

तारे १३०

तुळशीराव (महाराज दिनाम थोरणी
पानी) १०९

द

दगू ११३

दामराव १६४

दाते गोरवराव ७०

दादाभाई १४६

देव ९६, ११३, १३३, १३६

देवगुप्त विनायक हरदासाव १०८

देवराव दत्तेराव ९४

देवराव बापुसा १३३

घटपळे १३५

धुरधर गाधवरावजी ९४

न

नाटमीर (हॉफ्टर) १४४

नाना ३६, १००, १०८

नानामामा, ११३, ११८

प

पराचये, १०४,

पाटव (शि मि) १०४,

पाटु १४२,

पाटुरंग ९३, ९७,

पाटोरा १०४,

पुरंदर ११४, ११५,

पेडे १०७

व

वाग्लभाई ११३

वग्या ११२

वसुभाई ९९

वाफा पाटुरंग घटपळे, ११३, ११७.

११८, (पाटु, पाटुरंग वादा)

वागू १०५, ११३, १३२, १४१

वागू (of गंधर्व नाटक मंडळी) ४९

वागुसाव ११८

वागू, १३६

वाग्लराव १२७

वाग्लराव १०७

वाग्लराव ९७,

(श्री०) वेदरे ९४

वेदराव गंगा गोविंद १०३, ११०

म

महामहेश्वर ९९

माडगावे ११३, ११८

भाऊसाहेब (राम गंगेश गडकरी)

ल

१३३

लट्टे रामसाहेब १०९

भाऊसाहेब भिड १०४

लर्नी १००

मालचंद ११७

लगा ९०

भोनल वैशाखाय १३८

लेजे ९९

म

उ

मास्तर (रा ग गडकरी) ११०,

वगरकर १५, १००

११०, ११७, ११८, ११९,

वसुनगर ९९

१३३, १३९, १४०,

वामन ९७

माळा रामभाऊ १४३

वामनराय (मास्तर) १००

मिव ११४, १३७

वाणिमकर ७

मिरकर ९७

विनायक ९

मुजुमदार शरद अपूसा (शरदगाय

विहर्मर १०

पाहा) १००, १००, १००,

श

१२७, १३०, १३६, १३७

शरदगाय (शरद गाडगी मुजुमदार

१३८

पाहा) ९३ ९० ९०, ९९,

मुजुमदार १३३

१०० १३८

महेंदळे ८९

शरदगायजी १००, ११०

मजु ९३, ९६, ९७, ११०, ११३

शरदगाय धुडिगाय रगनाथ १२६, १३७

मजुगळ ११७ ११८, ११९, १३

शरदगाय ७२

र

स

रत्नागिरीकर विडीगा ९३

S B M ६९

रमणिकराम गार्धनराम १११

शिवरकर भाऊसाहेब ११८

राणामाऊ १०४

सीताराम फार ९१

रानडे १३४, १३५

ह

रानडे माधवराय, ४०

डिगगाई ९३, ९४

राशककर १३०

जुदगाय ९३